

IZBORI U SRBIJI I CRNOJ GORI
OD 1990. DO 2013.
I U SRJ OD 1992. DO 2003.

Vladimir Goati

IZBORI U SRBIJI I CRNOJ GORI OD 1990. DO 2013. I U SRJ OD 1992. DO 2003.

Vladimir Goati

Izdavači:

Centar za slobodne izbore i demokratiju i
Nacionalni demokratski Institut za međunarodne odnose (NDI)

Urednik:

Dr Đorđe Vuković

Lektura:

Julijana Janković

Prelom i oblikovanje:

„Koncepta“, Beograd

Štampa:

„La Mantini“, Beograd

Tiraž:

500 primeraka

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.8(497.11)"1990/2013"

342.8(497.16)"1990/2013"

342.8(497.1)"1992/2003"

ГОАТИ, Владимир, 1939-
Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do
2013. i u SRJ od 1992. do 2003. / Vladimir
Goati. - Beograd : Centar za slobodne izbore
i demokratiju : Nacionalni demokratski
institut za međunarodne odnose (NDI), 2013
(Beograd : La Mantini). - 191 str. ; 24 cm

Tiraž 500. - Bibliografija: str. 186-191.

ISBN 978-86-83491-53-7

a) Избори - Србија - 1990-2013 б) Избори
- Црна Гора - 1990-2013 с) Избори -
Југославија (СР) - 1992-2003
COBISS.SR-ID 198636812

Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID)

Belimarkovićeve 9, 11000 Beograd

Telefon: 011/2582-886; 011/2852 887

e - mail: cesid@cesid.rs

www.cesid.org

SADRŽAJ

11	UVODNE NAPOMENE
11	Kontroverze oko izbora
15	Važna razlikovanja
16	Novi oblik nedemokratičnosti
17	Cilj studije i plan izlaganja
23	Prvo poglavlje
23	VIŠESTRANAČKI IZBORI U SRBIJI I CRNOJ GORI 1990. I U SRJ 1992.
23	I PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI 1990.
23	1. Parlamentarni izbori 1990.
27	1.1 Izborni dobitnici i gubitnici
28	1.2 Šta je uslovalo nejednak izborni učinak
31	2. Predsednički izbori 1990.
31	2.1 Razlika u rejtingu
32	2.2 Neravnomerni uslovi
33	II PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI 1992.
34	1. Parlamentarni izbori 1992.
34	1.1 Prihvatanje novih izbora
35	1.2 Dominantne predizborne teme
37	1.3 Ishod izbora
39	1.4 Izborna neravnomernost
39	2. Predsednički izbori 1992.
41	3. Partijski sistemi
46	III IZBORI ZA PARLAMENT SRJ
47	1. Majski izbori
47	1.1 Institucionalni okvir
48	1.2 Izborni učinak
49	1.3 Postizborne tenzije
51	2. Decembari izbori
51	2.1 Ishod izbora
52	2.2 Rezervna strategija vladanja
55	Drugo poglavlje
55	PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI U SRBIJI OD 1993. DO 2013.
55	I PARLAMENTARNI IZBORI
55	1. Parlamentarni izbori 1993.
56	1.1 Raspuštanje Narodne skupštine
57	1.2 Dobitnici i gubitnici
59	1.3 Pokušaj objašnjenja
62	1.4 Partijski sistem
62	1.5 Regularnost izbora

63	2. Parlamentarni izbori 1997.
63	2.1 „Velika krađa” na lokalnim izborima
65	2.2 Opoziciona scena
66	2.3 Inferiorni položaj opozicije
67	2.4 Ishod izbora
68	2.5 Socijalisti i radikali
69	2.6 Slabiji učinak SPS
70	2.7 „Crveno-crna” koalicija
71	2.8 Kosmetski izazov
72	2.9 Regularnost izbora
73	3. Parlamentarni izbori 2000.
73	3.1 Ishod izbora
74	3.2 Dezintegracija DOS-a
75	3.3 Socijalno uporište partijskih polova
76	3.4 Konflikt između bivših članica DOS-a
78	3.5 Uzroci konflikta
80	4. Parlamentarni izbori 2003.
80	4.1 Izborni rezultati
81	4.2 Programska orijentacija i sastav pristalica
83	4.3 Fijasko SPS-a
84	4.4 Postizborna zbivanja
89	5. Parlamentarni izbori 2007.
89	5.1 Kolebanja oko savezništava
90	5.2 Dilema oko stožerne partije
91	5.3 Raspisivanje predsjedničkih izbora
92	6. Parlamentarni izbori 2008.
92	6.1 Novi institucionalni okvir
93	6.2 Izlaznost građana
93	6.3 Postizborna zbivanja
94	6.4 Ekonomska kriza
94	6.5 Ubrzavanje puta u EU
95	7. Parlamentarni izbori 2012.
95	7.1 Izborne platforme i participacija
97	7.2 Izborni učinak
102	7.3 Formiranje Vlade
103	II PREDSEDNIČKI IZBORI
103	1. Septembarski predsjednički izbori 1997.
105	2. Decembarski predsjednički izbori 1997.
107	3. Septembarski predsjednički izbori 2002.
107	3.1 Predizborne prilike
109	3.2 Izborni ishod
110	4. Decembarski predsjednički izbori 2002.
110	5. Novembarski predsjednički izbori 2003.
110	6. Predsjednički izbori 2004.

110	6.1 Dve suprotstavljene orijentacije
111	6.2 Efekat izbora
111	7. Predsjednički izbori 2008.
112	8. Predsjednički izbori 2012.
112	8.1 Politička opredjeljenja učesnika drugog kruga
113	8.2 Nagoveštaj budućih zbivanja
115	Treće poglavlje
115	PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI U CRNOJ GORI OD 1993. DO 2013. GODINE
115	I PARLAMENTARNI IZBORI
115	1. Parlamentarni izbori 1996.
115	1.1 Izborni rezultati
116	1.2 Slabljenje ekstremnih opcija
117	2. Vanredni parlamentarni izbori 1998.
117	2.1 Predizborna zbivanja
118	2.2 Izborni rezultati
119	2.3 „Slučaj” LS CG
120	2.4 Značaj i posledice
121	2.5 Postizborna zbivanja
122	2.6 Partijski sistem dveju republika
124	3. Parlamentarni izbori 2001.
125	3.1 „Prekomponovanje” partijske scene
126	3.2 Struktura pristalica
127	3.2 Postizborna zbivanja
129	4. Parlamentarni izbori 2002.
129	4.1 Predizborna zbivanja
130	4.2 Izborni rezultati
132	4.3 Opredjeljenja partija i sastav pristalica
134	4.4 Postizborna zbivanja
136	5. Parlamentarni izbori 2006.
136	5.1 Predizborne prilike
136	5.2 Pobjednici i poraženi
137	6. Parlamentarni izbori 2009.
138	7. Parlamentarni izbori 2012.
139	II PREDSEDNIČKI IZBORI
139	1. Predsjednički izbori 1997.
139	1.1 Suprotstavljene platforme
140	1.2 Efekti izbora
142	1.3 Poraz partijskog vođe
143	1.4 Interni rascep
145	2. Predsjednički izbori 2002.
146	3. Februarski predsjednički izbori 2003.

147	4. Predsednički izbori u maju 2003.
147	4.1 Promena institucionalnog okvira
147	4.2 Ishod izbora
147	5. Predsednički izbori 2008.
147	5.1 Ponuđene opcije
148	5.2 Izborni ishod
151	Četvrto poglavlje
151	PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI U SRJ
151	I PARLAMENTARNI IZBORI
151	1. Parlamentarni izbori 1996.
151	1.1 Predizborne okolnosti
152	1.2 Dobitnici i gubitnici
154	1.3 Regularnost izbora
154	2. Savezni izbori 2000.
155	2.1 Predizborne prilike
156	2.2 Izborni proces
157	2.3 Ishod izbora
158	2.4 Propuštena šansa DOS-a
160	2.5 Cena brzog međunarodnog priznanja
164	II PREDSEDNIČKI IZBORI
164	1. Predsednički izbori 2000.
164	1.2 Važnost izbora
164	1.2 Suprotstavljeni programi
165	1.3 Izborni rezultati
166	1.4 Dalekosežni efekti
171	Peto poglavlje
171	NEKOLIKO OPŠTIH UVIDA
171	1. Partije i partijski sistemi
175	2. Pitanje institucionalizacije
178	3. Važnost rukovodstva
180	4. Promena prirode izbora
181	5. Efekti izbornih sistema
186	LITERATURA

Kontroverze oko izbora

Demokratija (bez obzira na to što reč etimološki znači vladavina naroda) ostvaruje se u neposredno u životu jedino kao vladavina izabranih predstavnika u ime naroda. U takvim uslovima institucija izbora ima ključni značaj. Funkcija izbora, kako realno zapaža Sartori, „nije u tome da demokratiju učine više demokratskom, nego da je učine mogućom i praktično ostvarljivom. U trenutku kad prihvatimo potrebu da pribegnemo izborima, mi minimiziramo demokratiju, jer shvatamo da sistem ne može delovati sam od sebe. Jasno, dakle, smisao izbora jeste da selekcioniše rukovodstvo, a ne da maksimalizuje demokratiju“ (1965, 108). Izbori jačaju legitimitet date političke zajednice, jer učestvujući u izbornim aktivnostima, građani prihvataju institucije, procedure i simbole te zajednice. Izborima se određuje sastav suverenih tela, a izborni zakon po svojoj važnosti izdvaja se od ostalih po tome što se njime određuje ko će donositi ostale zakone. Nadasve je značajno što izbori na miran način rešavaju pitanje političke sukcesije i predstavljaju jedinu alternativu nasilju ili prihvatanju monarhijskog načela smene na vlasti. To oslikava i stara engleska izreka: „Brojimo glave da ih ne bismo sekli“. „Neki princip može legitimisati (politički- V. G.) sistem samo u onom slučaju kada između onih koji vladaju i onih kojima se vlada postoji bar minimalan konsenzus, s obzirom na istinu tog principa“ (Vajda, 1983, 56). U takvoj situaciji, demokratski izbori kao jedan od univerzalno prihvaćenih osnova legitimnosti dobijaju na značaju; nedostaci u izbornom postupku krnje legitimitet političkog poretka. Zbog tih nedostataka izabrani predstavnici ne uživaju kod birača neophodno poverenje, te oni ne mogu delovati kao njihovi autentični predstavnici. Time dolazimo do poverenja ugrađenog u sam pojam demokratije. **Nedovoljno poverenje mora se kompenzovati suviškom prinude ili rezultira neefikasnošću i anomijom političkog sistema.**

Izbori - dobro zapaža Luhman - doprinose smanjenju eksplozivnosti političkih konflikata, zato što se njima određuju nosioci političkih uloga, a ne izražavaju se direktno različiti interesi delova populacije. Zahvaljujući tome, izabrani nosioci političkih uloga mogu, kroz dijalog - mada ne moraju - ublažiti postojeće interesne razlike i time doprineti regulisanju protivrečnih interesa. Kembel i saradnici to slikovito saopštavaju: „Izričit zadatak birača nije da odlučuje šta će vlada da radi, nego ko će odlučivati o tome šta će vlada da radi“ (1960, 541). Demokratski izbori su nužan, ali ne i dovoljan osnov legitimiteta političke moći, zato što politički sistem, da bi zadobio legitimitet, mora u dužem razdoblju demonstrirati i sposobnost podmirivanja egzistencijalnih potreba svojih građana na prihvatljivom nivou. O važnosti ekonomsko-socijalnih postignuća (engl. achievement) za održanje političkog sistema dobro govori primer SR Nemačke posle Drugog svetskog rata. Uporedo sa fascinantno brzom i uspešnom ekonomskom obnovom, opadao je u toj zemlji, kako pokazuju rezultati sukcesivnih parlamentarnih izbora, procenat građana koji su podržavali stranke sa izraženim simpatijama za Hitlerov režim. Povezanost se očitava i na drugi način, jer primer iste zemlje nekoliko decenija ranije - kao i nekih drugih demokratskih zemalja - pokazuje da ekonomski kolaps (Velika ekonomska kriza, 1929-1933)

može dovesti do kraha političkog režima ili ga bar može ozbiljno ugroziti. Imajući to u vidu, čini mi se tačnom sledeća Lasvelova teza: „Očuvanje elite je ojačano razložnom kombinacijom efikasnosti i prihvatljivosti. Opasno je žrtvovati prihvatljivost za efikasnost i opasno je dopustiti da trenutne brige zbog prihvatljivosti zamagle dugoročnu opasnost od izvesnih formi neefikasnosti“ (1971, 85).

U ovoj studiji posvećenoj identifikovanju socio-političkih činilaca i okolnosti koji su uticale na različite izborne rezultate u Srbiji, Crnoj Gori i Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ), u razdoblju od 1990. do 2013, potpuno sam svestan činjenice da je svaki pokušaj objašnjenja rezultata izbora izuzetno složen i težak. To naglašava Mekkalum na sledeći način: „Zašto su birači glasali kako su glasali? Koje su grupe birača i u kojim oblastima promenile mišljenje i ugrozile balans političke moći? Postavljati ta pitanja jeste ljudski, tačno odgovarati na njih bilo bi božanski“ (prema: Rose, 1974, 919). Uzimajući to u obzir, u mnogim slučajevima ću umesto celovitih objašnjenja i nedvosmislenih odgovora izneti pretpostavke koje tek treba verifikovati novim istraživanjima.

Prvim višestranačkim izborima u Srbiji i Crnoj Gori (koje su 1990. bile republike u sastavu Savezne Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), pristupam kao epohalnoj vododelnici u odnosu na prethodno razdoblje, premda su u SFRJ, kao i u ostalim zemljama „realnog socijalizma“ u Centralnoj ili Jugoistočnoj Evropi, u razdoblju od 1945. do 1990. takođe realizovani izbori. Ali, tu je pre svega reč o terminološkom podudaranju, koje prikriva suštinske razlike. Izbori organizovani u SFRJ pre 1990. nisu se mogli smatrati demokratskim, jer su bili puka fasada za dominaciju monopolističke partije, Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), čije rukovodeće jezgro nije moglo biti podvrgnuto nikakvoj demokratskoj proverbi. Reč je, zapravo, o „polimorfnoj partiji“ (Lowit, 1979) koja je delovala u političkom životu kroz različite organizacije (masovne organizacije, sindikati, ženske i omladinske organizacije). Impresivna „normativna zgrada“ političkog sistema sa deklarativno naglašenom ulogom parlamenta, o kojoj govore ustavi zemalja „realnog socijalizma“ i njegove jugoslovenske varijante, „samoupravni socijalizam“, bili su samo kulisa iza koje je povlačilo konce rukovodstvo „polimorfne partije“. U takvim okolnostima daleko je od istine teza Talkota Parsonsa da „glasati znači vršiti moć“ (1958, 83). Drugi razlog zbog kog se izbori održavani od 1945. do 1990. ne mogu smatrati slobodnim i ravnopravnim, jeste to što su opozicione partije bile zabranjene ili su, u zemljama u kojima su postojale (Poljska, Bugarska), bile svedene na potpuno zavisne organizacije (organizacije-makete), lišene prava da zastupaju alternativne političke programe. Na taj način ukinuta je mogućnost birača da se na izborima opredeljuju između više različitih političkih opcija.

U „gro planu“ ove studije neće biti samo neposredni i posredni politički efekti izbornih nadmetanja u Srbiji, Crnoj Gori i SRJ, nego i stepen u kojem su izbori bili slobodni i ravnopravni, što Majkl Braton (1998, 52) naziva „kvalitetom izbora“. Na osnovu uvida u tok izbornih procesa, pokušaću da odgovorim na pitanje da li su dosadašnji izbori u Srbiji i Crnoj Gori, kao i izbori za organe SRJ (dok je postojala) bili „slobodni i ravnopravni“ (engl. free and fair) ili nisu. Da li se, u posmatranom razdoblju, pod kojim uslovima i kada, eventualno promenio „kvalitet izbora“? Ovde je nužno izneti neka pojmovna i terminološka preciziranja. Pridev „slobodan“ u danas često korišćenoj sintagmi „slobodni i ravnopravni izbori“ implicira da građani mogu da se, bez ikakve prinude, opredeljuju za neku od ponuđenih izbornih opcija. Drugi pridev, „ravnopravan“ (pošten, fer), govori, u stvari, o položaju učesnika, prvenstveno političkih partija, u izbornom nadmetanju. Naravno, obe dimenzije prihvaćene definicije, sloboda i ravnopravnost, jesu ideali do kojih je moguće samo asimptotički doći, što jedan autor slikovito ističe na sledeći način: „Ne postoji zemlja u kojoj se izborna nadmetanja odvija na potpuno ravnom terenu“ (Markoff, 1996, 109). Baš zato što svi izbori sadrže element nesavršenosti, oni uvek mogu biti „iz idealne

perspektive“ predmet osporavanja i kritika. Ta neizbežna nesavršenost izbora - koja se očitava i u zemljama stabilne demokratije - često se koristi u političkoj propagandi u autoritarnim i protodemokratskim političkim sistemima da bi se opravdale krupne izborne prevare u tim zemljama. Na kritike i osude zbog tih prevara, propaganda u tim sistemima neretko odgovara tvrdnjom da „ne postoje potpuno poštene izbore“ čime, u stvari, nastoji da izjednači krupne izborne neregularnosti kojima se hotimično deformiše volja građana, sa neizbežnom izbornom nejednakosću izbornih učesnika, posebno u finansijskim resursima. Korišćenje novca u izbornom nadmetanju uvodi volens-nolens nejednakost koja postoji u posedovanju bogatstva (što je invarijanta savremenog društva) u izborni proces i u velikoj meri utiče na njegove efekte (Nassmacher, 2003, 5). Ipak, treba istaći da ne postoji pozitivna korelacija između iznosa novčanih sredstava kojima raspolažu izborni akteri i njihovog izbornog učinka (o tome: Goati, 2008, 199-200).

Poznato je, takođe, da u zemljama stabilne demokratije birački spiskovi nikad nisu u potpunosti ažurirani, pre svega zbog velike teritorijalne mobilnosti stanovništva. Ali, političke posledice neažurnosti su bezmalo zanemaljive, jer se njihovi efekti ravnopravno distribuiraju svim partijama koje učestvuju na izborima. Nasuprot tome, primeri masovnog poništavanja ili preinačavanja izbornih rezultata ili dopisivanje stotina hiljada glasova, koje dobro poznajemo u „izornoj praksi“ u Srbiji u poslednjoj deceniji prošlog milenijuma (o čemu će biti detaljnije reči u tekstu), uticale su presudno na ishod izbora. Postavlja se pitanje da li je moguće unapred napraviti jasnu razliku između, sa jedne strane, sitnih i nenamernih propusta u izbornom procesu i, sa druge strane, značajnog i hotimičnog kršenja slobode i ravnopravnosti, da bi se po svaku ocenu obezbedio poželjan ishod izbornog procesa. Mogućnost uspostavljanja te razlike postoji ukoliko se što preciznije odredi sadržaj pojmova slobode i ravnopravnosti. Za takav pristup su se opredelili Jerger Elklit i Pale Svanson (1997, 37) koji su ponudili konkretnu listu kriterijuma koju prihvatam uz neznatna skraćivanja. Za dimenziju „slobodni“ (izbori), kriterijumi su podeljeni u tri grupe, s obzirom na razdoblje izbornog procesa: pre izbornog dana, na dan izbora i razdoblje posle izbora. U prvoj grupi (pre izbornog dana) su sloboda kretanja, sloboda govora, sloboda udruživanja, sloboda okupljanja, sloboda od straha u vezi sa izborima i izbornom kampanjom, odsustvo prepreka za učešće na izborima i jednako i univerzalno pravo glasa. U drugoj grupi (na dan izbora) jeste mogućnost da se učestvuje u glasanju, i u trećoj grupi (period posle izbora) postoji postojanje legalnih mogućnosti žalbe oštećenih izbornih aktera.

Za dimenziju „ravnopravni“ (poštene izbore), Elklit i Svanson ponudili su takođe mnogo konkretnih kriterijuma vezanih za pojedine periode izbornog procesa. Pre održavanja izbora, lista kriterijuma sadrži: transparentan izborni proces, izborne zakone koji ne daju prednost nijednoj partiji, nepostojanje smetnji za upisivanje u birački spisak, postojanje nezavisne i objektivne izborne komisije, nepristrasno tretiranje kandidata od strane policije, armije i sudova, jednake mogućnosti za partije i nezavisne kandidate da se takmiče na izborima, nepristrasne programe obrazovanja glasača, regulisanu izbornu kampanju, ravnopravni pristup javno kontrolisanim medijima, ravnopravne uslove za učešće u raspodeli javnih finansijskih sredstava partijama i onemogućavanje zloupotrebe vladinih sredstava (enlg. government facilities) u predizbornim promotivnim aktivnostima od strane nosilaca vlasti. Kriterijumi na dan izbora su: obezbeđeni pristup izbornim mestima od strane partija, internih i stranih posmatrača kao i medija, tajnost glasanja, odgovarajući oblik glasačkih listića, prikladne biračke kutije, nepristrasna pomoć glasačima, odgovarajuća procedura brojanja glasova, jedinstveni tretman nevažećih listića, primena preventivnih mera zaštite prilikom transporta izbornog materijala i nepristrasna zaštita biračkih mesta. Posle završetka izbora kriterijumi su: zvanično

i brzo objavljivanje izbornih rezultata, nepristrasno i ažurno razmatranje svih izbornih žalbi, objektivno izveštavanje o izborima u medijima i prihvatanje rezultata izbora od strane svih koji su u njima bili angažovani. **Samo ispunjavajući sve uslove, o kojima pišu Elklit i Svanson, ostvaruje se bitno obeležje demokatskih izbora po kome su su sva izborna pravila i procedure unapred poznati i sigurni, a rezultat izbornog izjašnjavanja građana neizvestan.** Nije preterano tvrditi da neregularnosti koje zapravo znače koliziju sa prethodno iznetim uslovima, postoje otkad postoje i izbori. **Ali, istorija izbora je i istorija borbe protiv neregularnosti, tj. protiv direktnog/ indirektnog favorizovanja određenog kandidata (partije), nauštrb ostalih učesnika izbornog nadmetanja.** Realno posmatrano, i uz najbrižljiviju kontrolu izbornog procesa nije moguće potpuno sprečiti mogućnost izbornih zloupotreba. Svrha striktnog normativnog regulisanja svih faza izbornog procesa - uključujući tu i do tančina razrađeni postupak identifikacije birača, pa ponekad i korišćenje nevidljivog „identifikacionog spreja“ da bi se sprečilo višestruko glasanje - kao i obezbeđivanje kontrole svih faza izbornog nadmetanja od strane predstavnika političkih partija i potpuni uvid u izborni proces od strane predstavnika civilnog društva i spoljnih posmatrača - jeste povećati rizik za potencijalnog počinioца izbornih neregularnosti i odvratiti ga od istih. **Generalno uzevši, izborni akteri (pre svega političke partije) će odustati od pokušaja da na nelegalan način ostvaruju svoje izborne ciljeve onda kada „cena“ takve strategije (utrošak sredstava, vremena i energije, uz visoke rizike od sankcija protiv aktera neregularnosti) prevaziđe moguću „izbornu dobit“.**

Iako izbori u zemljama „realnog socijalizma“ i uopšte u totalitarnim i autoritarnim režimima, izgledaju potpuno izlišni, oni su ipak nefunkcionalni za te režime. Na to upućuje okolnost što su izbori složena i izuzetno skupa operacija, te je sasvim verovatno da iza njihovog sistematskog upražnjavanja stoje važni interesi vladajućih političkih elita. Tu je reč o različitim interesima. Prvo, to je korišćenje rezultata izbora za spoljnu propagandu, što su naročito činile zemlje „realnog socijalizma“ (Đilas, 1961, 93). Iako su podaci o „stoprocentnoj podršci“ građana kandidatima vladajuće komunističke nomenklature na izborima u nekoj od zemalja „realnog socijalizma“ izazivali u zemljama predstavničke demokratije uglavnom podsmešljive komentare, ne treba zanemariti da je deo javnosti u nekoj od tih zemalja, koji je bio pod uticajem moćnih komunističkih partija (npr. u Italiji i Francuskoj), takve izborne podatke decenijama uzimao sasvim ozbiljno i interpretirao ih kao (još jedan) dokaz superiornosti „socijalističke demokratije“ nad „formalnom buržoaskom demokratijom“.

Drugo, periodični izbori stvaraju kod jednog broja građana (po pravilu manje obrazovanih) iluziju, korisnu za vladajući režim, da ti građani sudeluju u političkom životu. Iako je tu reč o prividnoj, a ne o stvarnoj političkoj participaciji, deo stanovništva zemalja „realnog socijalizma“ nije bio toga svestan, pa su smatran istinskim akterima političkog procesa i zauzvrat pružili iskrenu podršku vladajućem režimu. Ocenu da su pomenuti režimi počivali na podršci značajnog dela populacije, a ne samo na represiji i strahu, potvrdili su rezultati prvih višepartijskih izbora 1990. Na tim izborima, ekskomunističke partije su, doduše, u većini zemalja ovog regiona doživele poraz, ali su ipak uspele da osvoje glasove značajnog dela biračkog tela. Povrh toga, ekskomunističke partije su čak trijumfovale u Bugarskoj i dvema republikama SFRJ, Srbiji i Crnoj Gori. Treće, vladajuće elite nedemokratskih poredaka često koriste „stoprocentnu podršku“ koju zvanični kandidati dobijaju na izborima za surov obračun sa onima koji su označeni kao „interni neprijatelji“. Najzad, izbori u nedemokratskim režimima (posebno u režimima realnog socijalizma) imaju i naglašenu informativnu funkciju. Vladajuće elite koriste ih kao pogodnu priliku da, u atmosferi intenzivne političke mobilizacije, potpunije informišu građane o svojim ciljevima, a često i da najave krupne zaokrete u politici. Ovu funkciju izbora u zemljama „realnog socijalizma“ Diter Nolen određuje kao „objašnjavanje mjera komunističke politike“ (Nohlen, 1992, 22).

Važna razlikovanja

Ni slučajevi neslobodnih i neravnopravnih izbora nisu jedinstveni. Istražujući izbornu praksu u zemljama „realnog socijalizma“, Aleks Pravda (1978) je uspostavio razliku između dva tipa izbora, od kojih nijedan ne ispunjava ranije iznete uslove Elklita i Svansona. Jedni su „plebiscitarni izbori“ (engl. plebiscitary election), a drugi „ograničeni izbori“ (engl. limited choice election). „Građanin - beleži Pravda - ima malo slobode kada je reč o glasanju na plebiscitarnim izborima. Nema legalne prinude, ali nadmoćni socijalni i organizacioni pritisci da glasa, čine da teškoće apsentizma daleko pretežu nad neugodnostima glasanja. Kao rezultat toga, učešće na izborima kretalo se od 'niskog' od 99.4 odsto u Čehoslovačkoj, do 'visokog' od 100 odsto u Albaniji“ (Pravda, 1978, 176). Za razliku od „plebiscitarnih izbora“ kod kojih je važno pravilo da nema više kandidata, kod drugog tipa izbora koji pominje ovaj autor, „ograničenih izbora“, postojala je mogućnost da se građani izjašnjavaju o više kandidata, ali ti kandidati nisu predstavljali različite političke opcije. U stvari, broj kandidata je ključan, mada ne i jedini kriterijum razlikovanja između dva pomenuta tipa izbora. „Kad je broj kandidata jednak broju mesta, reč je o plebiscitarnim izborima, a ako je veći, posredi su ograničeni izbori“ (Pravda, 1978, 174-175). Kod „ograničenih izbora“ reč je zapravo o odsustvu više autonomnih partija koje predstavljaju oslonac kandidatima. Povrh toga, kao kriterijume razlikovanja ovaj autor pominje karakteristike izborne platforme i izborne kampanje, način glasanja (posredno ili neposredno), proceduru selekcije kandidata i uticaj izbora na vlast.

Sledeći svoju tipologiju, Aleks Pravda je svrstao izbore do kojih je dolazilo u „drugoj Jugoslaviji“ u tip „ograničenih izbora“. Možda se ta ocena može prihvatiti, ali samo za izbore održane u drugoj polovini šezdesetih godina na osnovu Ustava iz 1963. (izbori 1967. i 1969). Na tim izborima jugoslovenski građani su bili u prilici da se opredeljuju - doduše, u retkim izbornim jedinicama samo nekih jugoslovenskih republika - između više kandidata. Međutim, Pravdina ocena ne važi za izbore održane na osnovu Ustava SFRJ usvojenog 1974. (1974, 1978, 1982, 1986), kada se, po mom sudu, sintagma „ograničeni izbori“ pokazala previše blagom, jer nije isticala ogroman hijatus između tih „izbora“ i ideala slobodnih i ravnopravnih izbora.

U stvari, obesmišljavanje opisanog ideala slobodnih i ravnopravnih izbora, odvijalo se u Jugoslaviji od 1945. do 1990. na dva načina. Prvi način započet je već 1945. bitnim sužavanjem delovanja opozicionih političkih partija, što je okončano početkom šezdesetih godina prošlog stoleća zatiranjem i poslednjih znakova njihovog postojanja. Tehnologija i etape ukidanja političke opozicije u Jugoslaviji dobro su opisane u studiji **Stranački pluralizam ili monizam**, Vojislava Koštunice, i u studiji Koste Čavoškog, **Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949**. (Beograd, 1983). U ovaj metod (doduše, ublažen) treba uključiti i prihvatanje učešća većeg broja kandidata koji su prošli kroz selekciju Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN). Do toga je došlo u razdoblju popuštanja autoritarnih stega posle Brionskog plenuma (1. juli 1966), kada se jugoslovenski režim deklarativno zalagao za razvoj „socijalističke demokratije“. U takvim okolnostima održani su izbori 1967. i 1969. na kojima se, u nekoliko izbornih jedinica, više kandidata nadmetalo za jedno poslaničko mesto. Pri tome je, razume se, bila isključena svaka mogućnost obrazovanja opozicionih partija. Rezultati pomenutih izbora na kojima su, u nekoliko slučajeva, pobedili tzv. nezavisni kandidati (koji nisu imali podršku partije), označili su kraj „i eksperimenta“ sa većim brojem kandidata.

Novi oblik nedemokracije

Usvajanje Ustava SFRJ 1974. i uspostavljanje „delegatskog sistema“, označava drugi korak kojim je prethodno opisana nedemokracija izbora bitno pojačana. Do toga je došlo na jedan osobeni način, u odnosu na druge zemlje „realnog socijalizma“, te je zato prethodno izneta dihotomna podjela nedemokratskih izbora nepotpuna. Dok je u Jugoslaviji ranije, kao i u pomenutim zemljama, demokracija izbora ukidana onemogućavanjem političke opozicije i većeg broja kandidata (uz napred pomenuti izuzetak 1967. i 1969), u SFRJ je tome dodata i **višestruka posrednost izbora** (podvukao V. G.). Kao što sam prethodno citirao, Pravda je dobro predvideo posredni karakter izbora kao imanentno ograničenje njihove demokracije, zato što ugrožava vezu između birača i izabranog, ali nipošto mu ne treba zameriti što nije predvideo četverostruko (!) posredni karakter izbora uspostavljen Ustavom SFRJ (1974), što je institucionalna inovacija jugoslovenskih političara i pravnika. Višestruko posrednim izborima, Ustav SFRJ je **potpuno** ukinuo vezu između birača i izabranih.

Inače, kad je reč o predstavničkim telima građana, uobičajeni (jednokratno) posredni izbori (kada građani biraju elektore) su na lošem glasu u main stream-u savremene demokratske teorije. U nepovoljne efekte posrednih izbora Džon Stjuart Mil, pre skoro jednog i po stoleća, ubraja poskupljenje izborne procedure, sprečavanje razvoja „javnog duha i političke svesti“ i neodgovornost izabranih prema „prabiračima“ (građanima). Napominjem da se Mil na kraju svoje davno pisane rasprave izvinjava čitaocima što toliko prostora posvećuje institucionalnom rešenju koje kako piše, „može biti, ne bi moglo u ovoj zemlji (Velikoj Britaniji – V. G.) nijednog pristalicu zadobiti“ (1876, 170). Ovde treba napomenuti da nešto više razumevanja kod savremenih autora postoji za posredne izbore drugog doma u dvodomnim parlamentima, iz razloga koje ovom prilikom ne mogu iznositi.

Nedemokratski smisao posrednih izbora za predstavnička tela građana, majstorski je rezimirao, pre više od jednog stoleća, Raul de la Graseri na sledeći način: „Zapravo, kao i sve ostale stvari, glasanje se razlaže i izvitoperava prolazeći kroz mnogo ruku: prvi izabrani ostaje obeležen demokratskom bojom koju će odmah izgubiti njegov delegat ... Dok je u stanju larve, ponaša se demokratski, a kad dođe do metamorfoze u insekta, postaje aristokrata. To je fatalan hod“ (1911, 144- 145). Evo kako je - prema Ustavu SFRJ 1974 - tekao proces izbora delegata u Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ. Radni ljudi i građani (koristim terminologiju Ustava 1974 – V. G.) birali su delegacije (1), koje su vršile izbor delegata u sva veća opštinskih skupština (2), a opštinske skupštine, odnosno njihova veća birala su delegate za veća Pokrajinske i Republičke skupštine (3), da bi, konačno, ta veća birala delegate Veća republika i pokrajina Savezne skupštine (4). U ovakvim izborima pitanje broja kandidata na nižim nivoima bilo je potpuno irelevantno, pa je na tim nivoima vladajući režim mogao „velikodušno“ da dozvoli postojanje konkurencije većem broju kandidata. Tu je, naravno, reč samo o prividu, jer to nije imalo nikakvog uticaja na više, strateške nivoe političkog režima. U četverostruko posrednim izborima u SFRJ - kojima po broju posredovanja nisam uspeo da nađem premca u parlamentarnim istorijama drugih zemalja - građani uopšte nisu znali kakav je značaj njihovog glasanja, a još manje ko je, zapravo, njihov predstavnik. O tome svedoči sledeći bizaran primer. Jedan delegat u Saveznom veću Skupštine SFRJ „predano je“ obavljao svoju dužnost od 1986. do 1988. godine, premda mu je mandat istekao u julu 1986. (**Politika**, 13. mart 1988). Zbog iznetih razloga smatram da su, pored dva tipa nedemokratskih izbora o kojima govori Aleks Pravda, izbori održani u Jugoslaviji u razdoblju 1974-1986. predstavljali treći tip, koji ću nazvati „glasanjem bez izbora“. Naravno, ni „glasanje bez izbora“ nije bilo potpuno lišeno političkog značaja, jer su birači preko

nevažećih listića izražavali svoj protest, što znači da su i rezultati „glasanja bez izbora“ izbora mogli da posluže, bar u izvesnoj meri, kao „barometar“ političkog raspoloženja (o tome: Goati, 1989, 159-160). **Zanimljivo je da je korišćenje posredne komponente radi obesmišljavanja izbora nastavljeno na inovativan način – takođe nepoznat u istoriji izbornog nadmetanja - u proporcionalnom izbornom sistemu Srbije, Crne Gore i SRJ od 1992. do 2011. godine, o čemu će biti više reči na odgovarajućem mestu.**

Ako idemo dublje u prošlost, ni pre „plebiscitarnih izbora“, „ograničenih izbora“ i „glasanja bez izbora“ građani SFRJ nisu učestvovali na slobodnim i poštenim izborima, jer su na prvim izborima 1945. bili izloženi sistematskim političkim pritiscima u korist Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), a na štetu opozicije. Opoziciji je na tim izborima bilo onemogućeno da izađe sa svojom izbornom listom, a biračima je bila ponuđena samo jedna, „Savezna kandidatska lista Narodnog fronta Jugoslavije“. Birači su, doduše, mogli da glasaju za kutiju bez liste (čorava kutija), ali to je bilo rizično, jer je tehnika glasanja (glasalo se gumenim kuglicama) učinila izbore praktično javnim. To je ostvareno na taj način što je birač - prema članu 55 **Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu (Saveznu skupštinu i Skupštinu naroda)**, usvojenog 1945 - bio dužan da zatvorenu ruku zavuče u obe kutije i da „kuglicu spusti u onu koja pripada kandidatskoj listi, odnosno kandidatu kome hoće da da svoj glas“. S obzirom na to da u većini slučajeva dno opozicione kutije nije bilo obloženo mekom podlogom da bi se amortizovao zvuk kuglice, članovi biračkog odbora su lako mogli da identifikuju izbornu opredeljenje glasača. Povrh toga, jedan deo građana Jugoslavije (194.153 ili 2.3 odsto punoletne populacije) bio je 1945. brisan iz biračkih spiskova, zbog „saradnje sa okupatorom“. Imajući sve to u vidu, izbori 1945. ne mogu se smatrati slobodnim i ravnopravnim.

Ako zakoračimo još dublje u prošlost, značajne primedbe mogu se uputiti i izborima sprovedenim u Kraljevini Jugoslaviji. Izbori održani od 1931. do 1938. nisu bili slobodni i poštjeni, jer je na njima, prema Izbornom zakonu iz 1931, glasanje bilo javno, što znači da je građanin zbog svog izbornog opredeljenja bio izložen rizicima sankcija kao nosilac drugih socijalnih uloga (na radnom mestu, u susedstvu, crkvi). Najzad, izbori održani u razdoblju od 1921. do 1929. bili su tajni, premda su i oni imali veliki nedostatak u tome što su žene (prema Izbornom zakonu od 3. septembra 1920) bile lišene prava glasa. **Izneo sam kratak istorijat izbora u Jugoslaviji da bih naglasio da su višestranački izbori 1990. značili politički novum za njene građane.**

Cilj studije i plan izlaganja

U ovoj studiji obuhvatiću hronološki kratko, ali politički izuzetno značajno i burno razdoblje između 1990, kada su u Srbiji i Crnoj Gori - koje su bile dve od šest republika SFRJ - održani prvi višestranački izbori (parlamentarni, predsednički), preko izbora u dvema republikama dok su bile u sastavu SRJ (od 1992. do 2006), uključujući i izbore za institucije SRJ (od 1992. do 2000), do izbora koji su u Srbiji Crnoj Gori, kao samostalnim državama, održani od 2006. do 2013. Dramatičnost posmatranog razdoblja (1990-2013) čini splet događaja koji su svojom sudbinskom važnošću natkrilili sve ostale, od kojih ćemo ovde izdvojiti samo nekoliko najvažnijih. Prvi je raspad SFRJ 1991. koji je počeo otcepljenjem Republike Slovenije i eskalirao krvavim građanskim i etničkim ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Međunarodna zajednica je dugo nastojala da vlastitim intervencijama zaustavi ratni vihor koji je pretio da se proširi, kao kap ulja na vodi, i na ostale četiri republike SFRJ. Osnovna dilema sa kojom su se suočili međunarodni posrednici, oličeni prvenstveno u Evropskoj zajednici (EZ) i

SAD, bilo je definisanje kriterijuma po kojima se će se odvijati dezintegracija SFRJ. Na taj problem jugoslovenske republike su davale dva oprečna odgovora koja su vodila međusobno suprotstavljenim političkim rešenjima. Prvi odgovor, koji su čvrsto podržavale Srbija i Crna Gora, zagovarao je podelu SFRJ po etničkim granicama kao najispravnije rešenje. Slabost te opcije bila je u tome što je podelu po etničkim granicama bilo teško praktično sprovesti, zbog velike etničke izmešanosti stanovništva koje je podsticalo različite republike da polažu pravo na iste teritorijalne celine. Drugim odgovorom - koji su smatrale ispravnim ostale četiri republike SFRJ - prihvaćene su postojeće „unutrašnje“ granice između republika u SFRJ za liniju razgraničenja. U dilemi između dve međusobno suprotstavljene opcije, Badinterova komisija Evropske zajednice (EZ) opredelila se za to da međurepubličke granice u SFRJ budu granice između budućih samostalnih država.

Oslanjajući se na stav Badinterove komisije, najpre je Slovenija proglasila nezavisnost, a nju su brzo sledile Hrvatska, Makedonija Bosna i Hercegovina. Nasuprot tome, Srbija i Crna Gora odlučile su 1992. da nastave funkcionisati u federativnoj državi, Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ), koju su Srbija i Crna Gora „proglasile“ 27. aprila 1992. Korišćenjem termina „proglašavanje“ umesto obrazovanje ili uspostavljanje rukovodstva dveju republika težila su da naglase da SRJ predstavlja kontinuitet sa SFRJ. Insistirajući na kontinuitetu, Srbija i Crna Gora su (nasuprot stanovištu Badinterove komisije) uporno tvrdile da su se četiri republike SFRJ (od ukupno šest) otopile od SFRJ i da su Srbija i Crne Gore, delujući u novoimenovanoj federaciji, SRJ, označavale nastavak SFRJ. To stanovište nisu, međutim, prihvatile međunarodne organizacije, prvenstveno Ujedinjene nacije, u kojima SRJ nije omogućeno da zauzme upražnjeno mesto SFRJ. Pre proglašenja SRJ (treće Jugoslavije), građani Crne Gore su odlučili na referendumu (1. marta 1992) da žele da žive u zajedničkoj državi sa Srbima. U Srbiji su vladajuća Socijalistička partija Srbije (SPS) i najvažnije opozicione partije podržavale uspostavljanje SRJ, ali su potonje partije oštro kritikovale način na koji je to ostvareno (potpunije: Goati, 1996, 15). SRJ, kao dvočlana federacija, trajala je, kao što sam prethodno pomenuo, od 1992. do 2003, da bi se 2003. transformisala u labavu i vremenski ograničenu Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore (DZ SiCG). Posle tri godine (2006), većina građana Crne Gore (55.5%) odlučila je na referendumu da želi da živi u samostalnoj državi, čime je DZ SiCG definitivno otišla u istoriju.

Drugi događaj (neraskidivo vezan sa prvim) koji je bitno obeležio posmatrano razdoblje, jeste nametanje ekonomskih sankcija UN SRJ (Srbije i Crne Gore) 30. maja 1992. koje su kasnije, u dva navrata, pooštrene rezolucijama Saveta bezbednosti UN. Ekonomskim sankcijama UN, SRJ je izolovana od svetskog tržišta, što je njenu privredu dovelo na ivicu katastrofe i drastično ugrozilo inače nizak životni standard građana. Ekstremno teške ekonomsko-socijalne prilike u SRJ snažno su uticale na politička opredeljenja birača i ostavile neizbrisive tragove u političkom životu SRJ u čitavom posmatranom razdoblju. Treći događaj jeste rascep vladajuće partije Crne Gore, Demokratske partije socijalista (DPS) 1997/1998. na reformsko i ortodoksno krilo. U tom rascepu prevagu je odnelo reformsko krilo koje je zadržalo izvorni naziv partije (DPS), dok se poraženo krilo opredelilo za naziv Socijalistička narodna partija (SNP). Posle rascepa, centralno mesto u novom političkom projektu DPS zauzeli su demokratizacija društva, uspostavljanje tržišne privrede i pridruživanje Crne Gore Evropskoj zajednici. Posle parlamentarnih izbora 1998, DPS je, kao stožerna stranka, obrazovala koalicionu Vladu uz pomoć partnera iz dojučerašnje opozicije i energično otpočela proces temeljnih demokratskih i tržišnih reformi crnogorskog društva. **Demokratskim zaokretom u Crnoj Gori, SRJ je postala neobična federacija, jer je u Srbiji bio na snazi Miloševićev autokratski poredak, dok su se**

u Crnoj Gori pomaljalo obeležja rane faze demokratskog poretka. U takvim okolnostima, saradnja dveju republika SRJ je potpuno prestala, a na nivou SRJ sve ključne odluke donosio je vladajući vrh Srbije, uz pomoć crnogorskih opozicionih partija, ignorišući, pri tom, vladajuću partiju Crne Gore (DPS). Neizbežan rezultat nepremostivog sukoba političkih opredeljenja vladajućih partija dveju republika i spremnost višestruko demografski veće i ekonomski snažnije Srbije da preglasavanjem Crne Gore preuzme sve poluge vlasti u federaciji, jeste jačanje independističkih tendencija u Crnoj Gori. To je kulminiralo u proleće 1999. kada je rukovodstvo Srbije sa Miloševićem na čelu, odbilo ultimativne zahteve Severnoatlantskog pakta da prekine vojnu intervenciju u Autonomnoj Pokrajini Kosovo i Metohija (čija je masovna žrtva bilo civilno stanovništvo) i da obezbedi visok stepen političke autonomije toj pokrajini, naseljenoj uglavnom albanskim življem. Kad je Srbija odbila te zahteve, otpočelo je od strane Severnoatlantskog saveza (23. marta 1999) bombardovanje SRJ, uključujući i neke vojne ciljeve u Crnoj Gori, iako se političko rukovodstvo te republike javno distanciralo od politike Srbije i SRJ. Bombardovanje je prekinuto 9. juna 1999. pošto je SRJ prihvatila Kumanovskim sporazumom sve zahteve Severnoatlantskog pakta i povukla vojne i policijske jedinice sa Kosova i Metohije.

Razorni efekti bombardovanja i porazni efekti ekonomskih sankcija UN (1992-1995) na građane Srbije, intenzivirali su suprotavljanje autoritarnom režimu Slobodana Miloševića. Kao „okidač“ za erupciju nezadovoljstva prema tom režimu poslužio je pokušaj vladajućeg vrha da preinači volju građana izraženu na predsedničkim izborima 2000, na kojima je kandidat opozicije, Vojislav Koštunica, već u prvom krugu pobedio kandidata vladajuće SPS, Slobodana Miloševića. Pokušaj da se prikrije Miloševićev izborni „brodolom“ izazvao je demonstracije građana u čitavoj Srbiji koje su dostigle vrhunac u masovnom građanskom protestu u Beogradu, 5. oktobra 2000. u kojem je sudelovalo oko 700.000 učesnika. Taj protest je iznudio raspad Miloševićevog autoritarnog režima i uspostavljanje demokratskog poretka. To je četvrti epohalni događaj u posmatranom razdoblju. Najzad peti, izuzetno značajan događaj, jeste transformacija SRJ u DZ SiCG (2003), što je bio samo korak do uspostavljanja samostalnih država Srbije i Crne Gore, koji je ostvaren referendumskim izjašnjavanjem građana potonje republike za nezavisnost 2006.

U vrtlogu epohalnih političkih događaja, od kojih sam neke ranije pomeuo, nastojaću da analiziram izbore u Srbiji i u Crnoj Gori, kao i izbore na federalnom nivou, vodeći uvek računa ne samo o tome koliko je učinak tih izbora uticao na društveno okruženje, posebno na odnose između republika i mogućnost funkcionisanja SRJ, nego i o tome da li je, i eventualno u kojoj meri, ishod izbora bio uslovljen efektima delovanja činilaca u društvenom okruženju. **Na taj način, analiza izbornih nadmetanja neizbežno će prerasti u analizu globalnih političkih procesa i zbivanja u dvema republikama, sa jednog užeg monografskog stanovišta.**

U fokusu prvog poglavlja ovog teksta su prvi (1990) i drugi (1992) višestranački izbori u Srbiji i Crnoj Gori i izbori za predsednike republika, kao i izbori za Parlament SRJ (održani dva puta: u junu i decembru 1992). Razlozi za „grupisanje“ izbora u obema republikama i u SRJ, u periodu od 1990. do kraja 1992, su ne samo njihovo hronološko podudaranje, nego i ideološko-politička bliskost rukovodstava dveju republika, kao i njihovo potpuno politički usklađeno delovanje u institucijama SRJ.

U sledećim poglavljima, odstupio sam od principa istovremene analize izbora u dvema republikama i federaciji, kao i parlamentarnih i predsedničkih izbora, najpre zato što je

već „vanrednim“ parlamentarnim izborima u Srbiji 1993. narušena hronološka simetrija republičkih parlamentarnih izbora, a o vremenskom podudaranju predsedničkih izbora nije se uopšte moglo govoriti, između ostalog zato što je u obema republikama u posmatranom razdoblju održano više neuspešnih predsedničkih izbora (zbog izlaznosti koja je „ispod“ cenzusa predviđenog odgovajućim zakonima). Drugi, još važniji razlog jesu sve veće razlike u političkim „mikroklimama“ Srbije i Crne Gore, koje su prerasle u njihov oštar politički sukob 1997, a institucije SRJ redukovane su na puku ekspozituru rukovodstva Srbije. Vodeći računa o tome, opredelio sam se za pojedinačno analiziranje po hronoškom redu izbornih nadmetanja (od 1993. naovamo) u Srbiji, Crnoj Gori i SRJ. Prihvatajući, dakle, parcijalni pristup kao „nametnuti izbor“, nastojaću da izbegnem opasnost izolacionizma tako što ću težiti da interpretiram izborne podatke i izborima uslovljena politička zbivanja u jednoj republici kroz njihovu interakciju sa zbivanjima u drugoj republici i sa funkcionisanjem SRJ.

Drugo poglavlje studije posvećeno je analizi izbora u Srbiji od 1993. na 1913, a u fokusu trećeg poglavlja su izbori u Crnoj Gori u istom razdoblju. U četvrtom poglavlju predstavljena je analiza izbora na nivou SRJ (od 1992. do prestanka njenog funkcionisanja, 2003).

Na kraju teksta ću izneti nekoliko zaključnih ocena.

PRVO POGLAVLJE

VIŠESTRANAČKI IZBORI U SRBIJI, CRNOJ GORI 1990. I 1992. I U SRJ 1992.

Izborna nadmetanja koja su održana na teritoriji dveju republika, 1990. i 1992, kao i izbore za Skupštinu SRJ 1992. (dva puta), povezuje to što su ostvareni u razdoblju programsko-političke saglasnosti vladajućih partija dveju republika između kojih se jedva uočavala poneka sitna razlika, čije će se dimenzije povećati do neslučenih razmera posle 1992. Napominjem da su izbori 1990. i 1992. održani u različitom državnom okviru: prvi višestranački izbori u dvema republikama (parlamentarni i predsednički) organizovani su 1990, kad su Srbija i Crna Gora bile deo SFRJ, a izbori 1992, kad su sačinjavale SRJ.

I PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI 1990.

1. Parlamentarni izbori 1990.

Prvi višestranački izbori 1990. predstavljali su istinski prelom u političkom životu, jer pre tih izbora u Srbiji i Crnoj Gori, odnosno u SFRJ - kao i u drugim socijalističkim zemljama Jugoistočne Evrope - pravo na vladanje nije zasnivano na prihvatanju predstavnika od strane građana koje se izražava na izborima, već na predestiniranim kvalitetima avangardne Komunističke partije koji ne podležu proveru. Potcenjivanje izbora, kao i svih drugih demokratskih institucija, proizilazilo je iz vladajuće marksističke filozofije istorije koja je u proletarijatu i avangardnoj Komunističkoj partiji videla jedine legitimne aktere neizbežnog kretanja ka socijalizmu i komunizmu, kojima će biti okončana dotadašnja eksploatatorska istorija društava. Na osnovu pomenute filozofije istorije koja je posedovala zaokružen scenario budućih zbivanja, u Jugoslaviji je došlo 1945. do zaposedanja vlasti od strane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), posle čega je usledilo bitno ograničavanje autonomije opozicionih političkih partija, a potom i njihovo ukidanje, te su demokratski izbori postali nemogući. **Iz te perspektive, višestranački izbori održani 1990 - uprkos nedostacima o kojima će biti reči - predstavljaju epohalni raskid sa prethodnim zbivanjima.** Višestranački izbori održani su u svim republikama, ali ne i na nivou SFRJ, jer su se tome odupirala politička rukovodstva Srbije i Slovenije. **Okolnost da su prvi višestranački izbori održani samo na republičkom nivou, doprinela je, kako dobro zapažaju Linc i Stjepan (1998, 476 i 478), jačanju legitimiteta republičkog nivoa vlasti i eroziji već narušenog legitimiteta SFRJ.**

Treba naglasiti da prvi višestranački izbori 1990. (parlamentarni i predsednički) nisu sprovedeni istovremeno u svim jugoslovenskim republikama. Za izbore se prvo odlučilo Slovenačko partijsko rukovodstvo naglašavajući, još u martu 1989, spremnost da „siđe sa vlasti“ ako ne dobije izbornu podršku građana. Takva odluka Saveza komunista Slovenije predstavljala je, sa gledišta vladajuće marksističke doktrine, pravu jeres jer osporava dogmu o diktaturi proletarijata o predestiniranoj ulozi Komunističke partije kao avangarde koja će omogućiti ostvarenje besklasnog društva.

Spektakularni krah „realnog socijalizma“ u zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope krajem 1989, ohrabrio je reformski orijentisane pojedince i u vladajućim partijama ostalih republika SFRJ, pa su za slovenačkim primerom ubrzo pošli hrvatski komunisti, tako da su u time dvema republikama najpre održani višestranački izbori (proleće 1990). Pola godine nakon izbora u Sloveniji i Hrvatskoj, do izbora je došlo u Makedoniji i Bosni i Hercegovini, a tek u decembru 1990. u Srbiji i Crnoj Gori. U potonje dve republike izbori su održani za jednodomne skupštine, kakve su predviđene Ustavom Srbije, usvojenim 28. septembra 1990, a u Crnoj Gori ustavnim amandmanima od LXIV do LXXXII na Ustav Socijalističke republike Crne Gore (1974). Istovremeno, u Srbiji su održani izbori za predsednika republike, a u Crnoj Gori za predsednika i Predsedništvo republike.

Učešće građana većine jugoslovenskih republika na prvim slobodnim izborima bilo je relativno visoko. Na izbore je izašlo u Hrvatskoj i Makedoniji po 85 odsto, a u Sloveniji 84 odsto građana. Otprilike isti procenat građana sudelovao je na izborima u Mađarskoj, DR Nemačkoj i Rumuniji. Radi poređenja, pomenimo da su procenti učešća građana na prvim slobodnim izborima u većini republika SFRJ - i uopšte u postkomunističkim zemaljama - viši u proseku za oko 10 odsto nego procenti sudelovanja građana na izborima u zemljama stabilne predstavničke demokratije. U pogledu izlaznosti na izbore, od pomenutih ekskomunističkih zemalja odstupaju Čehoslovačka i Bugarska, sa jedne strane, u kojima je na izborima 1990. učestvovalo 96 odsto, odnosno 90 odsto građana i, sa druge strane, Poljska u kojoj je na biračka mesta izašlo samo 65 odsto građana za Sejm i 62.7 odsto za Senat. Istini za volju, izbori u Poljskoj (održani u junu 1989) nisu imali ni privid slobodnih i ravnopravnih izbora, jer je većina poslaničkih mesta (65 odsto) bila unapred dodeljena vladajućoj Poljskoj ujedinjenoj radničkoj partiji (PURP) dogovorom za „okruglim stolom“ između te partije i pokreta „Solidarnost“. Ali, ni na drugim izborima u Poljskoj u oktobru 1991 - koji nisu imali unapred obezbeđeni udeo vladajuće PURP - nije zabeležena veća participacija. Naprotiv, na tim izborima sudelovalo je samo 43.4 odsto građana.

Ocena o relativno visokoj participaciji na prvim slobodnim izborima ne važi za tri jugoslovenske republike: BiH, Crnu Goru i Srbiju, u kojima je izlazak građana na izborna mesta bio ispod 80 odsto (BiH - 77%, Crna Gora - 75.8 %, Srbija - 71.5%). Još je indikativnija dijahronična komparacija koja pokazuje da je izborna učešća građana postkomunističkih zemalja na prvim višestranačkim izborima 1990. niže za oko 15 procentnih poena nego participacija na izborima održanim u razdoblju „diktature proletarijata“. U tom periodu, politički pritisak režima na građane bio je tako intenzivan da je postotak izlaska građana na birališta prelazio 95 odsto i približavao se maksimalnoj vrednosti. Procenat sudelovanja građana na „glasanjima bez izbora“ od 1974. do 1986. u SFRJ, u odnosu na druge zemlje „realnog socijalizma“ (Albanija, DR Nemačka, Čehoslovačka, Rumunija), bio je nešto skromniji i kretao se od 86 do 93 odsto. **Ta razlika je posledica manje rigidnosti režima „samoupravnog socijalizma“ u SFRJ, u odnosu na ostale socijalističke režime u Jugoistočnoj Evropi.**

Ali, vratimo se rezultatima prvih slobodnih izbora u Srbiji i Crnoj Gori. Kao što sam već prethodno naveo, u Srbiji (kao i u Crnoj Gori) izborna apstinencija bila je nešto izraženija nego u ostalim republikama SFRJ. U Srbiji je to velikim delom rezultat odluke „Albanske alternative“ (koja okuplja partije albanske nacionalne manjine na Kosmetu) da bojkotuje izbore. Ali, i ako uzmemo u obzir Srbiju bez Kosmeta, pokazuje se da je i na tom području manje građana izašlo na birališta nego u većini republika SFRJ. Postoji nekoliko međusobno povezanih obrazloženja manje izborne participacije građana Srbije i Crne Gore na izborima u odnosu na

građane ostalih jugoslovenskih republika. Prvo objašnjenje, koje se spontano nameće, jeste da je visoka izborna apstinencija birača rezultat rezervi prema novom pluralističkom poretku koji višepartijski izbori snažno simbolizuju. U prilog takvoj interpretaciji posredno govore podaci iz empirijskih istraživanja sprovedenih u SFRJ u predpluralističkom razdoblju, iz kojih se može zaključiti da su građani Srbije i Crne Gore znatno šire i intenzivnije prihvatili institucije i vrednosti vladajućeg režima „socijalističkog samoupravljanja“ nego građani Slovenije i Hrvatske (Goati, 1989, 91-99; Toš i ost., 1998, 12). Privrženost populacije „samupravnom socijalizmu“ nije u Srbiji bitnije uzdrmana ni neposredno nakon kraha „realnog socijalizma“, što potkrepljuje nalaz empirijskog istraživanja koje je u oktobru 1990. realizovao Institut za političke studije u Beogradu. U tom istraživanju sprovedenom na teritoriji Srbije bez Kosmeta (reprezentativni uzorak), 40 odsto ispitanika prihvatilo je tvrdnju koja glasi: „Rado bih podržao nekog ko nudi pravi socijalizam“ (**Politika**, 21 oktobar). Zbog toga, premda zvuči paradoksalno, nije preterana ocena da je 1990. u Srbiji (a verujem i u Crnoj Gori) došlo u izvesnom smislu do preuranjene pluralističke promene, jer je ancien regime još uvek uživao snažnu podršku u populaciji. Upravo zato apstinenciju značajnog dela građana Srbije i Crne Gore na prvim slobodnim izborima treba, verovatno, shvatiti kao protest protiv novog pluralističkog poretka čije uspostavljanje obznanjuju ti izbori. U tom pogledu Srbija i Crna Gora bile su bitno različite, kako od drugih bivših republika SFRJ, Slovenije i Hrvatske, tako i nekih postkomunističkih zemalja ovog regiona, naročito Čehoslovačke, Poljske i Mađarske u kojima su integrativne ideje „realnog socijalizma“ izgubile privlačnu snagu pre 1989/1990. **Uočena razlika nije samo opis tadašnjeg stanja, nego i uporište za ocenu da će u razdoblju posle 1990. otpori uspostavljanju i konsolidaciji višepartijskog sistema biti intenzivniji u Srbiji i Crnoj Gori nego u drugim postkomunističkim zemljama u kojima je već ranije usahnulo mobilizatorski potencijal ideja političkog monizma.** Nije suviše naglasiti da zbivanja koja analiziram u okviru ovog teksta - u razdoblju od 1990. do 2013 - čvrsto potkrepljuju iznetu ocenu.

Drugo objašnjenje relativno niske izborne participacije u Srbiji i Crnoj Gori valja tražiti u tome što se vladajući establišment obeju republika opredelio za održavanje višepartijskih izbora posle dugog oklevanja, ne obezbeđujući pri tom opozicionim partijama ni izdaleka ravnopravne izborne uslove. Opozicija je pokušala, doduše bezuspešno, da prinudi vladajuće stranke u Srbiji i u Crnoj Gori na popuštanje pretnjom da će bojkotovati izbore, što je održavanje izbora učinilo do kraja neizvesnim i što je, verovatno, podstaklo deo građana da ne izađu na birališta.

Pretpostavljam, naime, da je tu posredi naglašeno nepoverenje građana Srbije prema korenitim političkim promenama en general, što je rezultat višestrukih negativnih iskustava sa političkim promenama u dužem periodu i što je postalo deo dominantne političke kulture. Na pretpostavku da su građani Srbije skeptični prema temeljnim političkim promenama uopšte, upućuje podatak da su oni manje učestvovali od građana ostalih republika Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRI) i na izborima 1945. (Tomić, 1983, 87). Ti izbori obznanjivali su, takođe, uspostavljanje novog političkog poretka, ali sasvim različite ideološko-političke usmerenosti od izbora 1990. Pošto političke promene koje snažno simbolizuju izbori 1990, kao što i izbori 1945. nose suprotne ideološko-političke predznake, raširena izborna apstinencija građana Srbije u oba slučaja, ne može se jednoznačno interpretirati kao skepsa prema demokratiji. **Čini mi se da je tu je pre reč o nepoverenju prema velikim političkim promenama, bez obzira na njihovu „ideološku boju“.**

Apstinenti, koji su na prvim višepartijskim izborima 1990. činili u Srbiji 28.5 odsto, a u Crnoj Gori 24.2 odsto biračkog tela, nehomogena su skupina. Među apstinentima treba, najpre,

razlikovati deo građana koji su bili stvarno sprečeni da glasaju (bolest, neodložni poslovi) ili su bili ispušteni ili pogrešno evidentirani u biračkim spiskovima. Žan Blondel procenjuje, na primer, da taj broj apstinenata u Velikoj Britaniji čini otprilike sedam-osam odsto biračkog tela (Blondel, 1970, 53). Pošto su 1990. u Srbiji i Crnoj Gori, kao i u drugim jugoslovenskim republikama, održani prvi višepartijski izbori, verujem da su greške u biračkim spiskovima bile znatno veće. Ipak, građanima je bilo omogućeno da glasaju, iako nisu uvedeni u birački spisak pod uslovom da poseduju uredne lične isprave (lična karta, prijava prebivališta). To je, barem delimično, rešilo jedan problem, ali je otvorilo drugi - širok prostor za višestruko glasanje, pošto su pojedinci koji su glasali na svojim biračkim mestima mogli da glasaju, koristeći lične dokumente, i na drugom biračkom mestu (ili na drugim biračkim mestima). Drugi deo apstinenata čine građani koji su mogli da glasaju ali to, ipak, nisu učinili. Među njima Žan Blondel razlikuje dve grupe: „negativne apstinentne“ i „pozitivne apstinentne“ (Blondel, 1970, 53). U prvu grupu spadaju oni koji su nezainteresovani za politička zbivanja, istinski pasivni. Sudeći prema empirijskim istraživanjima političkog angažovanja sprovedenim u SFRJ u osamdesetim godinama (Goati, 1989, 76-78), politički pasivni su imali sledeća obeležja: niži položaj na lestvicama bogatstva, obrazovanja, moći i ugleda, slaba informisanost, pripadnost ženskom polu i obavljanje manuelnih zanimanja. Za razliku od „negativnih apstinenata“, „pozitivni apstinenti“ su oni kojima se ne dopadaju kandidati ili partije koje sudeluju na izborima, i zbog toga ne izlaze na biračka mesta. Verovatno da ovu činjenicu može objasniti to što jedan deo građana nije izašao na biračka mesta, ali nemam pouzdane indikatore za procenu broja tih apstinenata.

Čini mi se da bi se u Srbiji i Crnoj Gori, s obzirom na to da je reč o prvim višestranačkim izborima, mogla sačiniti još bogatija tipologija apstinenata od one koju je ponudio Žan Blondel. Pored objektivno sprečenih da glasaju, zatim „pozitivnih“ i „negativnih“ apstinenata, sačinio bih još dve skupine: „politički razočarane“ i „zbunjene“. Najveći deo razočaranih činili su članovi SKJ, „istinski vernici“, koji su zvanične stavove svoje partije o avangardnosti komunista, istorijskoj ulozi radničke klase, diktaturi proletarijata i superiornosti komunizma nad kapitalizmom shvatali ne samo kao „političke mantre“ koje olakšavaju vladanje, već kao principe višeg reda od vrednosti i institucija predstavničke demokratije. Napuštanjem „čvrstog jezgra“ komunističke doktrine i usvajanjem novih programskih opredeljenja do kojih je došlo pred izbore 1990, Savez komunista Srbije i Savez komunista Crne Gore izneverili su upravo „istinske vernike“, te se njihova njihova izborna apstinencija može interpretirati kao protest protiv takvog postupka partije. U „zbunjene“ spadaju građani koji nisu mogli da se snađu u burnim političkim previranjima do kojih je došlo 1989. i 1990. godine. U okolnostima koje se brzo i dramatično menjaju, deo birača nije stigao da formira „kognitivnu mapu“ nove političke scene, te je odustao od glasanja. Tome je svakako doprineo veliki broj partija, sličnih po programu i po imenu, koje su nastajale izuzetno brzo i koje su se obraćale istoj „izornoj klijenteli“. Pretpostavljam da je hiperprodukcija partija sličnog imena i programskih opredeljenja bila pomognuta od strane vladajućeg režima u obema republikama, upravo radi stvaranja izborne konfuzije.

Pored dela građana Srbije i Crne Gore koji su „glasali“ neizlaskom na biralište, izvestan procenat birača (u Srbiji 3.4%; za Crnu Goru nema podataka u izveštaju Republičke izborne komisije) glasao je kršeći važeća izborna pravila na više načina: ne zaokružujući ime nijednog kandidata ili izborne liste, opredeljujući se za više od jednog kandidata ili nekoliko izbornih lista i, najzad, dopisujući nova imena na glasački listić. Takvi listići svrstani su u nevažeće. Verujem, ipak, da i takvo glasanje treba shvatiti i analizirati kao politički gest, iako se to, po pravilu, ne čini ni u zemljama sa dugom tradicijom istraživanja izbornog ponašanja (Deloye et Ihl, 1991, 141).

Možda je razlog tome što, po pravilu, istraživači smatraju da su takvi listići isključivo posledica nenamernih pogrešaka birača. Dakako, ne mogu se isključiti pogreške, naročito kad je reč o biračima nižeg obrazovnog nivoa, ali to je, po mom uverenju, samo deo objašnjenja. U suštini, bar izvestan procenat nevažećih listića jeste politički protest, čije uzroke može utvrditi samo konkretna istorijska analiza. Pretpostavljam da je na izborima 1990. u Srbiji i Crnoj Gori nevažećim glasovima izrazio svoje negodovanje pre svega deo birača koji osećaju nostalgiju za starim vremenima „glasanja bez izbora“, kao i deo građana koji nisu hteli da izostanu sa prvih višestranačkih izbora, ali su nevažećim glasom demonstrirali svoje neslaganje sa „izbornim menijem“. To su samo dva od više mogućih objašnjenja ove politički značajne pojave koja je do sada neopravdano bila na marginama interesovanja istraživača političkih procesa i zbivanja.

1.1 Izborni dobitnici i gubitnici

Na izborima 1990. u Srbiji korišćen je većinski izborni sistem (u dva kruga) koji odgovara najvećim strankama. Prvim izborima izvršena je oštra selekcija stranaka; od oko 50 stranaka koje su istakle kandidate na parlamentarnim izborima, samo je 14 uspeo je da obezbedi mandate u Republičkom parlamentu. Najveći broj glasova osvojile se SPS, SPO i DS. Osobena su vrednosna obeležja birača pomenutih triju partija, koje će igrati izuzetno važnu ulogu i na kasnijim izbornim nadmetanjima u Srbiji. Na osnovu brižljivih empirijskih istraživanja, Pantić i Pavlović opisuju vrednosni profil njihovih birača na sledeći način: „za birače SPS bili su karakteristični autoritarnost, nacionalizam, nereligioznost i nostalgija za socijalizmom, za naklonjene DS-u nacionalizam, neautoritarnost, nereligioznost i vrlo retka nostalgija za prethodnim političkim sistemom, a za simpatizere SPO nacionalizam, religioznost, osrednja autoritarnost i odsustvo nostalgije za socijalizmom“ (2006, 52-53). U Crnoj Gori, u kojoj je na snazi bio proporcionalni izborni sistem, sudelovale su 23 stranke, a samo dve stranke i dve stranačke koalicije osvojile su poslanička mesta. Većina ostalih patuljastih stranaka (stranaka meteora) u obema republikama tiho je nestala sa političke pozornice, a paralelno sa tim, nastajale su, kao pečurke posle kiše, nove stranke koje su čekale sledeću izbornu priliku.

S obzirom na različit uspeh ekskomunističkih partija na prvim slobodnim izborima, republike SFRJ mogu se razvrstati u tri grupe. U prvoj grupi su Srbija i Crna Gora u kojima su ekskomunističke SPS i SK CG izvojevale ubedljive pobede. U drugoj grupi su Slovenija, Hrvatska i Makedonija, u kojima su ekskomunističke partije zadobile podršku od jedne šestine do jedne četvrtine biračkog tela, što je sličan ili nešto bolji rezultat od rezultata komunista u DR Nemačkoj (16.4%), Čehoslovačkoj (13.5%), Poljskoj (12%), i Mađarskoj (8.5%). Najzad, trećoj grupi pripadaju Bosna i Hercegovina, u kojima su na izborima trijumfovale nacionalistički orijentisane stranke: Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), dok je samo 6 odsto birača dalo svoj glas reformisanim komunistima. U toj republici došlo je do pravog izbornog kraha komunista kome, po razmerama, nema premca u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Raskid SPS i SK CG, koje su ubedljivo pobedile u Srbiji i Crnoj Gori sa svojom ideološkom prošlošću bio je manje odlučan nego što je to slučaj sa većinom drugih ekskomunističkih partija Jugoistočne Evrope. SPS i SK CG nisu, na primer, insistirale, poput većine reformisanih ekskomunističkih partija u ovom regionu, na slabostima i manama „starog režima“, nego su ga prikazivale kao jednu od neizbežnih etapa političko-ekonomskog razvoja. Povrh toga, SPS i SK CG se u svojim novim programima usvojenim 1990. nisu zalagale za brzu i obaveznu privatizaciju kao što su to, primera radi, učinile SK Slovenije - partija društvenih promena i SK Hrvatske - partija društvenih promena. Umesto

toga, SPS i SK CG su insistirale na socijalnoj pravdi i sigurnosti za najšire slojeve zaposlenih. Obećanje da tržišne neizvesnosti neće ugroziti egzistenciju najsiriomašnjih građana nije samo, možda ni pre svega, promišljeni taktički potez SPS i SK CG kojima je cilj da obezbede što širu podršku građana na prvim slobodnim izborima, nego je rezultat još uvek snažnog uverenja rukovodstava dveju partija, posebno SPS, da je socijalizam i dalje poželjna istorijska alternativa, dok je „pluralistički šok“ 1989/1990. samo kratka i prolazna epizoda. Tome u prilog govori stav zapisan u **Programskim osnovama SPS** (1990) da je „društvena svojina temelj socijalističkog ekonomskog poretka“.

Veliki uticaj na ishod izbora 1990. u Srbiji i Crnoj Gori - kao i ostalim jugoslovenskim republikama - imao je izborni sistem. Kao što se i moglo očekivati, u Crnoj Gori, u kojoj je primenjen proporcionalni sistem, partijski sastav Parlamenta odgovarao je u većoj meri, partijskim opredeljenjima biračkog tela nego u Srbiji, u kojoj je primenjen dvokružni većinski sistem. Podudarnost ostvarena na izborima za Parlament Crne Gore ipak je nešto niža (indeks proporcionalnosti je 92.1) nego što je u to u većini proporcionalnih sistema zemalja stabilne demokratije u kojima je vrednost indeksa uglavnom iznad 95 poena. Inače, „indeks proporcionalnosti“, pomoću kojeg se ocenjuje podudarnost između partijskih opredeljenja birača i partijskog sastava parlamenta, formira se sabiranjem pozitivnih i negativnih razlika između procenta glasova određene parlamentarne stranke (koalicije) i procenta mesta koje je zadobila u Parlamentu, pa se dobijena vrednost deli se sa dva i oduzima od 100 (Loosenphore and Hanby, 1971). Napominjem da u idealnom slučaju „indeks proporcionalnosti“ iznosi 100, što govori o potpunom skladu između strukture biračkog tela i parlamenta, a niže vrednosti ukazuju na nesklad i razlike. Uzrok nešto nižih vrednosti indeksa u Crnoj Gori na izborima 1990. u odnosu na zemlje stabilne demokratije koje primenjuju proporcionalni izborni sistem, posledica je toga što je u Crnoj Gori propisan izuzetno veliki broj od 20 izbornih jedinica (koje se podudaraju sa opštinama), te je prosečan broj poslaničkih mesta koja se biraju u jednoj jedinici iznosio samo 4.35. U proporcionalnom izbornom sistemu, zadovoljavajuća proporcionalnost obezbeđuje se samo ako se u izbornim jedinicama bira najmanje 10 poslanika (Rae, 1967, 140). Još niži indeks proporcionalnosti (73.6) ostvaren je u Srbiji u kojoj je, kao što je prethodno rečeno, primenjen većinski sistem. **U Srbiji očigledno nije bila reč o sitnoj i nevažnoj, već o dalekosežnoj deformaciji volje birača, jer je vladajuća SPS, koja je zadobila podršku samo relativne većine birača (46,1 odsto), osvojila tročetvrtinsku većinu (77.6 odsto) u Parlamentu!**

1.2 Šta je uslovilo nejednak izborni učinak

Postavlja se pitanje zbog čega su ekskomunističke partije, koje su u razdoblju „samoupravnog socijalizma“ predstavljale deo jedinstvenog SKJ, ostvarile tako neujednačene rezultate na prvim slobodnim izborima u šest jugoslovenskih republika. U potrazi za odgovorom na to pitanje treba svakako uzeti u obzir osobenosti republičkih društava, posebno stepen etničke heterogenosti. U BiH etnička heterogenost se, pod dejstvom monoetničkih stranaka, pretvorila u osnovni politički rascep i bitno odredila strukturu višestranačkog Parlamenta. Uočljivo je, takođe, da su u ekonomski najrazvijenim republikama SFRJ (Slovenija i Hrvatska) prevagu odnele nove opozicione partije (Demos i HDZ), dok su ekskomunističke partije ubedljivo pobedile u dvema ekonomski manje razvijenim republikama (Srbija i Crna Gora). Uvid u rezultate prvih višestranačkih izbora u zemljama „realnog socijalizma“ u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi pokazuje, takođe, da su komunisti pobedili jedino u najmanje ekonomski razvijenoj Bugarskoj,

dok su u ekonomski razvijenijim zemljama (Mađarska, DR Nemačka, Poljska, Čehoslovačka) pretpeli ubedljiv poraz. Ovde se suočavamo sa pitanjem da li se negativna korelacija između nivoa ekonomske razvijenosti i uspeha ekskomunista uočava i unutar jedne zemlje (republike), na primer Srbije. Da bih odgovorio na to pitanje, uporedio sam postotak glasova za kandidate SPS u deset ekonomski najrazvijenijih opština Srbije sa postotkom u deset najnerazvijenijih opština. Kako bi bio isključen upliv etničkog faktora, analizom su obuhvaćene samo opštine sa dominantnim srpskim stanovništvom. U ekonomski razvijene opštine svrstane su Vračar, Stari grad, Savski venac, Lazarevac, Majdanpek, Bor, Trstenik, Titovo Užice, Obrenovac i Valjevo, a u nerazvijene opštine Trgovište, Surdulica, Babušnica, Vlasotince, Bojnik, Žitorađa, Kučevo, Malo Crniće, Varvarin i Doljevac. **Rezultati poređenja nedvosmisleno potvrđuju pozitivan odgovor na postavljeno pitanje; u grupi ekonomski najrazvijenijih opština, SPS je dobila 44 odsto glasova, a u grupi od deset najnerazvijenijih opština, 58 odsto glasova (ili 14 odsto više).** Opisana negativna korelacija između podrške SKJ i ekonomske razvijenosti republike uočavala se i u predpluralističkom razdoblju. Podrška građana Savezu komunista Jugoslavije i „samoupravnom socijalizmu“ bila je veća u ekonomski manje razvijenim republikama nego u ekonomski razvijenijim republikama. U Srbiji i Crnoj Gori populacija je i pre pluralističkog preokreta 1990. pokazivala izrazito afirmativniji stav prema monopolističkoj Komunističkoj partiji i prema „socijalističkom samoupravnom društvu“ nego što je to bio slučaj u ekonomski razvijenijim republikama, Sloveniji i Hrvatskoj. U jednom ranijem radu (Goati, 1989, 97-98) uzео sam u obzir sledeće pokazatelje stava građana pojedinih republika prema SKJ: „gustinu“ članstva SKJ u populaciji date republike, priliv i odliv članstva iz SK u pojedinim republikama (na godišnjem nivou), ocenu ugleda SKJ, spremnost pojedinaca iz republika da stupe u SKJ i razmišljanje članova SKJ u republici o napuštanju partije. Koristeći pomenute indikatore, utvrdio sam da je u ekonomski razvijenijim republikama, Sloveniji i Hrvatskoj, bio manje raširen afirmativan stav prema SKJ nego u ekonomski nerazvijenijim republikama SFRJ, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Pokušavajući u istom radu da objasnim negativnu korelaciju između ekonomske razvijenosti i stava prema SKJ, zapisao sam: „Teško je sa sigurnošću oceniti da li objašnjenje za to valja tražiti u neizbežnom 'ideološkom hlađenju', koje ide u korak sa ekonomskim razvojem (varijanta D. Belove teze o kraju ideologije), u nekim drugim sredinskim varijablama, kao što su kulturno nasleđe i nacionalne osobenosti, uključujući i raširenost i intenzitet religijskih opredeljenja (kao i specifičnost religije), okolnosti da je SKJ u nerazvijenim sredinama jedini mogući okvir ispoljavanja aktivizma i kanal društvene promocije, ili pak ključ za objašnjenje treba tražiti u samom SKJ, u primerenosti njegovog delovanja i modela organizacije nerazvijenim sredinama“ (Goati, 1989, 98-99).

Na izborni uspeh ekskomunističkih partija Srbije i Crne Gore 1990. bitno je uticala brzina kojom su te partije usvojile svoj nacionalni program. Pod nacionalnim programom u ovom radu podrazumevam celinu akcija i mera koje partije predlažu i preduzimaju radi poboljšanja položaja većinske nacije u republici, kao i one akcije i mere radi ostvarenja „državnog aranžmana“ koji u najvećoj meri odgovara dominantnoj naciji te republike. Težnja za poboljšanjem položaja podrazumeva da je u Srbiji i u Crnoj Gori (kao i u ostalim republikama SFRJ) krajem osamdesetih godina prošlog stoleća dominiralo uverenje da je većinska nacija republike bitno prekraćena i potisnuta u „drugoj Jugoslaviji“. To, ipak, nije bila osobenost republika SFRJ, jer je isto uverenje postalo deo cajtgaista u svim nacionalno heterogenim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope. U Srbiji je preovlađivalo uverenje da su prava autonomnih pokrajina Srbije (Kosova i Metohije i Vojvodine) predimenzionirana Ustavom 1974, čime su pokrajine praktično izjednačene sa republikama. Zbog toga je rukovodstvo Srbije - bezrezervo podržano

od crnogorskog rukovodstva - smatralo da po svaku cenu treba smanjiti ustavne ingerencije pokrajina, uz istovremeno jačanje nadležnosti federacije. Slovenija i Hrvatska nisu imale razumevanja za jačanje federacije i, nasuprot tome, zahtevale su povećanje ovlašćenja republika u odnosu na federaciju. O toj kontroveznoj temi Bosna i Hercegovina i Makedonija imale su uzdržan stav, jer su bile izložene unakrsnim pritiscima. Sa jedne strane, one su strepele od dominacije Srbije koja se iz svojih razloga borila za što jaču federaciju, a sa druge strane, one su se protivile obespravljanju federacije, jer je preko federalnog Fonda za nerazvijena područja vršena značajna preraspodela bogatstva u korist siromašnijih republika, u koje spadaju Bosna i Hercegovina i Makedonija.

U gubitnike na prvim višepartijskim izborima u Srbiji i Crnoj Gori valja svakako ubrojati ekstremno nacionalne stranke, o čemu govore podaci da je u Srbiji Srpski pokret obnove (SPO) osvojio 15.8 odsto glasova, a u drugoj republici Narodna stranka (NS) 12.8 odsto glasova. Nasuprot tome, u ostale četiri republike SFRJ, opozicione, nacionalno opredeljene partije ostvarile su izborne pobeđe i same ili u koaliciji sa drugim strankama obrazovale republičke vlade. Objašnjenje neuspeha nacionalističkih partija u u Srbiji i Crnoj Gori na izborima 1990. treba tražiti, pre svega, u tome što su njihov „prostor“ prethodno „okupirale“ ekskomunističke partije. U takvim okolnostima, nove opozicione partije bile su prinuđene da se „pomeraju“ na ekstremno nacionalističke pozicije što je, neizbežno, suzilo njihovu izbornu osnovu. Na prvim višestranačkim izborima sudelovale su i partije liberalno-demokratskog usmerenja, ali su pretrpele neuspeh. U Crnoj Gori to je bio Savez reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru (SRSzCG), sastavljen od partija liberalne i socijaldemokratske orijentacije koji je privukao 13.6 odsto glasova, a u Srbiji je to bila Demokratska stranka (DS) za koju je glasalo samo 7.4 odsto birača. Uzrok neuspeha navedenih stranaka u razdoblju renesanse liberalizma u Centralnoj i Istočnoj Evropi treba, verovatno, tražiti u slabostima srednje klase koja je prirodni nosilac liberalnih ideja. Te ideje nisu u Srbiji i Crnoj Gori pustile dublje korene u periodu između dva svetska rata, a još manje kasnije u doba „diktature proletariata“ i „samoupravnog socijalizma“. Uočljivo je, takođe, da su na ovim izborima doživele poraz stranke socijaldemokratske orijentacije. Te stranke u Crnoj Gori (Socijalistička partija CG, Partija socijalista CG, Socijaldemokratska unija) su sudelovale na izborima u okviru koalicije SRSzCG, o čijem neuspehu je već bilo reči, a u Srbiji je Socijaldemokratska partija Jugoslavije doživela pravu katastrofu, jer je osvojila samo 0.03 glasova. Nasuprot tome, „istorijske“ socijaldemokratske partije u Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Poljskoj privukle su iznad 5 odsto birača. Pridev „istorijski“ služi za razlikovanje tih stranaka od bivših komunističkih partija koje su se u nekim zemljama Centralne i Jugistočne Evrope preimenovala u socijaldemokratske. Verujem da su potpuno različiti razlozi neuspeha partija u Srbiji i Crnoj Gori, sa jedne strane, i u zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope, sa druge strane. U Srbiji i Crnoj Gori socijaldemokratija nije bila dovoljno „leva“, pa su zato birači masovno podržali ekskomunističke partije, dok su spomenute tri zemlje navedenog regiona bile previše „leve“. U tim trima zemljama privlačnost socijalizma bila je izuzetno mala zbog negativnih iskustava sa „realnim socijalizmom“. Vermerš (1991, 6) je duhovito primetio da je čak i naučni termin „socijalna psihologija sumnjiv u Istočnoj Evropi“.

Bilo bi, međutim, pogrešno tvrditi da je neuspeh partija koje su na prvim višepartiskim izborima otvoreno nastupale sa socijaldemokratskim obeležjima, označio definitivnu eliminaciju socijaldemokratskih ideja. Deo tih ideja prisvojile su ekskomunističke partije, a to isto važi za opozicione partije koje su 1990. preuzele vlast od reformisanih komunista. Kompromitovanje socijaldemokratskih ideja socijalne pravde, pravičnog oporezivanja bogatstva, maksimalne

zaštite i sigurnosti zaposlenih, pomoći građanima sa posebnim potrebama od strane vladajućih partija „realnog socijalizma“ imalo je paradoksalan učinak u percepciji građana mnogih zemalja ovog regiona; osporavanje same socijaldemokratije. Teško je ne složiti se sa ocenom da je u razdoblju prvih višestranačkih izbora na ovim prostorima „socijaldemokratija (bila - V. G.) ideologija koja ne sme da izgovori svoje ime“ (Glenny, 1990, 200).

2. Predsednički izbori 1990.

Kandidati vladajućih partija Srbije i Crne Gore trijumfovali su na istovremeno održanim izborima za predsednika republike (Srbija), odnosno za Predsedništvo republike i predsednika predsedništva (Crna Gora). Ishod predsedničkih izbora bio je od naročite važnosti u Srbiji, jer prema Ustavu te republike, usvojenom 28. septembra 1990, predsednik republike poseduje izuzetno velika ovlašćenja. Predsednik, prema članu 83 Ustava Srbije, između ostalog, rukovodi oružanim snagama, utvrđuje postojanje ratne opasnosti i proglašava ratno stanje. Predsednik je, takođe, prema stavu 6 istog člana ovlašćen da „kad Narodna skupština nije u mogućnosti da se sastane“ i „po pribavljenom mišljenju predsednika vlade“, raspusti Narodnu skupštinu. Zbog toga se u Srbiji može govoriti o „polupredsedničkom sistemu“.

2.1 Razlika u rejtingu

Na predsedničkim izborima u Srbiji učestvovalo je 65.3 odsto građana. Pobeđa kandidata SPS u toj republici, Slobodana Miloševića, ubedljivija je nego Bulatovića u Crnoj Gori, jer je Milošević trijumfovao već u prvom krugu sa 65.3 odsto osvojenih glasova (od deset kandidata). Povrh toga, u apsolutnom broju glasova Milošević je daleko nadmašio svoju partiju (SPS) na istovremene održanim parlamentarnim izborima (3.285.799 prema 2.20.587). Može se pretpostaviti da je Milošević uspeo da „prekorači“ granice uticaja svoje partije i da ostvari ekspanziju svoje ideologije i u delu nacionalistički orijentisanih birača. Ti birači su, zbog uverenja o uspešnom angažovanju Miloševića na kursu „nacionalne politike“ (koje se ogledalo u beskompromisnom stavu prema zapadnim republikama i u bitnom ograničavanju autonomije Kosova i Metohije i Vojvodine) pokazali spremnost da „zaborave“ njegovu pripadnost ekskomunističkoj SPS. Ostali kandidati na ovim izborima daleko su zaostali za Slobodanom Miloševićem, o čemu dobro svedoči podatak da je drugoplasirani kandidat, predsednik opozicione SPO, Vuk Drašković, osvojio samo 16.4 odsto glasova, a ostalih osam kandidata ukupno 18.3 odsto glasova.

Miloševićeva harizma daleko je prevazišla granice njegove vlastite partije, što mu je omogućavalo da arbitrarno donosi odluke ne samo kao predsednik Srbije, nego i da u partiji uspostavi (kao što ću kasnije pokazati) apsolutnu vlast.

U Crnoj Gori je 9. novembra 1990. održan (uz sudelovanje 75.7 odsto građana) prvi krug izbora za predsednika i članove Predsedništva SR CG, kao što je to predviđeno **Zakonom o izboru predsednika i članova Predsedništva SR CG (Službeni list Crne Gore, br. 36/90, 3. oktobar 1990)**. Po tom zakonu, građani su odvojeno birali predsednika i članove Predsedništva. Ovde treba naglasiti da su prava predsednika i Predsedništva Crne Gore bila neuporedivo manja nego prava predsednika Republike Srbije. U Crnoj Gori je ustavnim promenama 1990. zapravo uspostavljen klasičan parlamentarni sistem, za razliku od polupredsedničkog sistema u Srbiji. U Crnoj Gori Momir Bulatović je, takođe, ostvario pobeđu, ali tek u drugom krugu, dok je u prvom krugu dobio samo relativnu većinu i tom prilikom je dobio nešto manje glasova nego SK CG na

parlamentarnim izborima (170.092: 171.318). Ogromna razlika u stepenu podrške Miloševiću i Bulatoviću uticala je na način rukovođenja vladajućim partijama dveju republika; Miloševićeva vladavina je primer monističkog, a Bulatovićeva oligarhijskog rukovođenja partijom, o čemu će potpunije biti reči u trećem poglavlju.

Od trojice kandidata za predsednika Predsedništva Crne Gore u drugom krugu, najviše uspeha je imao kandidat SK CG, Momir Bulatović, koji je u prvom krugu osvojio 42.2 odsto glasova, dok su Ljubiša Stanković (SRSzCG) i Novak Kilibarda (NS) znatno zaostali za njim (16.4 odsto, odnosno 8.3 odsto glasova). U drugom krugu, održanom 23. decembra 1990, Bulatović je osvojio 76.1 odsto glasova i tako ubedljivo pobedio drugoplasiranog kandidata SRJ CG, Ljubišu Stankovića (23.1 odsto).

2.2 Neravnopravni uslovi

Baš zato što su se na prvim višestranačkim izborima 1990. (parlamentarnim i predsedničkim), u Srbiji i Crnoj Gori sukobile ekskomunističke partije, koje su više decenija bile na vlasti, sa tek formiranim opozicionim partijama, teško se može govoriti o ravnopravnim izbornim uslovima. U Srbiji i Crnoj Gori vreme održavanja prvih višestranačkih izbora, kao i izborne uslove (zakonski okvir, finansijski položaj izbornih učesnika, sastav izborne administracije) odredile su, jednostranim odlukama, same ekskomunističke partije, što su jednopartijski parlamenti obeju republika samo ratifikovali. Opozicione partije Srbije i Crne Gore uporno su zahtevale ravnopravne izborne uslove i oštro osuđivale to što su vladajuće SPS i SK CG izdejstvovala, bez ikakvog dogovora sa opozicionim partijama, usvajanje izbornih zakona i zakona o izbornim jedinicama, u još uvek jednostranačkim parlamentima. Istini za volju, vladajuća partija Crne Gore je pokazala izvestan stepen uvažavanja opozicije osnivanjem Demokratskog foruma u kome je u prvoj polovini 1990, uz učešće svih partija, vođena rasprava o izbornom sistemu. U istoj republici je omogućeno predstavnicima opozicije i da prisustvuju sastancima Republičke skupštine, ali bez prava odlučivanja (više o tome: Pavićević, 1997, 90).

Lideri dveju najvećih opozicionih partija u Srbiji, SPO i DS, pred izbore 1990. su u više navrata pretili da će pozvati svoje pristalice da bojkotuju izbore ako SPS ne pristane na promenu jednostrano usvojenih zakonskih rešenja, ali to se pokazalo kao prazna pretnja, jer se opozicione partije nisu mogle dogovoriti o uslovima koje vlast mora da usvoji da bi sudelovala na izborima. Opozicione partije Srbije su, bez ikakvog efekta, protestovale i zbog toga što su podvrgnute sistematskoj diskriminaciji u zvaničnim medijima (posebno od Radio Televizije Srbije) u toku predizborne kampanje. Diskriminacija se nije vršila u određenim „specijalnim emisijama“ na televiziji i na radiju, posvećenim izborima (u kojima su sve stranke koristile svoj unapred određeni deo vremena), nego u preostalom informativnom programu. „Tako su recimo - beleži Slobodan Antonić - samo u poslednjoj sedmici pred izbore u Srbiji, dakle, u završnici predizborne kampanje, najviše pominjane ličnosti u televizijskom 'Dnevniku' i u 2 glavne radio-emisije informativnog programa bili upravo predstavnici SPS, S. Milošević (133 puta u trajanju od 37 minuta), B. Jović (46 puta - 3 minuta), R. Božović (43 puta - 7 minuta) i Z. Radmilović (30 puta - 7 minuta) i svi, razume se, u pozitivnom kontekstu“ (Antonić, 1993, 10). Konačno, opozicija u Srbiji i u Crnoj Gori isticala je mnogobrojne izborne mahinacije do kojih je došlo u korist vladajućih ekskomunističkih partija u toku samih izbora. U te mahinacije spadaju: višestruko glasanje, zloupotrebe glasanja pismenim putem i manipulacija u brojanju glasova. Ali, to što je opozicija, uprkos javnim protestima, ipak učestvovala na izborima, učinilo je njene primedbe manje uverljivim. Možda je upravo pristanak opozicionih partija

da izađu na izbore bio „jezičak na vagi“ koji je većinu eksperata i međunarodnih posmatrača ujedinio u oceni da su decembarski izbori 1990. u dvema republikama ipak bili „slobodni“. Pri tome, oni su, verovatno, imali u vidu da je reč o prvim izborima na kojima je bilo bezmalo nemoguće, u kratkom roku, potpuno eliminisati tragove poluvekovnog političkog monopola komunističkih partija. Uostalom, ti tragovi (zamašni finansijski resursi ekskomunističkih partija, kadrovski sedimenti komunista na najuticajnijim položajima u sredstvima informisanja i u izornoj administraciji, primena u izbornom procesu mnogih pratećih propisa koji su doneti u starom režimu i dr.) bili su uočljivi i na prethodno održanim izborima u četiri republike SFRJ (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija), ali su, uprkos tome, ekskomunističke stranke pretrpele poraz.

II PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI 1992.

Posle prvih višestranačkih izbora u Srbiji i Crnoj Gori odvijalo se organizaciono učvršćivanje političkih stranaka, što je bio pre svega značajan proces, jer stranke igraju ključnu ulogu u konsolidaciji demokratskog poretka. Identičnu ulogu stranke su imale u procesu konsolidacije u zemljama Južne Evrope tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoleća (Pasquino, 1990, 52). Doduše, imajući u vidu da je većina opozicionih partija u Srbiji i Crnoj Gori obrazovana neposredno pred prve izbore 1990, te partije nisu mogle za nešto više od dve godine formirati čvrstu „partijsku identifikaciju“ koja označava snažnu psihološku privrženost birača jednoj partiji, nezavisno od saglasnosti sa pojedinačnim odlukama te partije, pa i od njenog trenutnog izbornog uspeha. Ovako shvaćena „partijska identifikacija“ je neka vrsta „sidra“ koje sprečava, u zemljama stabilne demokratije, drastične promene u izornoj snazi partija i unosi u politički život nužan stepen predvidljivosti i izvesnosti. To metaforično opisuje Rouz na sledeći način: „Za većinu pojedinaca glasanje na datim opštim izborima ne podrazumeva kalkulaciju i uzimanje u obzir svežih alternativa, već više potvrđivanje privrženosti utvrđene pre više godina. Govoriti da većina birača na izborima bira partiju, pogrešno je kao i govoriti o verniku u nedelju da 'bira' da li će ići u anglikansku, radije nego u baptističku ili katoličku crkvu“ (1974, 102). Prema Galupovim nalazima sa početka druge polovine prošlog stoleća, na primer, 80 odsto birača u SAD glasa za istu partiju, a preostalih 20 odsto čine birači koji menjaju „partijsku zastavu“, ili koji apstiniraju (prema: Blondel, 1970, 74).

Odsustvo snažne „partijske identifikacije“ u Srbiji i Crnoj Gori posle prvih slobodnih izbora 1990. povećavalo je stepen kontigencije, jer je „biračko tržište“ bilo otvoreno za nove političke preduzetnike (Mair, 1997, 173). Zbog toga su bile očigledne pojave koje karakterišu formativnu fazu partijskog sistema; eksponencijalni porast broja novih partija, fuzija više partija u jednu i česte promene partijske afilijacije pripadnika rukovodećih partijskih stratumata. U zemljama stabilne demokratije pripadnici rukovodećih stratumata retko menjaju „partijski dres“, a kada to čine, u novoj partiji ih, po pravilu, čeka dugi „novicijat“ pre nego što otpočnu uspon u partijskoj hijerarhiji. U partijama Srbije i Crne Gore to je bila – a u velikoj meri je to i na kraju posmatranog razdoblja – obična „seoba“ iz jednog u drugo partijsko predsedništvo ili iz jednog u drugi glavni odbor.

1. Parlamentarni izbori 1992.

Posle prvih izbora, opozicije u Srbiji i u Crnoj Gori izražavale su nezadovoljstvo svojim rezultatima i pripisivale ih favorizovanju (materijalnom, medijskom, institucionalnom) vladajućih partija od strane zvaničnih institucija dveju republika. Osim prvih višestranačkih izbora, u fokusu kritičke pažnje opozicije bili su prvi izbori za Skupštinu SRJ u maju 1992. (o kojima će kasnije biti reči). Možda mnogo jači razlog za političko nezadovoljstvo - koje se sredinom 1992. razbukalo naročito u Srbiji - bio je dramatično teška ekonomsko-socijalna situacija, koja je pogoršana nametanjem ekonomskih sankcija UN SRJ. Građani su zbog uvođenja sankcija bili suočeni sa masovnim gubitkom zaposlenja, smanjivanjem realnih nadnica, hroničnom nestašicom mnoge robe (naročito naftnih derivata) i strmoglavom devalvacijom dinara u odnosu na nemačku marku. Uprkos brzom opadanju bruto nacionalnog proizvoda, SRJ je pružala obimnu materijalnu i finansijsku pomoć srpskim etničkim zajednicama u dvema bivšim republikama SFRJ (Hrvatska i Bosna i Hercegovina), što je samo umanjivalo ionako niska primanja stanovnika SRJ. U takvim okolnostima, opozicija je zahtevala prevremene izbore na svim nivoima političkog sistema. U Srbiji, u toku sukoba sa režimom, deo opozicije ujedinio je svoje snage u Demokratskom pokretu Srbije (DEPOS) u koji su ušli: SPO, Pokret za Srbiju - Nova demokratija (PS ND), Građanski savez Srbije (GSS) i Demokratska stranka Srbije (DSS), koja je nastala otcepljenjem iz DS-a upravo zato što je rukovodstvo DS-a odbilo da se priključi DEPOS-u.

1.1 Prihvatanje novih izbora

Posle brojnih masovnih protesta u Beogradu, Miloševićev režim je sredinom 1992. nevoljno usvojio zahtev opozicije za održavanje prevremenih izbora, pristajući, takođe, (sa dvogodišnjim zakašnjenjem) na organizovanje „okruglih stolova“, na kojima vlast i opozicija - na nivou federacije i u obema republikama - treba da postignu konsenzus o pravilima izbornog nadmetanja. Posle dugih razgovora za „okruglim stolovima“ u toku avgusta 1992, rukovodstvo Srbije je prihvatilo da se na predstojećim izborima glasanje odvija po proporcionalnom sistemu u Srbiji i SRJ, dok je u Crnoj Gori taj sistem bio na snazi i na izborima 1990. Usvajanje proporcionalnog sistema u Srbiji je bilo izuzetno značajno jer je time prihvaćen izborni princip koji je pogodniji od većinskog principa socijalno heterogenog društva Srbije. Na to upućuje preovlađujući stav političke doktrine koji govori da je u zemlji u kojoj linije političke podele čvrsto slede linije etničkih i konfesionalnih rascepa proporcionalni izborni sistem prikladniji rešenje od većinskog (Bogdanor, 1983, Daalder, 1966; Lijphart 1984; Lijphart 1991; Lorwin, 1971; Nordlinger, 1972 i mnogi drugi). Naglašavajući da je „proporcionalna formula“ primerenija za Srbiju od većinske, polazim od stava da različiti tipovi izbornog sistema ostvaruju širok spektar međusobno često neusaglašenih političkih vrednosti kao što su: učešće građana u politici, političko predstavništvo, jednakost građana, konsenzus, politička stabilnost, vladavina većine i jaka vlada (Kirkpatrick, 1981, 344-345). Ni većinski ni proporcionalni sistem ne ostvaruju sve vrednosti istovremeno i u istoj meri, nego daju prednost nekim vrednostima nauštrb ostalih. Većinski izborni sistem daje prednost vladavini većine i obrazovanju jake vlade, ali neizbežno otežava predstavljanje nacionalnim i konfesionalnim manjinama, što je izuzetno ozbiljan nedostatak u socijalno heterogenim društvima, kakva su društva Srbije i Crne Gore. Baš zato što političke podele čvrsto slede nacionalne i verske podele, manjinska pozicija nije privremena nego trajna; jednom uspostavljene manjine su večite manjine. Manjinska pozicija je neka vrsta sudbine „askriptivna karakteristika, teret koji male grupe stalno nose“ (McRea, 1974, 300).

Nasuprot tome, izborni sistem zasnovan na proporcionalnom principu obezbeđuje prioritet učešća svih u odlučivanju, srazmernost političke zastupljenosti i konsenzus u odlučivanju, a u manjoj meri ostvaruje princip vladavine većine i jake vlade, što upravo odgovara „pluralnom društvu“ Srbije. Prema Lijphartu, „pluralna društva“ su ona koja su „oštro podeljena duž religioznih, ideoloških, jezičkih, kulturnih, etničkih ili rasnih linija na suštinski odvojena subdruštva sa svojim političkim partijama, interesnim grupama i sredstvima komuniciranja...“ (Lijphart, 1984, 22).

Prihvatajući (doduše, nevoljno) proporcionalni izborni sistem, zakonodavac je u Srbiji objektivno optirao za zaštitu malih partija, uključujući tu partije manjinskih etničkih i religioznih grupa, koje teško mogu da ostvare parlamentarno predstavništvo ako je na snazi većinski sistem. Posle prihvatanja proporcionalnog sistema od strane SPS, najviše kontroverzi na „okruglim stolovima“ u Srbiji i SRJ izazvalo je pitanje broja izbornih jedinica. Na prevremenim izborima 1992, teritorija Srbije podeljena je na devet izbornih jedinica, dok je čitava Crna Gora postala jedna izborna jedinica (više o tome, Goati, 2001, 85). U pripremi prevremenih izbora, Skupština Crne Gore je već 12. oktobra 1992. usvojila **Zakon o izboru odbornika i poslanika i Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine**. Gledišta vlasti i opozicije u toj republici bila su znatno sličnija nego u ona u Srbiji, tako da je konsenzus lakše uspostavljen.

Usvojeni proporcionalni sistem sa listama u obema republikama i na federalnom nivou, sadržao je jedan značajan nedostatak, jer je predlagač liste (partija, koalicija) bio dužan da od mandata koje osvoji njegova lista obezbedi poslanička mesta po redosledu na listi samo prvoj trećini poslanika u Srbiji, a u Crnoj Gori prvoj polovini, **dok je ostale mandate bio ovlašćen da po arbitrarnoj oceni podeli među kandidatima na listi najkasnije deset dana posle zvaničnog objavljivanja rezultata izbora!** Na taj način je uspostavljen nedemokratski „posredan proporcionalni izborni sistem“ (o tome više: Goati, 2008) koji je, uz izvesne modifikacije, trajao u Srbiji i Crnoj Gori do 2011., a u SRJ od decembra 1992. do septembra 2000, kada su održani poslednji neposredni federalni izbori.

1.2 Dominantne predizborne teme

U kampanji pred decembarske republičke parlamentarne izbore 1992, osim sličnosti, uočljive su i razlike između dveju republika. U Srbiji je dominiralo nacionalno pitanje, dok su ekonomsko-socijalni problemi bili u drugom planu. To se dobro vidi po tematskoj strukturi partijskih poruka u toku izborne kampanje (oktobar, novembar i decembar 1992). Analiza sadržaja tih poruka - koja je nažalost urađena samo za Srbiju, a ne i za Crnu Goru - pokazuje da je nacionalno pitanje bilo ubedljivo na prvom mestu. O tom pitanju govori 43 odsto svih poruka SRS, 22 odsto poruka SPS i 17 odsto DEPOS-a. Na drugom mestu, ali u okviru daleko nižih vrednosti, jesu ekonomsko-socijalni problemi kojima je posvećeno 12 odsto izbornih poruka SRS, 10 odsto DEPOS-a i 8 odsto SPS. Ostale poruke partija u izornoj kampanji 1992. teško je razvrstati po tematskim oblastima (Slavujević, 1992). Nacionalno i ekonomsko-socijalno pitanje kojima su bile zaokupljene stranke u Srbiji i Crnoj Gori u predizbornom razdoblju, jesu dva od četiri pitanja koja Đovani Sartori (1976) svrstava u „bazične dimenzije rascepa“ (engl. basic cleavage dimensions), koje postoje u većini demokratskih partijskih sistema. Preostale dve od četiri bazične „dimenzije rascepa“, o kojima govori ovaj pisac, jesu sekularno naspram religioznog, i demokratsko naspram autoritarnog.

Stav prema ekonomsko-socijalnim pitanjima obično se predstavlja dimenzijom levica-desnica. Doduše, pojedini pisci koriste i druge kriterijume za konstituisanje te dimenzije ili se služe dimenzijom levica-desnica bez jasnog kriterijuma (Sartori, 1976, 337). U ovom radu uzeo sam u obzir sledeće četiri komponente dimenzije levica-desnica: 1. državno naspram privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju; 2. snažnu vladu naspram slabe u sferi ekonomskog planiranja; 3. podršku redistribuciji bogatstva u korist siromašnih, naspram protivljenja redistribuciji; 4. zalaganje za welfare programe vlade, nasuprot stavu opozicije o tim programima (Harmel and Janda, prema: Lijphart, 1981, 30). Iz iznetog određenja proizilazi da pojmovni par levica-desnica upotrebljavam bez ikakve vrednosne konotacije, isključivo kao korisni analitički instrument (u prilog tome: Goati, 2008, 42-47). Usresređiću se sada na pozicioniranje posmatranih stranaka Srbije i Crne Gore na dimenziji levica-desnica koja sadrži četiri već nabrojane komponente. Nijedna od relevantnih partija Srbije nije se zalagala za državno naspram privatnog vlasništva, ali je SPS insistirala na ravnopravnosti svojinskih oblika. U svojim **Osnovama programa** (usvojenim u oktobru 1992), SPS je zastupala stanovište da svi oblici svojine treba da budu „ravnopravni pred zakonom i da u međusobnoj konkurenciji uživaju jednake tržišne i druge uslove“. Taj, naizgled nepristrasan stav, praktično je značio da će u privrednom životu Srbije ostati status quo, tj. da neće doći do procesa obavezne privatizacije koji je, sredinom 1992, bio u punom zamahu u većem broju postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope. U pogledu ostale tri komponente dimenzije levica-desnica, SPS je izričito prihvatila levu opciju, jer je u citiranom programskom dokumentu, insistirala na „državnoj regulaciji“, osuđivala „masovno otpuštanje radnika i svaku politiku koja bi povećala socijalnu nesigurnost“, i najzad, proklamovala „aktivnu socijalnu politiku“. Ultranacionalistička SRS, koja je krajem 1992. potpuno politički podržavala SPS, nije se slagala sa njenim programskim stavom o ravnopravnosti svih svojinskih oblika, nego je zahtevala „punu privatizaciju svih sredstava za proizvodnju i privrednih grana, osim energije i rudarstva“ (**Ekonomski i socijalni program SRS**, 1992). Međutim, SRS nije ovo opredeljenje ni na koji način podržala svojim političkim delovanjem, na primer inicijativama u Parlamentu da se zakonima propiše obavezna privatizacija, te se može pretpostaviti da je ovde reč o čisto deklarativnom, a ne o stvarnom programskom cilju. Opredeljenja SRS prema ostalim komponentama dimenzije levica-desnica ne odstupaju bitno od opredeljenja vladajuće SPS. Takav zaključak proizilazi iz ambicioznih zadataka koje je SRS postavila pred državu. Naime, ova partija je od države zahtevala, između ostalog, garanciju minimalnih nadnica od 100 maraka svakom zaposlenom „po slobodno formiranom tržišnom kursu“ (što je u vreme donošenja programa SRS trostruko premašivalo iznos minimalne nadnice), ostvarivanje principa solidarnosti u penzijskom osiguranju (iste penzije svim zaposlenima) i razvrstavanje državnih službenika u 15 platnih razreda (**Ekonomski i socijalni program SRS**, 1992). S obzirom na potpuni oslonac SRS u redistributivnoj ulozi države, nije preterano reći da je gorenavedeno opredeljenje ove stranke za privatizaciju i tržišnu privredu isključivo fiktivno. Zanimljivo je istaći da su u stvarnosti SPS i SRS imale ne samo sličnu političku orijentaciju, nego i skoro identičnu socijalnu i vrednosnu strukturu birača (Branković, 1994; Pantić, 1995).

Stranke koje pripadaju DEPOS-u, (SPO i DSS) kao i DS, insistirale su na obaveznoj privatizaciji, u čemu su se bitno razlikovale od vladajuće SPS. U programima SPO, DSS i DS nije se pominjala, ni eksplicitno ni implicitno, teza o regulativnoj i redistributivnoj funkciji države, zbog čega je njihova programska pozicija bila distinktivna u odnosu na pozicije SPS i SRS. Jedino oko četvrte komponente dimenzije levica-desnica koja se tiče stava prema socijalnoj državi, SPO, DS i DSS su prihvatale „levu“ opciju. Na osnovu stava posmatranih partija prema četiri komponente dimenzije levica-desnica, može se zaključiti da je SPS zauzimala krajnje levu poziciju, SRS umereno levu, dok su SPO, DS i DSS bile na umerenoj desnoj poziciji.

1.3 Ishod izbora

Na decembarskim parlamentarnim izborima, na birališta je u Srbiji izašlo 69.7 građana. Na tim izborima SPS je ostala najuticajnija stranka (sa 28.8 odsto osvojenih glasova i 40.4 odsto mandata), iako je ostvarila znatno slabiji učinak nego na izborima 1990. Ako uporedim broj glasača SPS 1992. i 1990, pokazuje se da on je opao sa 2.320.857 (1990) na 1.359.086 (1992). Odliv glasača SPS pretežno se odvijao u korist ultranacionalističke SRS, koja je na ovim izborima izvojevala 22.6 odsto glasova i 29.2 odsto mandata, čime je postala druga stranka po snazi u Parlamentu Srbije. Široka podrška birača SRS primljena je u delu domaće javnosti, kao i od inostranih posmatrača, sa velikim iznenađenjem. Za to, međutim, nije bilo opravdanog razloga, jer su na širenje uticaja te ultranacionalističke stranke upozoravala brojna empirijska istraživanja tokom 1992. (Goati, 1992, 182-183), kao i rezultati majskih izbora 1992. za Parlament SRJ. Politički smisao uspeha SRS na prevremenim izborima 1992. je ambivalentan. Budući da je ta stranka bezrezervno podržavala politiku vladajuće SPS, uspeh radikala se ne može pripisati jačanju opozicije, nego se pre može interpretirati kao znak podrške birača još ekstremnijoj varijanti „nacionalne politike“ koju je vodila SPS

Čvrsta politička saradnja između SPS i SRS u prvoj polovini 1993. ogledala se u tome što su radikali bespogovorno podržavali manjinsku Vladu socijalista, izabranu početkom 1993, i što su, zauzvrat, socijalisti omogućavali radikalima da koriste državne medije za vlastitu promociju i za stalne napade na opozicione partije. „Srdačna antanta“ između SPS i SRS olakšana je njihovom programsko-političkom bliskosti koja se ispoljavala kao spremnost simpatizera SPS da glasaju (kao drugi izbor) za SRS, i obrnuto. U prilog tome govori nalaz empirijskog istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu (sprovedenog u novembru 1992) po kojem je spremnost da glasa za SRS (kao drugi izbor) ispoljilo 38 odsto simpatizera SPS, a istu spremnost pokazalo je 39 odsto radikala u pogledu SPS. Istovremeno, samo 2 odsto simpatiera SPS i 1 odsto radikala izrazilo je spremnost da glasa za DEPOS.

Na osnovu iznetih podataka može se zaključiti da su granice između SPS i SRS bile izuzetno „porozne“ i pretpostavljam da je značajan deo simpatizera SPS glasao 1992. za SRS i tako doprineo velikom izbornom uspehu ove stranke na decembarskim izborima 1992. U prilog pretpostavke da je došlo do „transfera“ glasova od SPS ka SRS govore sledeća dva podatka; prvi beleži da je 1992. smanjen procenat građana koji su učestvovali na izborima u odnosu na 1990. (-1.8 odsto), što znači da je promena izborne snage partija posledica promene u postojećem biračkom korpusu, a drugi je da su partije demokratske opozicije ostvarile 1992. gotovo isti rezultat kao i 1990, što isključuje mogućnost da su one poslušile kao „rezervoar glasova“ za SRS.

Gubitnici ovih izbora svakako jesu DEPOS (16.9 odsto glasova i 20 odsto mandata) koji je daleko zaostao za SPS i SRS. Kao epilog decembarskih izbora 1992. nastala su praktično dva bloka nejednake snage; prvi je „crveno-crni“ blok (SPS, SRS) koji je imao apsolutnu nadmoć u Parlamentu i drugi je manjinski blok, koji je činio DEPOS sa samo jednom petinom poslanika u Parlamentu (od 250 poslanika). Slika se bitno ne menja ni ako DEPOS-ovim poslanicima (50) dodamo još 6 poslaničkih mesta koje je zadobio DS. Osim nezadovoljavajućeg rezultata, DEPOS je, odmah posle izbora, pokazao unutrašnje nejedinstvo, koje se ogledalo u javnim sukobima između njegove dve najveće stranke, SPO i DSS.

Rezultati izbora za Crnogorski parlament 1992 - na kojima je sudelovalo 68.9 odsto građana - nisu doveli do suštinske promene odnosa snaga između partija u poređenju sa izborima 1990. Na izborima 1992. pobedila je, kao i na prethodnim izborima, DPS, iako je u odnosu na

prve izbore izgubila veliki broj glasova (125.578 prema 171.316). Međutim, nadmoć DPS još uvek je bila dovoljna da osvoji apsolutnu većinu u Parlamentu (46 od ukupno 85 mandata). Zanimljivo je da je poslanička lista ove stranke privukla na decembarskim republičkim izborima 1992, kao i na prvim višestranačkim izborima 1990, više birača nego liste svih drugih partija predstavljenih u Crnogorskom parlamentu. Komparativno posmatrano, DPS je jedina partija u postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope koja je uspela na drugim višestranačkim izborima sačuvati apsolutnu većinu u Parlamentu koju je izvojevala na prvim višepartijskim izborima. To, inače, nije pošlo za rukom SPS-u u Srbiji koji se, kao što smo prethodno naveli, morao zadovoljiti sa 28.8 odsto glasova i 40.2 odsto mandata. Pošto je zadobila apsolutnu većinu mandata (54 odsto), DPS je bila u stanju da obrazuje sopstvenu Vladu. Druga po snazi koalicija na prvim crnogorskim izborima 1990, SRSJ CG, nestala je sa političke scene, što je razumljivo jer je između dva izborna turnusa došlo do dezintegracije SFRJ na njene sastavne delove. Daleko iza DPS po broju osvojenih glasova na decembarskim izborima 1992. su NS (13 odsto), LS CG (12.4 odsto), SRS (7.7 odsto) i Socijademokratska partija reformista (4.5 odsto). Inače, na izborima u decembru 1992. čak 21.2 odsto birača podržalo je partije koje nisu osvojile nijedno sedište u Parlamentu (bačeni glasovi). Ako uporedimo partije Crne Gore i Srbije, lako ćemo utvrditi da je SRS jedina partija koja je zastupljena u oba republička parlamenta i - kao što ću kasnije pokazati - u Federalnom parlamentu.

Osvajanje apsolutne većine DPS u Republičkom parlamentu imalo je osobeno političko značenje u okviru „treće Jugoslavije“, zbog znatno kompromisnije spoljne i unutrašnje politike ove partije od politike vladajuće partije Srbije. Upavo zbog toga je DPS došla u sukob sa SPS-om u predizbornom periodu prilikom pokušaja SPS-a da se izglasa nepoverenje reformski opredeljenoj Saveznoj Vladi Milana Panića u Saveznoj skupštini, o čemu će još biti reči. U periodu u kojem je izbio sukob između DPS i SPS oko premijera Vlade, bilo je teško sa sigurnošću oceniti da li tu reč o jednom od uzgrednih i nepovezanih političkih nesporazuma između dveju vladajućih partija, ili je to samo vidljivi deo „ledenog brega“ koji krije dublje koncepcijske razlike. Na pretpostavku da su posredi dublje razlike upućivalo je najpre to što je pomenuti konflikt oko premijera Milana Panića bio već drugi javni sukob vladajućih partija dveju republika. Prvi sukob izbio je u oktobru 1991. kada je predsednik Predsedništva Crne Gore, Momir Bulatović, prihvatio u Hagu predlog lorda Karingtona o kompromisnom rešenju jugoslovenske krize, što je izazvalo negativnu reakciju SPS, zbog čega je Bulatović bi prinuđen da odstupi od svog stava. Dodaću tome indikativni podatak da SPS na predsedničkim izborima 1992. u Crnoj Gori nije podržala tadašnjeg predsednika Predsedništva (i predsednika DPS), Momira Bulatovića, nego njegovog najozbiljnijeg konkurenta, Branka Kostića. **Zbivanja u narednom razdoblju potvrdila su hipotezu da je doista reč o dubokim razlikama između SPS i DPS, koje će biti potpunije politički artikulisane u drugoj polovini devedesetih godina.**

Kad se razvrstaju crnogorske stranke na dimenziji levica - desnica, po istim principima kao što je to učinjeno sa srpskim, dobijaju se sledeći rezultati. U Crnoj Gori vladajuća DPS se, sudeći prema uvidu u programske dokumente, razlikovala od SPS po tome što u svojim stanovištima (Deklaracija ciljeva i principa, 1990) nije uopšte ni pominjala društvenu svojinu. U pogledu ostalih opredeljenja, DPS je bila veoma slična vladajućoj stranci Srbije. SDPR i SRS podržavale su, kao i DPS, redistribuciju bogastva u korist najsiromašnijih i zalagale se za welfare programe Vlade, dok su NS i LS CG bile rezervisane. U celini uzevši, DPS, SRS i SDP CG mogu se svrstati u umereno leve, a NS i LS CG u umereno desne partije.

1.4 Izborna neravnopravnost

Pobeda SPS i DPS u dvema republikama nije bez senke; obe partije bile su nadmoćne nad opozicijom u predizbornom razdoblju. U ekonomskoj sferi, prednost vladajućih partija nad opozicijom nije bila konjunkturalna nego sistemska, jer je proizlazila iz dominacije društvenog i (ili) državnog vlasništva u privredi. U takvoj vlasničkoj strukturi, vladajuće partije dveju republika SRJ su neizbežno delovale kao „generalni menadžeri“ društvenog ili državnog vlasništva, čime su obezbeđivale, u više ili manje prikrivenom vidu, svoje parcijalne ekonomske interese. Opisanu prednost u ekonomskoj sferi, vladajuće partije obeju republika će izgubiti tek okončanjem procesa privatizacije privrede koji je 1992. u Crnoj Gori bio u toku, a u Srbiji nije ni započet. Prednost vladajućih partija obeju republika nad opozicijom i njenim kandidatima bila je konstantna i u institucionalnoj sferi. U toj sferi vladajuće partije su, oslanjajući se na većinu u Parlamentu, po svojoj volji i u svom interesu proglašavale i menjale pravila izbornog nadmetanja (Izborni zakon, Zakon o izbornim jedinicama), čime su dovodile u neravnopravan položaj svoje izborne konkurente.

2. Predsednički izbori 1992.

Istog dana kada su održani izbori za obe republičke skupštine i za Savezni parlament, odvijali su se izbori za predsednike Srbije i Crne Gore. Na izborima za predsednika Republike Srbije dominirala su dva kandidata; Slobodan Milošević, predsednik SPS, i dotadašnji predsednik republike, i Milan Panić, predsednik Savezne Vlade. Vladajuća SPS, potpomognuta radikalima, pružila je odlučnu podršku Miloševiću, dok su se iza Panića svrstale najvažnije stranke demokratske opozicije: SPO, DS, DSS i GSS. Ostalih pet kandidata za predsednika imali su podršku malih stranaka i (ili) grupa građana. Milošević i Panić ponudili su biračima dve sasvim oprečne političke platforme. Milošević se na unutrašnjem planu zalagao za održanje dominacije SPS, odbijao sve zahteve za političkim reformama, uključujući reforme koje bi omogućile opoziciji ravnopravan položaj u izbornim nadmetanjima. U ekonomskoj sferi Milošević je energično podržavao sistem u kojem dominira „društvena svojina“ što, zapravo, znači osifikaciju postojeće vlasničke strukture. U sferi međunarodnih odnosa, kandidat SPS-a je insistirao na kontinuitetu SRJ sa SFRJ i na etničkom razgraničenju sa BiH i Hrvatskom, potpuno ignorišući činjenicu da je Međunarodna zajednica već priznala obe republike kao nezavisne države u njihovim „avnojevskim granicama“, potvrđenim Ustavom SFRJ (1974). Panić je na unutrašnjem planu stavljao naglasak na hitne i temeljite demokratske i privredne reforme (naročito na privatizacije društvene svojine). Na internacionalnom planu, Panić se uporno zalagao za priznavanje svih bivših republika SFRJ, čime bi Srbija ispunila uslov za oslobađanje od ekonomskih sankcija UN, i za uključivanje SRJ u sve međunarodne organizacije.

Na predsedničkim izborima pobedio je, već u prvom krugu, Milošević, za koga je prema zvaničnim izveštaju (koji treba prihvatiti cum grano salis) glasalo 2.515.047 građana (53.2 odsto), dok je Panić osvojio 1.516.693 glasova (32.1 odsto). Ostalih pet kandidata podržalo je ukupno 345.605 građana. Izbor Slobodana Miloševića za predsednika republike nije bio samo jedan od ishoda različitih izbora održanih u decembru 1992. (saveznih, republičkih, pokrajinskih, lokalnih i, naravno, predsedničkih), nego **najdalekosežniji i najvažniji izborni ishod**, zato što je Milošević dobio izričitu podršku većine građana za svoju političku platformu teritorijalne preraspodele unutar nekadašnje SFRJ, koju je „ugradio“ u politiku Srbije i SRJ. U toj platformi Milošević se suprostavio demokratskim reformama i obećao nastavak nepromenljive politike

koja negira teritorijalnu celovitost BiH, zbog čega su upravo protiv Srbije uvedene ekonomske sankcije UN 31. maja 1992. Glasanje većine građana za Miloševića značilo je davanje njihove saglasnosti Miloševićevoj politici, ali i unapred najavljenju izolaciju Srbije od sveta, koja je rezultat takve politike. Glasajući na predsedničkim izborima 1992. građani su, u stvari, izvršili sudbinski odabir između dve opcije: puta ka demokratiji ili ka autokratiji. **Na toj presudnoj političkoj raskršnici u poslednjoj deceniji prošlog stoleća, građani Srbije su se ubedljivo opredelili za drugu opciju..**

Na predsedničkim izborima 1992, kao i na svim prethodnim, kandidat vladajuće SPS uživao je nenadoknadivu medijsku prednost nad opozicionim kandidatima. Izborne manipulacije vlasti u korist Miloševića bile su 1992. manje rizične nego na prvim predsedničkim izborima 1990, jer 1992. nije bilo stranih posmatrača, pošto je SRJ bila izolovana od Međunarodne zajednice. Osim toga, opozicione partije nisu imale (kao ni 1990) dovoljno članova da njihovi predstavnici učestvuju u radu svih biračkih odbora, što se odnosi prvenstveno na jug Srbije i na Kosovo i Metohiju. Upravo iz tih delova republike dolazili su izborni zapisnici koji govore o stopostotnoj podršci predsedničkom kandidatu SPS. Štaviše, zapisnici sa stopostotnom podrškom Miloševiću dolazili su i iz mesta nastanjenih isključivo albanskim življem, iako pripadnici albanske manjine uopšte nisu učestvovali u političkom životu Srbije.

U Crnoj Gori, 20. decembra 1992. godine, održani su takođe predsednički izbori. U prvom krugu tih izbora sudelovalo je devet kandidata. Jedna od osobenosti ovih izbora bila je da su na njima „ukrstila koplja“ dva kandidata iz redova DPS, Momir Bulatović, tadašnji predsednik republike i predsednik DPS, koji je bio zvanični kandidat te partije, i Branko Kostić, član najužeg rukovodstva DPS i raniji predsednik Predsedništva SFRJ. Kostić je na ovim izborima bio kandidat Udruženja ratnika 1991/1992. Indikativni su i rezultati ovih predsedničkih izbora, jer su u prvom krugu dvojica kandidata iz DPS ubedljivo porazila ostale učesnike, lidere najvažnijih opozicionih partija. To dobro ilustruju podaci prema kojima je u prvom krugu Bulatović osvojio 42.8 odsto glasova, Kostić 23.7 odsto, a za njima slede lider LS CG, Slavko Perović (18.3 odsto) i lider NS, Novak Kilibarda (9 odsto), dok su svi ostali kandidati bitno zaostali. To što su dva kandidata sa partijskim knjižicama DPS (zajedno) osvojili dve trećine glasova još je jedan pokazatelj nadmoći DPS nad opozicionim partijama. U drugom krugu predsedničkih izbora, održanim 19. januara 1993, pobeda je pripala Bulatoviću za koga je glasalo 63.3 odsto građana, dok se 36.7 odsto opredelilo za Kostića. U drugom krugu izbora Bulatović je u odnosu na Kostića uživao prednost u medijima Crne Gore. Ali, ta Kostićeva inferiornost bila je ublažena njegovim privilegovanim položajem u medijima Srbije, koji su široko distribuirani u Crnoj Gori. Pristrasnost vladajućeg vrha Srbije u korist Kostića ogledala se u tome što je zvanična Radio Televizija Srbije prenosila njegove nastupe znatno više nego nastupe Bulatovića (Džuverović i ost., 1994, 79-80). Pet godina kasnije (1997), u drugom krugu predsedničkih izbora u Crnoj Gori došlo je u ovom pogledu do paradoksalnog obrta; Momir Bulatović će na tim izborima uživati izričitu podršku SPS i sistematsku pomoć zvaničnih medija iz Srbije, a oštrica kritike tih medija biće usmerena protiv njegovog oponenta, predsednika crnogorske Vlade, Mila Đukanovića. **Pored ovih razlika, ishodi predsedničkih izbora 1992. i 1997. imaju jedno zajedničko obeležje: gubitnik je u oba slučaja bio kandidat koji je uživao zvaničnu podršku Srbije.**

Obezbeđujući široku podršku Bulatoviću u drugom krugu predsedničkih izbora 1992, građani Crne Gore su se opredelili za manje radikalnog kandidata. Takav izbor značio je, objektivno, podršku kompromisnoj „državnoj politici“ Crne Gore, u isto vreme kad je u Srbiji, izborom

Slobodana Miloševića za predsednika republike, ubedljivu prevagu odnela radikalnija „državna politika“. Do privremenog smanjivanja razlika u politici dveju federalnih jedinica SRJ došlo je sredinom 1993, kada je Srbija - pod pritiskom ekonomskih sankcija UN - počela da napušta „tvrdu“ liniju u korist kompromisnog okončanja građanskog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

3. Partijski sistemi

Bitno zajedničko obeležje dveju republika SRJ posle decembarskih izbora 1992, bila je dominacija ekskomunističkih partija, SPS i DPS, naspram kojih je postojala usitnjena i razjedinjena opozicija. Posle prvih izbora u Srbiji, obrazovan je višepartijski sistem sa dominantnom strankom. Reč je o sistemu „polarizovanog pluralizma“, jer su dve najvažnije opozicione partije (SPO, DS) osporavale ne samo vladavinu SPS, nego i osnove političkog sistema Srbije, zasnovanog na Ustavu 1990, pa se i tom smislu može govoriti o „antisistemskim partijama“. U Crnoj Gori isto je uspostavljen višepartijski sistem sa dominantnom partijom, SK CG, koja je u junu 1991. promenila ime u Demokratska partija socijalista – DPS. U partijskom sistemu Crne Gore, posle izbora 1992, sudelovale su još NS, LS CG, SRS, i Socijaldemokratska partija reformista. Višepartijski izbori održani, 1990. i 1992, doveli su do redistribucije političke moći u izvesnoj meri i u Srbiji i Crnoj Gori, premda su u obema republikama ekskomunističke partije ostale na vlasti. One su zadržale sve ključne poluge vlasti u svojim rukama, ali bilo bi ipak pogrešno tvrditi Nihil novum sub sole, jer su ranije monopolske partije postale predmet javnih kritika i osporavanja (mada prigušenih i ublaženih) u medijima i u parlamentima. Struktura partijske moći u obema republikama koju su „otkrili“ prvi višestranački izbori, doduše, izrazito je asimetrična; SPS je u Srbiji osvojila više glasova (46.1 odsto nego sve opozicione partije zajedno, a pobeda SK Crne Gore je još impresivnija, jer je ova stranka zadobila podršku 56.1 odsto birača i 66.4 odsto poslanika). Reč je u oba slučaja o višepartijskom sistemu sa dominantnom strankom.

Transformacija partijskih sistema Srbije (i u manjoj meri) Crne Gore postala je očigledna već posle drugih višestranačkih izbora 1992, na kojima je došlo do redistribucije parlamentarne moći u odnosu na izbore 1990. Prvi razlog je fluidnost partijskih pristalica (koja je, kao što je prethodno rečeno, posledica slabe partijske identifikacije), sinkretičnosti programskih opredeljenja političkih stranaka i njihovih organizacionih slabosti. U Srbiji i Crnoj Gori - kao i u drugim postkomunističkim zemljama - podrška birača političkim partijama mnogo je podložnija promenama nego u zemljama stabilne demokratije. Uzrok za to valja tražiti u činjenici što se na prvim slobodnim izborima pojavilo mnoštvo patuljastih stranaka, sličnih imena i programskih orijentacija. To je deo birača dovelo u nedoumicu, čak ih podstaklo na nasumično glasanje ili na izbornu apstinenciju. Drugi razlog su nedovoljno jasne granice između društvenih grupa, neizdiferenciranost njihovih interesa, slaba kolektivna svest tih grupa i nedostatak guste mreže autonomnih organizacija (Stojiljković, 1995). To je neizbežna posledica višedecenijske dominacije „starog režima“ koji je sprečavao artikulisanje parcijalnih društvenih interesa i onemogućavao razvoj „civilnog društva“ (Mair, 1997, 194). Ne treba zaboraviti da spektakularni krah „samoupravnog socijalizma“ 1989-1990. nije značio i krah ancien regime čije su osnovne strukture i sklopovi jedva dodirnuti političkim promenama. U odsustvu čvrsto definisanih parcijalnih interesa društvenih grupa/klasa/slojeva, političke partije su se uglavnom vezale za opšte interese (države, nacije) čiji je apstraktni karakter obezbedio „partijskim general-štabovima“ visoki stepen slobode u političkom angažovanju. To nije bio samo snažan generator fluidnosti partijskog sistema, već i smetnja konsolidovanju demokratije

(Touraine, 1991, 253). Možda zato i nije preterano zaključiti da u postkomunističkim zemljama, u prvih nekoliko godina, uspostavljeni demokratski poredak „deluje bez vlastite infrastrukture“ (Wesolovski, 1991, 5).

Izneti razlozi nestabilnosti partijskih sistema uspostavljenih na prvim i drugim višepartijskim slobodnim izborima nisu, naravno, postojali samo u Srbiji i Crnoj Gori, nego u svim postkomunističkim zemljama. Ali, pored tih generalnih činilaca, u Srbiji je delovao i jedan poseban: to je već pominjani bojkot izbora od stranaka koje okupljaju Albance, zbog čega se partijski sistem Srbije, uspostavljen na izborima 1990, mogao smatrati „nedovršenim“. S obzirom na brojnost albanske manjine (17.1 odsto populacije Srbije), izvesno je da bi uključivanje albanskih stranaka u politički život Srbije značilo i povećanje broja relevantnih stranaka u partijskom sistemu. Za razliku od Srbije, u Crnoj Gori su stranke koje okupljaju Albance, kao i Muslimane-Bošnjake (koji predstavljaju najbrojnije manjine u Crnoj Gori), počele učestvovati na prvim i drugim višestranačkim izborima.

U partijskim sistemima dveju republika uočavale su se, pred decembarske izbore 1992, pored sličnosti, izvesne razlike koje će postati mnogo veće već sredinom devedesetih godina. U razlike spada svakako to što je u Crnoj Gori partija koja okuplja Albance, Demokratski savez Crne Gore (DS CG), prihvatila da učestvuje na decembarskim izborima 1992, za razliku od „Albanske alternative“ u Srbiji koja se, kao i 1990, odlučila za bojkot izbora. Premda je DS CG iznosio oštre kritike na račun vladajućeg režima (zbog iseljavanja Albanaca iz Crne Gore, ukidanja lokalne samouprave, pogrešne politike o Kosovu i dr.), ova stranka nije dovodila u pitanje postojanje Crne Gore kao političke zajednice, niti je isticala zahteve za secesijom. U predizbornoj kampanji 1992, ona se zalagala za „suverenu Crnu Goru“ (**Pobjeda**, 2. decembar 1992), što nije „manjinski ekstremizam“, nego je stanovište koji su delile i neke partije većinske populacije (npr. LS CG i Socijaldemokratska partija reformista). Okolnost da partije albanske i deo partija muslimanske (bošnjačke) nacionalne manjine u Crnoj Gori nisu u decembru 1992. bojkotovale izbore - kao što to nisu učinile ni 1990 - uticala je na DPS, kao i na druge relevantne stranke ove republike, da u potrazi za što širom izbornom podrškom pokušaju privući albanske i muslimanske birače. Opređenje dominantne partije za inkluzivnu politiku koja je primerena socijalno heterogenom društvu, jedan je od razloga što su i ostale relevantne stranke (izuzev SRS) u svojim predizbornim nastupima u Crnoj Gori, daleko više nego u Srbiji, posvetile pažnju „problemima manjinskog življa“.

Druga razlika između partijskih sistema dveju republika ogleda se u tome što je u Srbiji postojao konsenzus među relevantnim partijama da su granice između bivših republika SFRJ (avnojevske granice) isključivo administrativne i da su, zbog toga, podložne promeni prilikom raspada SFRJ. To je stanovište u neskladu sa Ustavom SFRJ (1974) po kojem se republike smatraju državama (član 3), a „teritorija republike ne može se menjati bez pristanka republike...“ (član 4). Nasuprot Ustavu iz 1974, stav o isključivo administrativnom karakтеру međurepubličkih granica čvrsto su zastupale vladajuća SPS, kao i opozicione SPO i Srpska radikalna stranka - SRS (obrazovana 1991). Stanovište opozicione Demokratske stranke (DS) nije se od toga bitno razlikovalo jer ta stranka u svom **Programu** (1990) insistira na tome da sve teritorije naseljene pretežno Srbima uđu u sastav srpske države (šire o tome: Vukomanović, 2005). U svakom slučaju, DS nije dovodila u pitanje pristup SPS-a i opozicionih stranaka (koji je ugrađen u državnu politiku) da se granice unutar SFRJ smatraju isključivo administrativnim. **U takvim okolnostima, postalo je nemoguće principijelno kritikovati režim Slobodana Miloševića od strane opozicije, zbog njegovog angažovanja u etničkoj podeli Hrvatske i BiH.** Pošto je SRJ nastojala da ostvari stav

o „etničkim granicama“, što je praktično značilo nasilno pripajanje teritorija drugih republika, Ujedinjene nacije usvojile su ekonomske sankcije protiv SRJ koje su imale dalekosežne negativne ekonomsko-socijalne posledice na „treću Jugoslaviju“ i njene građane. Široka saglasnost oko prirode međurepubličkih granica, pored partija (u smislu oficijalne partijske politike) postojala je u Srbiji i među pristalicama partija, o čemu govori empirijsko istraživanje Instituta društvenih nauka, sprovedeno u oktobru 1992. U tom istraživanju, simpatizerima SPS, SRS, DEPOS-a i DS postavljeno je pitanje: „Da li treba priznati granice između bivših republika SFRJ kao međunarodne granice?“. Manje od jedne desetine simpatizera SPS i SRS, četvrtina pristalica DEPOS-a i trećina pristalica DS, ocenila je da treba priznati republičke granice kao međunarodne, a većina ispitanika iz svih stranaka ubedljivo se opredelila protiv bezuslovnog priznanja. To pokazuje da je principijelna kritika nacionalne politike vladajuće SPS uživala relativno usku podršku čak i među simpatizerima partija demokratske opozicije. **Drugim rečima, konsenzus u pogledu „nacionalne politike“ u Srbiji postojao je ne samo na nivou rukovodstava vladajuće i opozicionih partija, nego i na nivou njihovih birača.** Ipak, neke manje stranke u Srbiji nisu podržavale većinsku opciju. Tu pre svega mislim na Građanski savez Srbije (GSS), koji je na izborima 1993. osvojio, u okviru koalicije DEPOS, dva mandata u Narodnoj skupštini Srbije, kao i na Ligu socijaldemokrata Vojvodine (LSV) koja deluje samo na području te pokrajine. Pomenio sam da je stavove o „administrativnim granicama“ između republika SFRJ energično branila u Srbiji i ultranacionalistička SRS koja je sredinom 1992. ostvarila spektakularni napredak u biračkom telu Srbije, osvajajući najviše mandata posle vladajuće SPS u Skupštini SRJ (na majskim izborima o kojima će biti reči).

Ako se izloženi stavovi relevantnih partija Srbije o karakteru međurepubličkih granica u SFRJ mogu smatrati kao podrška prekrajanju granica - što je neizbežno vodilo u građanski rat - ocenu o nacionalističkoj politici još više potvrđuje optiranje partija u dilemi da li Srbija treba da bude nacionalna država ili država svih građana. Vladajuća SPS se opredelila za državu građana, što je prihvaćeno u Ustavu Srbije od 1990. na čiji je sadržaj SPS imala odlučujući uticaj. U članu 1 Ustava zabeleženo je da je „Republika Srbija... demokratska država svih građana koji u njoj žive...“. Ali, u preambuli tog dokumenta o Srbiji se govori kao o „demokratskoj državi srpskog naroda“, što je - kako je zapazio Robert Hajden (1992, 662) - u koliziji sa pomenutim iskazom o Srbiji kao građanskoj državi. Ali ni ta, u izvesnoj meri kontradiktorna formulacija, nije bila prihvatljiva za sve relevantne partije Srbije. Ističem da je SRS umesto „države svih građana“ otvoreno isticala kao ideal „nacionalnu državu“, o čemu svedoči član 1 **Političkog programa SRS** (1992) u kojem je ta stranka navela kao ključni cilj „obuhvatanje sveg srpstva“. U citiranom programu SRS je insistirala „obnavljanju slobodne i nezavisne srpske države koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, što znači da će u svojim granicama imati pored sadašnje sužene srbijanske federalne jedinice i Crne Gore, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju, srpski Zapadni Srem, srpsku Baranju i srpsku Makedoniju“. Za razliku od SRS, sve druge relevantne opozicione partije, kao i vladajuća SPS, odlučno su podržavale ustavnu formulaciju.

U Crnoj Gori, kao što smo prethodno istakli, nije postojao konsenzus o nacionalnom pitanju, jer su od pet posmatranih partija: DPS, NS, SRS, LS CG i SDSR, dve potonje izričito negirale princip etničkih granica. Za državu građana zalagale su se DPS, LS CG i SDSR, dok su NS i SRS preferirale nacionalnu državu. Imajući u vidu izneta opredeljenja, u ekstremno nacionalističke stranke u ovoj republici ubrajale su se NS i SRS, u umereno nacionalne vladajuća DPS, dok su se SDSR i LS CG mogle svrstati u građanske stranke, zato što su se nedvosmisleno prihvatale

stav o građanskoj državi i bile protiv prekranja granica uspostavljenih u SFRJ. Nasuprot vladajućoj DPS koja je zastupala princip etničkih granica, neke opozicione stranke smatrale su da su granice republika SFRJ državne granice, čiju nepovredivost treba poštovati. Polazeći od tog principijelnog stanovišta, pomenute stranke osuđivale su politiku SRJ prema Hrvatskoj i BiH. To je nedvosmisleno istakao lider SDSR, Žarko Rakčević, na sledeći način: „Tvrđili su da ‘avnojevske’ granice ne važe. Mi kažemo da nisu dobre, ali to samo znači da se ne mogu mijenjati bez krvi. To se ostvarilo; išli smo u rat iz kojeg smo se vratili sa mnogo manje ljudi. Ta politika dovela nas je na prosjački štap...” (**Pobjeda**, 16. decembra 1992).

Dalekosežno opredeljenje u prilog prihvatanja granice između bivših jugoslovenskih republika (definisanih Ustavom SFRJ, 1974) kao osnove za mirno razgraničenje budućih samostalnih država, energično je podržavala i LS CG koja se inače zalagala za nezavisnost Crne Gore. Lider LS CG, Slavko Perović, uporno je naglašavao da bi osamostaljivanjem Crne Gore bile ukinute ekonomske sankcije UN i da bi Crna Gora dobila priliku da se pridruži Evropskoj zajednici. Gledište da je u SRJ poništena državnost Crne Gore i da je ova republika postala „talac“ daleko moćnije Srbije, pored LS CG, zastupala je i SDSR. Nasuprot tome, vladajuća DPS i opoziciona NS energično su se zalagale za Crnu Goru kao federalnu jedinicu u okviru SRJ. Doduše, NS je tražila izvesne korekcije da bi u Jugoslovenskoj federaciji interesi Crne Gore bili bolje zastupljeni. Zbog toga, NS se zalagala za donošenje novog saveznog i republičkog Ustava (**Pobjeda**, 26. decembar 1992).

Pored zagovaranja nezavisnosti i statusa federalne jednice, među relevantnim partijama Crne Gore postojala je i treća opcija koja je ovu republiku sagledavala u okviru jedinstvene srpske države. Tu opciju energično je podržavala SRS ali je, zbog male podrške, ova partija na republičkim izborima 1996. izgubila parlamentarni status.

Posle prvih višestranačkih izbora 1990, dve najvažnije opozicione partije Srbije, uzete zajedno, (SPO i DS), a u Crnoj Gori (SRSJ i NS) osvojile su samo oko četvrtinu glasova (23.4 odsto u Srbiji i 26.4 odsto u Crnoj Gori), i u parlamentarnom smislu predstavljale su quantite negligible. U klasifikaciji partijskih sistema uobičajeno se koristi broj političkih partija. Polazeći od tog kriterijuma, Moris Diverže, na primer, deli partijske sisteme na dvopartijske, tropartijske i četvoropartijske. „Iznad četiri partije - ocenjuje Diverže - nikakva klasifikacija nije više moguća“ (Duverger, 1976, 267), te takve sisteme naziva „polipartijskim“. S obzirom na Diveržeovu klasifikaciju, u Srbiji i Crnoj Gori je posle prvih izbora uspostavljen tropartijski, odnosno četvoropartijski sistem po Sartorijevoj klasifikaciji (Sartori, 1976, 125). Ako pođemo korak dalje u analizi partijskih sistema dveju republika uspostavljenih 1990, možemo zaključiti da se ti sistemi, s obzirom na relativni odnos snaga između partija, mogu odrediti kao sistemi „predominantne partije“ (Sartori, 1976, 195), jer su SPS i SK CG imale apsolutnu većinu mandata u parlamentima Srbije i Crne Gore.

Broj partija svakako je značajan kriterijum klasifikacije, jer govori o distribuciji moći u partijskom sistemu jedne zemlje i o opsegu interakcija između partija koje čine taj sistem (mekanika partijskog sistema). Ali, pored klasifikacije zasnovane na tom kriterijumu, Đovani Sartori nudi i tipologiju partijskih sistema koja znači razvrstavanje partija po dva kriterijuma. Uz broj partija, kao relevantni kriterijum tipologije on koristi „ideološku distancu“ koja ukazuje na razlike između partija u pogledu temeljnih ciljeva - vrednosti. Upravo je to kvalitativno obeležje partijskog sistema koje pokazuje da li u njemu preovlađuje saradnja ili sukob. Po iznetoj tipologiji, partijski sistem Srbije uspostavljen posle prvih slobodnih izbora, pripadao je

„polarizovanom višepartizmu“. Ista ocena važi za partijski sistem te republike sve do okobarskog prevrata 2000. (o čemu će kasnije biti reči). DPS je u Crnoj Gori bila znatno tolerentnija prema opoziciji, čak je posle drugih izbora 1992, na kojima je osvojila apsolutnu većinu mandata u Parlamentu (46 od 85), uključila opozicione partije u koalicionu Vladu. Imajući to vidu, u Crnoj Gori bi se moglo (sasvim uslovno) govoriti o blažem obliku „polarizovanog višepartizma“ koji je posle rascapa vladajuće DPS 1997. postepeno evoluirao u „umereni višepartizam“.

Od nekoliko obeležja partijskog sistema „polarizovanog višepartizma“ koja navodi Sartori (1976, 132-145), sledeće karakteristike su se jasno manifestovale u političkom životu Srbije i Crne Gore posle prvih i drugih višestranačkih izbora. Prvo, u Srbiji su delovale „antisistemske partije“ u koje svakako treba ubrojiti stranke udružene u „Albanskoj alternativu“, jer su te stranke isticale parolu „Kosovo republika“ i negirale teritorijalni integritet Srbije. Ako konceptom „antisistemske partije“ obuhvatimo i partije koje dovode u pitanje temeljna pravila funkcionisanja datog političkog sistema, u takve partije u Srbiji treba svrstati SPO i DS, jer su osporavale legitimnost Ustava Srbije koji je 28. septembra 1990. usvojila jednostranačka Skupština Socijalističke republike Srbije, bez saglasnosti opozicionih partija. Te partije su zastupale stav da donošenju Ustava treba pristupiti tek posle slobodnih izbora i konstituisanja višepartijskog Parlamenta, kao što je to bio slučaj u većini postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope. Imajući to u vidu, SPO i DS bi se mogle ubrojiti u „nelojalnu opoziciju“, u smislu u kojem taj koncept koristi Huan Linc (1986, 27-38). Iz istih razloga u „nelojalnu opoziciju“ u Crnoj Gori svrstavaju se i LS CG i Socijaldemokratska partija reformista. Pomenute partije su u tom pogledu pokazale izuzetnu fleksibilnost, jer su početkom 1993. prihvatile da uđu u koalicionu Vladu Crne Gore, čiju je okosnicu činila DPS. Interesantno je da je u Srbiji bio potpuno primetno odsustvo dijaloga između vlasti i opozicije, a da je bezmalo ista situacija vladala i između opozicionih partija. Dobra ilustracija za to su svađe između tek formiranih partija oko novčanih priloga iseljeničkih organizacija i prava na kontinuitet sa strankama iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije. Ne mogu se prevideti ni međusobne optužbe opozicionih lidera za doušništvo sa vladajućom strankom, kao ni česti prelasci lidera malih opozicionih partija u iste takve partije drugačijeg naziva, čemu su sredstva informisanja vladajućeg režima davala (iz razumljivih razloga) izuzetan publicitet. Ista obeležja uočavala su se i u partijskom sistemu Crne Gore.

Drugo, u partijskom sistemu Srbije uspostavljena je 1990. dvostruka opozicija (engl. bilateral oppositions) koja zapravo podrazumeva da su se vladajućoj SPS suprotstavljale dve grupe stranaka: prvu grupu čine opozicione stranke predstavljene u Parlamentu Srbije, a drugu partije „Albanske alternative“. Te dve grupe stranaka su međusobno bile toliko udaljene da nisu zajedno mogle činiti vlast. Fenomen „dvostruke opozicije“ postoji i u partijskom sistemu Crne Gore u kojoj su, kad je reč suprotstavljanju nezavisnosti Crne Gore, bliža stanovišta vladajuće DPS i opozicione NS, nego opozicone NS i takođe opozicionog LS CG.

Treće obeležje polarizovanog pluralizma jeste „neodgovorna opozicija“ kojom se označavaju partije koje ne mogu očekivati da će doći na vlast, pa zato kritikuju Vladu ne vodeći računa o realnim društvenim prilikama u kojima deluju. To je u Srbiji došlo do izražaja u optužbama opozicije na račun vladajuće SPS pred izbore 1990, zbog stanja i (okolnosti) koje nisu bile pod njenom direktnom kontrolom, kao što su (navodno) ekonomski privilegovani položaj drugih republika u SFRJ, nedovoljna pomoć federacije Kosovu i Metohiji, i dr. Dve godine kasnije, pred izbore 1992, deo opozicija u Srbiji i Crnoj Gori, ne odričući se zahteva za „etničkim razgraničenjem“, obećavao je građanima spektakularno podizanje životnog standarda.

A drastičan pad standarda nastupio je upravo kao rezultat nastojanja da se u praksi ostvari takvo razgraničenje, uprkos otporu republika „objekata razgraničenja” (BiH i Hrvatska) i Međunarodne zajednice.

Najzad, četvrto svojstvo „polarizovanog pluralizma” koje je bilo lako identifikovati u političkom životu Srbije i Crne Gore, jeste sklonost opozicionih partija da daju nerealna obećanja. „Ako partija uvek može ‘laka srca’ obećati nebo na zemlji, a da ne odgovara za svoja obećanja, takvo ponašanje spada u standarde izvan fer konkurencije” (Sartori, 1976, 140). Pomenuta sklonost došla je do izražaja u predizbornom periodu kada su opozicione partije obećavale biračima u kratkom roku enormno povećanje plata i ostvarivanje pune zaposlenosti.

U celini uzevši, suštinska osobina partijskog sistema „polarizovanog višepartizma”, u koji smo svrstali partijske sisteme Srbije i Crne Gore pred druge višepartijske izbore 1992. jeste, kao što smo pokazali, odsustvo bazičnog političkog konsenzusa između ključnih političkih aktera. **Ocena da partijski sistemi Srbije i Crne Gore, uspostavljeni nakon prvih višestranačkih izbora 1990. pripadaju tipu „polarizovanog višepartizma” nije samo opis stanja, nego i prognoza koja je upozoravala na poteškoće sa kojima će se demokratski poredak u obema republikama suočiti u budućnosti.**

Decembarski izbori 1992. različito su se odrazili na partijske sisteme u Crnoj Gori i Srbiji. Partijski sistem Crne Gore ostao je neizmenjen; u toj republici i dalje je bio u pitanju višepartijski sistem sa dominantnom partijom u kojem je presudnu ulogu zadržala DPS. U odnosu na to, u Srbiji se, posle gubitka parlamentarne većine od strane SPS, više nije moglo govoriti o višepartijskom sistemu sa dominantnom partijom, nego o petopartijskom ili „polipartijskom sistemu”. U pogledu tipa izbornog sistema, za razliku od Srbije u kojoj je i dalje bio na snazi polarizovani višepartizam, u Crnoj Gori dolazi do izvesne promene koja je predstavljala smanjivanje „ideološke distance” među partijama. Tome u prilog govori odluka vladajuće DPS da - bez obzira na to što je zadržala apsolutnu većinu u Republičkom parlamentu posle izbora 1992 - obrazuje koalicionu Republičku vladu (5. marta 1993) u koju su ušle sve relevantne parlamentarne stranke, izuzev SRS. Premda je ta Vlada postojala približno samo jednu godinu, posle čega su se koalicioni partneri DPS „vratili” u opoziciju, formiranje i funkcionisanje koalicione Vlade govori o tome da je između crnogorskih partija uspostavljen izvestan stepen tolerancije i međusobnog uvažavanja, nepoznat u partijskom sistemu Srbije.

III IZBORI ZA PARLAMENT SRJ

Istrajavavajući na tvrdnji da su se četiri bivše republike SFRJ (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija) otepile od federacije, preostale dve, Srbija i Crna Gora, obrazovale su Saveznu Republiku Jugoslaviju - SRJ (treću Jugoslaviju), tvrdeći da ona isključivo poseduje pravo na kontinuitet sa SFRJ. Dogovorom između političkih rukovodstava dveju republika organizovani su izbori za Parlament SRJ, 31. maja 1992. Ti izbori su realizovani u vreme kad je građanski rat u bivšoj republici SFRJ, Hrvatskoj, bio na vrhuncu i kada su ratna dejstva upravo počinjala u Bosni i Hercegovini. Obe bivše republike, kao i Slovenija i Makedonija, prethodno su proglasile nezavisnost, što je priznala Međunarodna zajednica. Savet bezbednosti UN je upućivao u više navrata pozive Srbiji i Crnoj Gori, u toku aprila i maja 1992, da povuku vojsku (JNA) i paravojne formacije iz BiH, pa pošto su ti pozivi ostali bez rezultata, Savet bezbednosti UN je uveo ekonomske sankcije dvema republikama 30. maja, dan pre održavanja saveznih parlamentarnih izbora. Odluka Srbije i Crne Gore da imaju isključivo pravo na kontinuitet

sa SFRJ sankcionisana je Ustavom SRJ od 27. aprila 1992, koji je proglašen od strane pravno nepostojećeg Saveznog veća Skupštine SRJ (takođe pravno nepostojeće). (O tome detaljno: Dimitrijević, 2002). Pomenimo, kao kuriozitet, da je novi Ustav SRJ „proglasilo” samo 73 delegata Saveznog veća koje je, prema Ustavu SFRJ (1974) brojalo 220 članova! **Flagrantnim kršenjem ustavnih procedura u postupku obrazovanja SRJ, naglašenom deficitu legitimiteta političkih poredaka u Srbiji i Crnoj Gori „pridodat” je i deficit legitimiteta SRJ.**

Drugačiji način usvajanja Saveznog ustava predlagale su opozicione partije i on se sastojao od sazivanja Ustavotvorne skupštine koja bi izglasala najviši pravni akt nove federacije. Vladajućim partijama Srbije i Crne Gore to nije bilo prihvatljivo, jer je dovodilo u pitanje tezu o kontinuitetu sa SFRJ. Rezultat opisanog usvajanja Ustava SRJ, bilo je povećanje animoziteta između vladajućih partija i opozicije u obema republikama. Ne obazirući se uopšte na stav opozicije, vladajuće partije su žurile da konstituišu normativni okvir „po svom obrascu”. Držeći se toga, one su, istog dana kad je proglašen Ustav, usvojile **Zakon o izboru narodnih poslanika u Veće građana Savezne skupštine** i odluku da se izbori za to veće održe već 31. maja 1992. Ustavom SRJ (član 81) je inače prepušteno republikama da zakonima same regulišu izbor drugog veća Savezne skupštine, Veća republika.

1. Majski izbori

Kao zvanično obrazloženje za to što je rok između zakazivanja i održavanja izbora izuzetno kratak, navedena je neophodnost brzog konstituisanja demokratskih organa, što je bio uslov da SRJ brzo dobije priznanje Međunarodne zajednice.

1.1 Institucionalni okvir

U skladu sa članom 80 Ustava SRJ (1992) da se jedan savezni poslanik bira na 65.000 birača, građani Srbije birali su 106 poslanika u Veće građana Savezne skupštine, a građani Crne Gore 30, što je - po članu 80 rečenog Ustava - minimum koji se bira u republici-članici federacije. U slučaju da nije ustanovljen taj minimum, Crna Gora bi, s obzirom na broj birača (433.363) vršila odabir samo sedam poslanika u Veće građana. Veće republika Savezne skupštine sačinjeno je od po dvadeset poslanika koje oba republička parlamenta indirektno biraju iz svojih redova, u skladu sa snagom poslaničkih grupa u Parlamentu. U pripremi saveznog izbornog zakona nisu sudelovale opozicione stranke, nego su o njegovom sadržaju obavешtene (kao i šira javnost), neposredno pred izbore. U **Izbornom zakonu** (1992) prihvaćena je kombinacija većinskog i proporcionalnog principa. U članu 5 **Izbornog zakona** zabeleženo je: „Od ukupnog broja poslanika koji se biraju u republici-članici, jedna polovina bira se između pojedinačno utvrđenih kandidata s liste kandidata (većinski sistem), a druga polovina prema listi političkih partija (sistem srazmernog predstavnštva), ako taj odnos republičkim zakonom nije drukčije uređen. Kad je reč o većinskim izborima, u zakonu je prihvaćen princip proste većine (engl- first – past – the post). „Za poslanika je izabran kandidat sa liste kandidata - glasi član 63 Zakona – koji je dobio najveći broj glasova birača koji su glasali u izornoj jedinici”.

Nikakvi argumenti nisu navedeni u prilog odluci zakonodavca da usvoji kombinaciju proporcionalnog i većinskog sistema, te se može pretpostaviti da je to došlo kao rezultat političkog kompromisa između dveju republika SRJ, od kojih je u jednoj (Srbija) bio na snazi većinski, a u drugoj (Crna Gora) proporcionalni sistem. Ovakvu kombinaciju Diter

Nolen i Mirjana Kasapović nazivaju „rovovskim sistemom“. Takav sistem je prihvaćen u nekim postkomunističkim zemljama (Bugarska, Mađarska) na početku tranzicije 1990. kompromisima za „okruglim stolovima“ između vladajuće partije i opozicije. „Rovovski sistem, beleže citirani pisci, „predstavlja pokušaj kompromisa između različitih interesa zato što on predviđa da se jedan broj poslanika bira po većinskoj formuli, a jedan po proporcionalnoj, pa pitanje podvođenja ovakvog tipa na većinski ili proporcionalni tip ostaje otvoreno“ (Nohlen i Kasapović, 1997, 70). Za razliku od pomenutih postkomunističkih zemalja u kojima je taj sistem usvojen kao kompromis vlasti i opozicije, do uvođenja „rovovskog sistema“ u SRJ došlo je sporazumom između vladajućih partija dveju republika, uz odlučno protivljenje najvažnijih opozicionih partija obeju republika. Što se tiče poslanika koji se u Parlamentu SRJ biraju po sistemu srazmernog predstavnštva, usvojeno je pravilo da se raspodela mandata vrši na osnovu kvote, odnosno sistema najvećeg količnika. „Izborna kvota izračunava se tako što se broj glasova birača koji su glasali u republici-članici za liste političkih stranaka, deli brojem poslanika koji se u njoj biraju po toj listi“ (član 68). **Izborni zakon**, primenjen na majskim izborima 1992, predvideo je relativno visok izborni cenzus (prag) od 5 odsto da bi stranka zadobila pravo da učestvuje u raspodeli mandata (član 66) po proporcionalnom sistemu. Opređeljujući se za takvo rešenje, zakonodavac nije vodio računa o dva sticaja okolnosti. Prvo, u SRJ - kao i u svim postkomunističkim zemljama - stranke su 1992. bile još u ranom formativnom periodu i usvajanje relativno visokog cenzusa štetno je delovalo na njihov razvoj, posebno na razvoj malih, tek obrazovanih stranaka. Drugo, SRJ je izrazito socijalno heterogeno društvo (u nacionalnom, verskom i kulturnom pogledu), pa je cenzus od 5 odsto ugrožavao mogućnost političkog predstavnštva stranaka manjinskih etničkih i religioznih grupa.

Glasanje na majskim izborima ostvareno je u dvema izbornim jedinicama, Srbiji i Crnoj Gori. U Srbiji su u Veće građana birana 54 poslanika po proporcionalnom i 52 po većinskom principu. U Crnoj Gori birano je 30 poslanika u Veće građana, od kojih 24 po proporcionalnom, a 6 po većinskom principu.

1.2 Izborni učinak

Pada najpre u oči da je na majske izbore (engl. founding elections) u SRJ izašlo samo 56 odsto birača, što je verovatno rezultat bojkota koji su organizovale partije demokratske opozicije u obema republikama. Ako tome dodamo vrlo visok postotak nevažećih glasova (u Srbiji 12 odsto, a u Crnoj Gori 5.1 odsto), može se konstatovati da SRJ nije nastala „pod srećnom zvezdom“. Ali, vratimo se rezultatima izbora. U Srbiji je poslanička lista vladajuće SPS za Veće građana Savezne skupštine dobila podršku 43 odsto birača, lista SRS 30 odsto birača, dok su ostale liste (pojedinačno posmatrane) osvojile manje od 5 odsto glasova, zbog čega su lišene prava da sudeluju u raspodeli parlamentarnih sedišta (Narodna stranka, Srpska demokratska stranka Srbije, SKJ - pokret za Jugoslaviju, Jugoslovenska demokratska stranka, Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara - DZVM). Sa zadobijenom biračkom podrškom, SPS-u je od 54 raspodeljena mandata po prororcionalnom principu pripalo 32, a SRS-u 22 mandata. Bitno je, međutim, napomenuti da je bila drugačija raspodela mandata po većinskom principu. SPS je osvojio 42, SRS 7, DZVM 2 i grupa građana 3. Narodna skupština Srbije je indirektno izabrala 20 saveznih poslanika iz redova same Skupštine, u srazmeri sa udelom partija u njenom sastavu.

Primenjeni „rovovski sistem“ u Crnoj Gori obezbedio je veću podudarnost između opredeljenja birača i strukture Parlamenta. Uzrok tome treba tražiti u činjenici što je 24 od 30 poslanika

ove republike za Veće građana izabrano po proporcionalnom sistemu, a samo 6 po većinskom. Napominjem da propocionalni sistem, kao što je već prethodno naglašeno, obezbeđuje veću podudarnost između volje birača i sastava predstavničkog tela od većinskog. U Crnoj Gori, ukupno uzevši, ubedljivo je trijumfovala vladajuća DPS sa 23 mandata, 3 su pripala SRS, 2 SKJ - pokretu za Jugoslaviju i 2 grupi građana. Dvadeset poslanika u Veću građana Savezne skupštine posredno je izabrano (kao i u Srbiji) od strane Republičkog parlamenta, u skladu sa snagom pojedinih političkih partija.

Analizirajući dejstvo „rovovskog izbornog“ sistema na majskim izborima 1992. u SRJ, može se, bez oklevanja, oceniti da je taj sistem ispoljio dve značajne slabosti. Prva je bila izrazito disproportionalni efekat, nesrazmera između izborne i parlamentarne snage u korist najveće partije. To je više došlo do izražaja u Srbiji nego u Crnoj Gori, zato što je u prvoj republici, kao što sam već napomenuo, skoro jednak broj poslanika biran po proporcionalnom i većinskom sistemu (56:54), dok su u drugoj republici četiri petine poslanika birane po proporcionalnoj, a samo jedna petina po većinskoj formuli. Druga slabost je izuzetno visok procenat nevažećih listića (u Srbiji 12 odsto, a u Crnoj Gori 5.1 odsto). To je u velikoj meri rezultat nezadovoljstva načinom na koji je „uspostavljena“ SRJ, zbog čega su partije demokratske opozicije bojkotovale izbore. Deo građana podržao je odluku opozicije o bojkotu, ali to nije želeo da pokaže izostajanjem sa biračkih mesta plašeći se „difuznih sankcija“ od strane okruženja (poznika, komšija). Da bi izbegao moguće zamerke okruženja, deo birača izašao je na biračka mesta, ali je u biračke kutije stavio neispunjene (bele) listiće ili ih je hotimično pogrešno ispunio. Strah birača od otvorenog bojkota, možda izgleda prenaglašen, ali ne treba zaboraviti da mnogi građani, naročito u manjim mestima, ne smatraju sebe anonimnim i veruju da susedi budno motre na njihovo ponašanje tokom izbornog dana. Treba imati razumevanja za takvo ponašanje, s obzirom na to da je najveći broj birača na majskim izborima 1992. živeo nekoliko prethodnih decenija u autoritarnom režimu, u kojem je strah od nadzora od strane drugih imao čvrsto utemeljenje.

1.3 Postizborne tenzije

Pored osporavanja načina na koji je pripreman i usvojen **Izborni zakon** (1992), najuticajnije opozicione partije Srbije i Crne Gore uputile su još neke kritičke primedbe na izbore za Jugoslovenski parlament održane 31. maja 1992. To su: kratkoća izbornog roka, odsustvo odgovarajuće finansijske pomoći partijama za učešće na izborima i monopol radija i televizije od strane vladajućih stranaka, SPS u Srbiji i DPS u Crnoj Gori. Slične prigovore, pre održavanja majskih izbora, izneli su u svom izveštaju posmatrači KEBS-a. U tom izveštaju zabeleženo je: „Jugoslovenski izbori organizovani su u nerealno kratkom roku, njihova zakonska i legitimaciona osnova je osporena od strane lidera opozicije i akademskih eksperata. Pristup medijima od strane opozicionih partija je izuzetno organičen, a televizija i radio su skoro isključivo pod kontrolom vladajućih partija“ (**Report of the CSCE Fact-Finding Mission**, 26. maj, 199). Kao što smo istakli, isključivanje opozicionih partija iz pripreme i donošenja izbornog zakona i bojkot izbora od strane tih partija, nepovoljno su se odrazili na izlazak građana na majske izbore.

Kritike vladajućeg režima od strane opozicionih partija Srbije i Crne Gore nisu okončane završetkom izbora nego su, naprotiv, dobijale na intenzitetu. Optužujući Miloševićev režim za izbornu prevaru, opozicija je u Srbiji i Crnoj Gori, početkom juna 1992, postavila odlučan zahtev za održavanje novih, slobodnih izbora na svim nivoima, ne samo na federalnom, već

i na republičkom i lokalnom nivou. Od posebne je važnosti, naravno, bio republički nivo, budući da je na tom nivou koncentrisana najveća politička moć koju tek uspostavljena SRJ nije „stigla“ da preuzme, bez obzira na široke ingerencije koje joj daje Savezni ustav (1992). Radi ostvarivanja zahteva za održavanjem novih izbora, opozicija je nagovestila da će pribеći ne samo institucionalnoj, nego i vaninstitucionalnoj borbi. U tom cilju, u Srbiji je obrazovan Demokratski pokret (DEPOS), a u Beogradu su sredinom juna 1992, počeli masovni ulični protesti građana i studenata. Nastojeći da doprinesu smanjivanju političkih napetosti u društvu i da poboljšaju rad Savezne skupštine, vladajuće partije dveju republika, SPS i DPS, odlučile su da mesta predsednika SRJ i predsednika Savezne vlade pripadnu stranački neopredeljenim ličnostima: književniku Dobrici Ćosiću i biznismenu iz SAD, Milanu Paniću. Ipak, do smanjenja političkih tenzija došlo je tek kada je novoizabrani predsednik SRJ, Ćosić, obećao da će do kraja 1992. biti održani prevremeni parlamentarni izbori na svim nivoima (savezni, republički, lokalni), kao i da će biti održani izbori za predsednike republika u Srbiji i Crnoj Gori. Obećanje o održavanju izbora na svim nivoima prihvatila je i Savezna vlada, a podršku su dale Narodna skupština Srbije i Skupština Crne Gore.

Kada je Milan Panić izabran za predsednika Savezne vlade, Vlada je počela zaista da vodi samostalnu politiku, što je izazvalo najpre nedoumice i podozrenja, a potom ogorčen otpor SPS i političkog vrha Srbije, dok se o tome političko rukovodstvo Crne Gore nije izjašnjavalo, ali je implicitno pružalo podršku Saveznoj vladi i njenom premijeru. U središtu spora između Savezne vlade i političkog vrha Srbije našlo se, početkom avgusta 1992, pitanje odnos prema sankcijama UN i prema unutrašnjim prilikama u Srbiji. U pogledu ekonomskih sankcija UN, Savezna vlada je zastupala pragmatičan stav da treba učiniti sve što Međunarodna zajednica zahteva od SRJ da bi sankcije što pre bile ukinute ne upuštajući se, pri tom, u ocenu opravdanosti njihovog uvođenja. To je potpuno odudaralo od stanovišta Miloševićevog režima, pošto je insistirano na neopravdanosti sankcija i, u skladu sa tim, zahtevano je njihovo bezuslovno ukidanje. Nezadovoljstvo Savezne vlade političkim prilikama u Srbiji, koje je u više navrata javno izražavao premijer Panić, ticalo se naročito stanja u sredstvima informisanja pod državnom kontrolom (posebno u Radio Televiziji Srbije), usporenosti procesa privatizacije u privredi i inferiornog položaja manjinskih etničkih grupa u društvu.

Uprkos otporu SPS, Panićeva Vlada je energično nastojala da na međunarodnoj sceni učini neophodne kompromise kako bi ostvarila ukidanje ili ublažavanje sankcija. Ona se u tome oslanjala na široka ovlašćenja koja joj daje Ustav SRJ (1992), posebno član 99, u kojem je zapisano da Savezna vlada „utvrđuje i vodi unutrašnju i spoljnu politiku“. Uz tu institucionalnu osnovu samostalnosti, Savezna vlada je postepeno dobijala politički oslonac u vladajućoj partiji Crne Gore, DPS, koja je podržavala, doduše obazrivo, njeno delovanje. O lošim odnosima između republičke vlasti Srbije i Savezne vlade govori sledeći, skoro neverovatan događaj - nasilno zauzimanje Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova od strane pripadnika Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije, što se dogodilo 18. septembra 1992. **Iako je Vlada Srbije nastojala to da predstavi kao isključivo „administrativno-pravni spor“ između dva ministarstva, nasilno zaposedanje zgrade Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova imalo je za cilj demonstriranje superiornosti republičke nad federalnom vlašću.**

Po pitanju stava prema Saveznoj vladi, latentan sukob između vladajućih partija dveju republika, SPS i DPS, postao je očigledan prilikom pokušaja SPS da u novembru 1992. (u saradnji sa SRS), izglasa nepoverenje Vladi Milana Panića u Saveznoj skupštini. Predlog o izglasavanju nepoverenja Saveznoj vladi dobio je ubedljivu većinu (2. novembra 1992) u Veću građana

Savezne skupštine, zahvaljujući izrazitoj brojčanoj nadmoći poslanika SPS i SRS (rezultat glasanja je bio 93:24 za smenu vlasti). Taj pokušaj, međutim, osujećen je zato što su mu se suprotstavili poslanici DPS u paritetno sastavljenom Veću republika Savezne skupštine. U tom veću, u kojem Srbija i Crna Gora imaju jednak broj poslanika, za punovažnu odluku potrebna je - prema članu 104 Ustava SRJ (1992) - većina glasova (21) svih članova Veća. Usled protivljenja DPS, predlog o izglasavanju nepoverenja u pomenutom veću podržalo je (3. novembra 1992) samo 18 poslanika, odnosno 3 manje nego što je potrebno za punovažnu odluku. Politički posmatrano, ovde je ipak bila reč o Pirovoj pobedi Savezne vlade, jer je posle neuspeha u Saveznoj skupštini, Miloševićev režim u Srbiji potpuno paralisao njeno delovanje. Konačno, Saveznoj vladi je 29. decembra 1992. izglasano nepoverenje u oba doma Savezne skupštine.

2. Decembarski izbori

Paralelno sa izborima u obema republikama, održani su se u zimu 1992. savezni izbori. Kao i na majskim saveznim izborima, Srbija i Crna Gora su bile posebne izborne jedinice koje su po proporcionalnom principu birale poslanike Veća građana (Srbija 108, a Crna Gora 30), dok su parlamenti dveju republika na indirektan način odabirali isti broj poslanika (po 20) u Veće republika Savezne skupštine.

2.1 Ishod izbora

SPS je na ovim izborima - na kojima je u Srbiji sudelovlo 67.4 odsto građana - osvojila najviše glasova, 31.5 odsto (1.478.9169 glasova; 47 mandata), što je nešto više nego na istovremeno održanim republičkim izborima (28.8 odsto). SRS je na drugom mestu, sa 21.8 odsto glasova (1.024.983 glasova; 30 mandata), a iza njih slede: DEPOS (809.731 glasova; 20 mandata) i DS (280.183 glasova; 5 mandata). Još tri male partije i koalicije zadobile su ukupno 6 mandata. Ubedljivi pobednik saveznih izbora u Crnoj Gori (izlaznost 66.4 odsto) je bila DPS, koja je zadobila 50.9 odsto glasova i imala 20 od ukupno 30 poslanika (66.8 odsto), NS je je na drugom mestu sa 23 odsto glasova i 8 mandata, a iza nje dolaze SDP sa 9 odsto glasova i jednim mandatom i Stranka demokratske akcije (SDA) sa 4.3 odsto glasova i jednim mandatom. LS CG nije učestvovao na ovim izborima zato što je odbio da prizna SRJ. Sveukupno gledavši, SPS i DPS su zajedno dobile manje od polovine mandata u Veću građana Savezne skupštine (67 od 138). Ni u Veću republika - koje se, kao što sam prethodno naveo - sastoji od po 20 poslanika iz obeju republika, SPS i DPS ne bi uspele da zadobiju većinu mandata, pod pretpostavkom da su parlamenti obeju republika izvršili izbor saveznih poslanika srazmerno snazi partija u tim parlamentima, kao što to predviđa **Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika** (1992). Parlament Crne Gore je izvršio izbor saveznih poslanika na zakonom predviđeni način, ali se to nije dogodilo u Narodnoj skupštini Srbije. Na zasedanju konstitutivne sednice Narodne skupštine Srbije, održanom 28 januara 1993, Republička vlada je predložila - i pored energičnog protivljenja opozicije - **Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće republika** kojim je napušten princip proporcionalne zastupljenosti u Veću republika. **Na taj način, učinjen je grubi pravni prekršaj, jer je retroaktivno promenjen Zakon o izborima koji su već bili završeni!** Time je stvorena mogućnost da većina u Republičkom parlamentu Srbije bira samo svoje predstavnike u Veće republika Savezne skupštine. Poslanici DEPOS-a i DS-a su na zasedanju pomenute sednice Narodne skupštine bezuspešno zastupali stanovište da se navedeni zakon, kojim se reguliše izuzetno važna materija političkog predstavljanja, ne može menjati bez konsenzusa sa opozicionim partijama i po hitnom postupku. Uz to, poslanici demokratske opozicije su, s pravom, upozoravali da su odredbe **Zakona o izmenama**

i dopunama Zakona o izboru saveznih poslanika po svojoj prirodi retroaktivne, jer se njima regulišu način predstavnštva zasnovanog na republičkim izborima koji su već okončani. Pošto je zakon ipak donet, opozicija je u znak protesta napustila zasedanje sednice Skupštine Srbije. Ne obazirući se na to, parlamentarna većina, sastavljena od poslanika SPS i SRS, izvršila je istog dana na istoj sednici (!) izbor poslanika u Veće republika Savezne skupštine, što je dalo osnova za prigovor da je novi zakon počeo da deluje pre nego što je odštampan u **Službenom glasniku Republike Srbije**. Na zasedanju pomenute sednice, u Veće republika izabrano je 12 poslanika vladajuće SPS i 8 poslanika SRS.

Može se pretpostaviti da je nenajavljena, munjevita promena izuzetno važnih zakonskih odredaba o načinu izbora poslanika u Veće građana Savezne skupštine i trenutna primena novih rešenja, rezultat grozničavog nastojanja SPS i SRS da onemoguće da Veće republika Savezne skupštine ponovo deluje kao „kočnica“ njihovih političkih inicijativa, kao što je to bio slučaj prilikom neuspešnog pokušaja izglasavanja nepoverenja Saveznoj vladi u novembru 1992. Izmenom načina predstavnštva u Veću građana Savezne skupštine, SPS i SRS su zadobile „kontrolni paket akcija“ u tom veću, jer su pored svih mandata (20) iz Srbije, raspolagale dvama mandatima koji su pripadala SRS iz Crne Gore, u srazmeri sa njenom snagom u Republičkom parlamentu.

2.2 Rezervna strategija vladanja

Posle decembarskih saveznih izbora 1992, u Saveznoj skupštini „treće Jugoslavije“ uspostavljen je osoben odnos snaga. SPS je bila na vlasti sa DPS, ali su odnosi između dveju partija od kraja 1991 - kada je Crna Gora podržala predlog lorda Karingtona usmeren miroljubivom rešenju krize u SFRJ - bili obeleženi nepoverenjem koje je povećano odbijanjem DPS krajem 1992. da podrži inicijativu SPS za smenu Savezne vlade. Javnost je o tome tome bila nedovoljno i nepotpuno obaveštena, a celovitije informacije o „zategnutim“ odnosima SPS i DPS postale su dostupne tek 1997, kada je došlo do racepa DPS-a i do poraza frakcije koja se oslanjala na SPS. SPS je, potpuno svesna razlika koje je dele od DPS, pripremala „rezervnog koalicionog partnera“ u federalnoj vlasti, uz pomoć kog neutrališe uticaj vladajuće partije druge republike. To je ostvareno tako što je SPS, uporedo sa zvaničnom koalicijom sa DPS, uspostavila faktički savez sa radikalima kojim je zadobila apsolutnu većinu u oba doma Savezne skupštine. **Na taj način, socijalisti su, u stvari, na saveznom nivou „izbacili iz igre“ DPS, jer su mogli da usvajaju zakone, bez obzira na stav vladajuće partije Crne Gore.**

Uspeh taktike SPS-ovog „dvostrukog savezništva“ presudno je zavisio od njihovog dobrog odnosa sa radikalima. Taj uslov bio je ispunjen, kao što ću pokazati u sledećem odeljku, samo do sredine 1993. kada je između dveju partija izbio ozbiljan sukob. U tom trenutku stvarna vladajuća koalicija SPS-SRS prestala je funkcionisati, te je postalo neizbežno raspisivanje vanrednih parlamentarnih izbora. Inače, sve do sukoba koji je praktično označio kraj funkcionisanja Saveznog parlamenta čiji su članovi izabrani u decembru 1992, taj predstavnički organ se sastajao prilično retko, jer je „glavnina“ zakonodavnog posla obavljana u republičkim skupštinama. U toku 1993. i 1994. Veće građana Savezne skupštine održalo je samo 18 sednica, dok je, kako piše jedan poznavalac prilika, Nacionalna skupština Francuske imala samo u 1990. godini 234 sednice (Nikolić, 1997, 174). Uz izrazitu pasivnost Savezne skupštine, treba naglasiti i to da u njoj nisu vođene rasprave o najvažnijim političkim pitanjima, zbog čega je jedan poznavalac ocenio parlamentarni život u SRJ kao „karikaturu parlamentarizma“ (Antonić, 1998, 55).

DRUGO POGLAVLJE

PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI U SRBIJI OD 1993. DO 2013. GODINE

U složenim i isprepletanim procesima u periodu koji počinje 1993. a završava se 2012, našao sam se pred dilemom da li da analiziram zajedno parlamentarne i predsedničke izbore, ili pak da ih razdvojim i da, poštujući hronološki red, raspravljam najpre o parlamentarnim izborima, pa potom o predsedničkim. U prilog prve opcije govori to što su izbori neraskidivo povezani događaji i što zbivanja na parlamentarnim izborima utiču na proces i ishod predsedničkih izbora i vice versa. U prilog odvojene analize može se navesti nekoliko argumenata. Prvo, to nisu izbori istog značaja, jer je u Srbiji do dana donošenja Ustava (2006) bio na snazi polupredsednički sistem, a posle stupanja na snagu tog Ustava, Srbija je postala parlamentarna demokratija u kojoj je izvršna vlast bila u rukama Republičke vlade (član 122), dok je predsednik republike simbolički značajna figura, jer je neoposredno izabran od svih građana, ali je lišen poluga vlasti (član 112). Ta ocena ne važi za Ustav iz 1990. koji je obezbeđivao predsedniku republike u članu 83. neka „jaka“ izvršno-politička ovlašćenja, poput rukovođenja oružanim snagama u miru i ratu (stav 5), utvrđivanje neposredne ratne opasnosti (kada se Narodna skupština ne može sastati) po pribavljenom mišljenju Vlade (stav 6). Povrh toga, predsednik republike ima pravo da „**po sopstvenoj inicijativi** (podvukao V. G.) ili na predlog Vlade, za vreme ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti, donosi akta o pitanjima iz nadležnosti Narodne skupštine...“ (stav 7). Drugo, mandat Parlamenta traje četiri, a predsednikov 5 godina, što znači da ustavotvorac nije računao na parlamentarne i predsedničke izbore kao na istovremena zbivanja, a vremenski nesklad u društvima u tranziciji, po pravilu, znači i velike razlike u problemima sa kojima se kojima se zemlja suočava. Treće - verovatnoća hronološkog raskoraka u izborima potencirana je time što je za validnost predsedničkih izbora propisan, u obema republikama, izvesni stepen izborne participacije građana. Taj uslov u posmatranom razdoblju nije tri puta ostvaren u Srbiji (1997, 2002. i 2003) i dvaput u Crnoj Gori (2002. i 2003), zbog čega su ponovo organizovani predsednički izbori. Prvenstveno iz tog razloga, opredelio sam se (kao za manje lošu soluciju) za odvojenu analizu parlamentarnih i predsedničkih izbora.

I PARLAMENTARNI IZBORI U SRBIJI

1. Parlamentarni izbori 1993.

Premda je SPS obezbedila na prevremenim izborima 1992. samo relativnu većinu u Republičkom parlamentu, ona je, uz podršku radikala, obrazovala manjinsku Vladu koju su činili samo ministri iz redova SPS. Do sredine 1993. radikali su bili pouzdani oslonac Vladi SPS ne tražeći, pri tom, neposredno učešće u vlasti. Iz tog, na prvi pogled, neravnopravnog odnosa između dveju stranaka, SRS je za sebe ipak ostvarila jednu značajnu korist, jer je za razliku od ostalih opozicionih partija Srbije, uživala izrazito povoljan tretman u medijima pod državnom kontrolom, što je vešto koristila za svoju političku promociju. **Čvrsto podržavajući socijaliste, SRS je u svesti značajnog dela birača izgledala kao idealizovana verzija vladajuće SPS, jer SRS nije sa socijalistima delila odgovornost za propuste i neuspehe tekuće politike. U takvim okolnostima radikali su neprestano jačali svoje redove na račun vladajuće SPS.**

1.1 Raspuštanje Narodne skupštine

Do raspada neformalne koalicije između SPS i SRS došlo je sredinom 1993, kada je rukovodstvo potonje partije obznanilo vlastite političke ambicije i formiralo svoju „Vladu u senci“. Može se pretpostaviti da uzrok raskola između dveju partija nije bilo samo nezadovoljstvo ultranacionalističke SRS potpunim odsustvom iz vlasti, nego i oštro neslaganje sa temeljnim obrtom SPS u „nacionalnoj politici“. Do obrta je došlo kad je vladajuća SPS, pod pritiskom Međunarodne zajednice, počela da napušta „tvrdu liniju“ u rešavanju krize u BiH i Hrvatskoj i da pokazuje spremnost da prihvati kompromisno rešenje, o čemu govori podrška te partije, početkom 1993, Vens-Ovenovom planu za rešenje krize u Bosni i Hercegovini. Javni sukob između SPS i SRS izbio je u julu 1993, prilikom izglasavanja rebalansa saveznog budžeta. Tom prilikom radikali su uslovili davanje podrške predlogu rebalansa prethodnim kadrovskim promenama u vrhu Jugoslovenske armije (JA). Sukob je dostigao vrhunac u septembru 1993, kad je SRS podnela predlog Narodnoj skupštini da izglasa nepoverenje manjinskoj Vladi SPS. Ne čekajući zasedanje Narodne skupštine na kojem će se raspravljati o tom predlogu, vladajuća SPS je prešla u protivnapad i javno iznela teške optužbe na račun SRS. U **Izjavi SPS (Borba, 28. septembar 1993)**, dojučerašnji najbliži saveznik socijalista, lider radikala, Vojislav Šešelj, optužen je zbog „krajnje primitivnog šovinizma“, „podsticanja ratnohuškaške atmosfere“, „doprinosa izolaciji Srbije u svetu“, kao i zbog učešća u formiranju paravojnih formacija i „zločina počinjenih nad civilnim stanovništvom“ u Republici Srpskoj i Republici Srpskoj Krajini.

Politički sukob socijalista i radikala označio je i kraj političke idile između njihovih simpatizera, što potkrepljuju nalazi istraživanja koje je sproveo Institut društvenih nauka, krajem novembra 1993. godine. Prema tim nalazima, samo je 7 odsto simpatizera SPS navelo SRS kao stranku kojoj bi dali svoj glas (kao drugi izbor), a na isti način bi postupilo u odnosu na SPS 6 odsto simpatizera SRS. To označava korenitu promenu u odnosu na nalaze prethodno citiranog istraživanja sprovedenog krajem 1992. kada je spremnost da glasa za radikale pokazalo 38 odsto simpatizera SPS, a za socijaliste 39 odsto simpatizera SRS. Brzina promene stava simpatizera obeju partija, o kojoj govore izneti podaci, sugeriše hipotezu da se simpatizeri u svom „drugom izboru“ rukovode skoro isključivo pragmatičkim potrebama vlastitih partija, a ne svojim dubljim političkim opredeljenjima. Pouzdana ocena o validnosti iznete hipoteze može se dobiti samo na osnovu sistematskih empirijskih istraživanja.

Teške optužbe vladajuće SPS na račun dojučerašnjeg najbližeg saveznika doprinele su izuzetno oštroj debati u Narodnoj skupštini o poverenju Vladi. U toj debati, koja je, sa prekidima, trajala od 7. do 15. oktobra 1993, radikali su optuživali Republičku vladu ne samo zbog toga što je pogrešnom politikom i neposobnošću dovela zemlju na ivicu katastrofe, nego i zato što „priprema izdaju Srba u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj“. Socijalisti su na to uzvratili protivoptužbama o nameri radikala da se, po svaku cenu, domognu vlasti žigšući ih, istovremeno, zato što svojim ekstremizmom ugrožavaju sva „dostignuća politike SPS u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj“. Poslanici stranaka demokratske opozicije nisu se uključivali u parlamentarnu raspravu, ocenjujući da je reč o „porodičnoj svađi“. Iz tog razloga, lideri SPO i ND doneli su odluku da se njihovi poslanici uzdrže od glasanja o poverenju Republičkoj vladi. S obzirom na odnos snaga u Narodnoj skupštini, takvo opredeljenje dveju stranaka značilo je da predlog radikala o izglasavanju nepoverenja Republičkoj vladi neće dobiti potreban broj glasova (126). Dramatičan obrt u parlamentarnoj debati desio se kad su poslanici SPO i ND ultimativno zatražili od republičkog ministra unutrašnjih poslova da podnese ostavku, zbog teškog incidenta koji se dogodio za vreme zasedanja Narodne skupštine. Reč je o zlostavljanju jedne građanke

(Nadežde Bulatović) od strane policije u Beogradu. Ministar unutrašnjih poslova javno se izvinio zbog postupka policije, ali je odbio da podnese ostavku, pa su SPO i ND odlučile da njihovi poslanici ipak podrže predlog radikala o izglasavanju nepoverenja Republičkoj vladi. Pošto je postalo izvesno da će Vladi biti izglasano nepoverenje, predsednik republike, Milošević, svojom odlukom (20. oktobra 1993) raspustio je Narodnu skupštinu Srbije. Istog dana zakazani su izbori za Republički parlament za 19. decembar 1993.

Odluka predsednika republike o raspuštanju Narodne skupštine doneta je na osnovu člana 89 Ustava Srbije (1990) koji ovlašćuje predsednika da na „obrazložen predlog“ Republičke vlade raspusti najviše predstavničko telo, pa se ne može prihvatiti teza opozicionih partija da je u ovom slučaju predsednik republike prekršio slovo Ustava. Prihvatljivija je ocena da je on prekršio duh Ustava, jer mu je „obrazloženi predlog“ o raspuštanju Skupštine podnela Republička vlada, o čijem poverenju je **već započeta debata u Skupštini**. Usvajajući predlog Vlade, predsednik je, u stvari, sprečio Republički parlament da u skladu sa članom 73 Ustava Srbije, kontroliše Vladu i da joj, kad to oceni opravdanim, izglasa nepoverenje. Zaslužuju svakako da budu pomenute neuobičajeno teške kvalifikacije koje je o Narodnoj skupštini iznela Republička vlada u „obrazloženom predlogu“ upućenom predsedniku republike. U tom dokumentu Vlada je prvo ocenila da „razjedinjena skupština ugrožava kako sopstveni tako i državni interes“, i da je postala „politička pijaca“ koja unosi „u široke slojeve naroda nevericu“ (**Politika, 21. oktobar 1993**). Za tako dalekosežne optužbe Republička vlada nije ponudila nikakve argumente. Druga kvalifikacija Vlade o niskom kulturnom nivou i isključivosti poslanika Narodne skupštine, predstavlja dozvoljeno uopštavanje. Lako se mogao doneti isti stav kao i ocena Vlade da je parlamentarna debata o nepoverenju Vladi - prenošena u celini preko RTV Srbije - pokazala nizak nivo političke kulture poslanika, njihovu isključivost i spremnost da olako izriču teške optužbe. Ali, u toj debati sudelovali su samo poslanici SPS i SRS, te se iznete ocene Vlade o poslanicima mogu smatrati nedozvoljenom generalizacijom u odnosu na ostale poslanike.

Od raspuštanja Narodne skupštine Srbije (20. oktobar 1993) pa do održavanja izbora (19. decembar 1993), odvijala se predizborna kampanja koju karakterišu naglašeno oštri politički sukobi. Generalno gledano, i vladajuća stranka i opozicione stranke (sa izuzetkom DS) vodile su izrazito „negativne izborne kampanje“ u kojima je ubedljivo dominiralo kritikovanje konkurentskih partija i njihovih lidera nad pozitivnim predlozima koje stranke nude biračima.

1.2 Dobitnici i gubitnici

Decembarski parlamentarni izbori 1993. održani su u još težim ekonomsko-socijalnim uslovima nego prevremeni izbori 1992. O tome ubedljivo govore podaci da je krajem 1993. više od polovine zaposlenih u Srbiji bilo na prinudnim odmorima, da je prosečna zarada spala na oko 40 nemačkih maraka i da je nezadrživa hiperinflacija dostigla brzinu od 2 odsto na sat! U takvim okolnostima, na parlamentarne izbore 1993. izašlo je 61.6 odsto građana, što je za 8.1 procentnih poena manje nego na prethodnim izborima. Porast izborne apstinencije verovatno je rezultat opšte potištenosti i razočaranja građana suočenih sa sve težom nemaštinom i lišavanjima. Ove izbore, kao i sve prethodne, bojkotovale su stranke udružene u „Albanskoj alternativi“. Na bojkot se, takođe, odlučila i Stranka demokratske akcije (SDA) koja okuplja Muslimane (Bošnjake) iz Sandžaka. Od 84 partija i grupe građana koje su istakle svoje izborne liste (pojedinačno ili u koalicijama), samo 7 je dobilo poslaničke mandate, što označava smanjenje u odnosu na prethodne republičke izbore (1990. 17, 1992. 9). Od sedam parlamentarnih partija, izdvojilo se pet relevantnih: SPS, SPO, SRS, DS i DSS, koje su zadobile poverenje, pojedinačno

gledajući, najmanje 4 odsto birača u čitavoj Srbiji. Od tih pet stranaka, četiri su samostalno izašle na izbore, dok je peta, SPO, na ovim izborima sudelovala u okviru koalicije DEPOS koju su činile još ND i GSS.

Dve stranke izašle su na decembarske izbore 1993. za Narodnu skupštinu znatno ojačane. Prva je vladajuća SPS, koja je uspela ne samo da zaustavi dvogodišnju eroziju svog biračkog tela, nego i da znatno ojača svoj parlamentarni uticaj (36.7 birača i 123 mandata ili 49.2 odsto) u odnosu na izbore 1992. Toj partiji ipak nije pošlo za rukom da u potpunosti ostvari svoj strateški cilj, apsolutnu većinu u Parlamentu za koju su joj nedostajala samo tri mandata. Pored socijalista, veliki uspeh na ovim izborima ostvarile su demokrate koje su upetostručile broj svojih mandata (od 6 na 29). Uspeh DS verovatno je rezultat sagledavanja ove partije životnih problemima građana i naglašene tolerancije prema drugim političkim partijama, uključujući socijaliste. U predizbornoj kampanji demokrate su manje nego članovi drugih relevantnih stranaka sa opozicione scene, koristile antikomunističke parole, „pećinski antikomunizam“, koji je krajem 1993. postao politički kontraproduktivan i u nekim zemljama u kojima je na prvim višepartijskim izborima privlačio, kao magnet, veliki deo birača (Čehoslovačka, Poljska, Mađarska). Pored toga, veća podrška birača DS rezultat je svakako i sazrevanja biračkog tela Srbije i sve šire rasprostranjenog shvatanja da je demokratija jedina opcija za Srbiju. DEPOS (SPO, GSS, ND) je na ovim izborima konsolidovao svoje pozicije, iako je dobio 5 poslanika manje nego na izborima 1992. (45 umesto 50). Smanjenje broja mandata uslovljeno je, verovatno, odbijanjem DSS-a da na ovim izborima nastupi u okviru DEPOS-a. Kod DSS, kao relativno male partije, važeći proporcionalni izborni sistem imao je izrazito negativan učinak obezbeđujući joj bitno niži procenat poslaničkih mandata od procenta birača koji su za nju glasali (7 mandata ili 2.8% sa osvojenih 5.7% glasova).

Najveći gubitak na ovim izborima pretrpela je ultranacionalistička SRS koja je od 73 (1992) mandata „sačuvala“ samo 39 (ili 53.4 odsto). Doduše, takav ishod mogao se očekivati, jer su se radikali u predizbornom razdoblju otvoreno sukobili sa vladajućom SPS i bili od nje javno stigmatizovani zbog političkog avanturizma i upletenosti u kriminalne aktivnosti. Iako optužbe nisu potvrđene od nadležnih sudskih organa do dana kada su održani izbori, sigurno je da su one uticale na to da deo simpatizera ove partije apstinira ili da glasa za druge partije. Uprkos tome, radikali su sačuvali „čvrsto jezgro“ svojih pristalica i time demantovali prognoze da predstavljaju „stranku-meteor“ koja će brzo nestati sa političke scene Srbije. Verovatno su socijalisti ojačali svoje pozicije na ovim izborima, upravo na račun SRS. Na takav zaključak navodi poređenje rezultata izbora za Narodnu skupštinu 1992. i 1993. Budući da je izborna participacija 1993. bila manja nego 1992, može se pretpostaviti da je do promene odnosa snaga između SPS i SRS došlo prvenstveno zbog promene „promene lojalnosti“ birača koji su izašli na birališta 1992, a ne kao posledica uticaja novih birača. Uvid u izborna opredeljenja 1992. i 1993. govori takođe da je isključena mogućnost da je SPS proširila svoju izbornu podršku ekspanzijom u biračko telo partija demokratske opozicije (DEPOS, DS, DSS), jer su te partije ostvarile bolji izborni učinak 1993. nego 1992. (zajedno su osvojili 33.1 odsto glasova prema 23.1 odsto). Iz toga sledi zaključak da su glasovi koje je „izgubila“ SRS pripali socijalistima. **Tome u prilog govori i podatak da je zbir procenata birača koji su glasali za SPS i SRS na dva izborna nadmetanja bio skoro identičan (1992. 51.4; 1993. 50.4).**

U celini uzevši, ishod parlamentarnih izbora 1993. predstavljao je iznenađenje, jer se, s obzirom na izuzetno dramatične socijalno-ekonomske okolnosti u kojima su izbori održani, moglo očekivati da će na njima birači više nego na prevremenim izborima 1992, podržati najekstremnije

političke opcije (leve, desne). Takva se očekivanja, međutim, nisu ispunila; podrška ekstremnim opcijama čak je opala u odnosu na prevremene izbore 1992. O tome govori najpre podatak da je potpuni izborni fijas doživela ekstremno leva opcija (Udružena levica) koja je ostala bez ijednog poslaničkog mesta. Na ovim izborima se zapravo pokazalo da je SPS potpuno „pokrila“ levi politički prostor i da male šanse imaju partije koje nude još naglašeniju levu opciju (više levo od levog). Ubedljivom neuspehu ekstremno nacionalističke SRS svakako treba dodati i katastrofalan poraz još ekstremnije nacionalističke Stranke srpskog jedinstva (SSJ) Željka Ražnatovića Arkana koja, uprkos veoma skupoj izbornoj kampanji i izrazitoj naklonjenosti oficijalnih mas-medija, nije osvojila nijedan mandat. Zbog ovakvog izbornog rezultata jasno se izvodi dalekosežni zaključak o manjoj spremnosti biračkog tela Srbije na izborima 1993. nego pre godinu dana da prihvati rizične političke opcije kao što su opcije koje pozivaju na „nacionalni interes“.

Prema rezultatima empirijskog istraživanja koje je u novembru 1993. sproveo Institut društvenih nauka, socijalna struktura birača pojedinih partija na ovim izborima bila je u velikoj meri slična strukturi njihovih glasača na parlamentarnim izborima 1992. Osim toga, uočeno je približavanje SPS i SRS u pogledu „lovnog područja“. SPS je najveću izbornu podršku 1993. dobila opet od pripadnika donjeg dela socijalne piramide: penzionera, radnika (NK, PK, KV, VKV) i domaćica, a ultranacionalistička SRS je obezbedila znatno šire uporište u istim skupinama nego na izborima u decembru 1992. Stručnjaci i privatnici pokazali su na ovim izborima - kao i na izborima 1992 - veću naklonost strankama demokratske opozicije nego SPS-u i SRS-u. Na takav zaključak upućuju podaci po kojima su pripadnici tih profesija činili više od polovine većinskog broja glasača demokrata (53 odsto), više od trećine (39 odsto) glasača DEPOS-a i samo oko četvrtinu glasača SRS i SPS (26 odsto, odnosno 23 odsto). U pogledu starosne strukture glasača, navedeno istraživanje Instituta društvenih nauka pokazalo je jednu zanimljivu razliku. Osnovu (32 odsto) starosne piramide simpatizera vladajuće SPS činili su - kao i na izborima 1990. i 1992 - glasači najstarije grupe od 55 i više godina, a vrh piramide (samo 7 odsto) najmlađi glasači, od 18 do 20 godina. Starosna piramida DEPOS-a, vizuelno analizirano, ličila je na izvrnutu piramidu SPS-a; u osnovi piramide DEPOS-a bili su najmlađi glasači (31 odsto), a vrh su činili najstariji (9 odsto). Ovaj kontrast, u dužem periodu, ukazivao je na verovatnoću promene odnosa snaga u biračkom telu u predstojećem razdoblju u korist DEPOS-a.

1.3 Pokušaj objašnjenja

Ishod parlamentarnih izbora 1993. nameće jedno nadasve teško pitanje: kako je jedna u socijalno-ekonomskom smislu izrazito neuspešna vladajuća partija kao što je SPS, uspela ne samo sačuvati nego i proširiti bazu svoje izborne podrške, demantujući tako pravilo da izborni uspeh partije na vlasti prvenstveno zavisi od njenih ekonomskih postignuća (Harrop and William, 1987). Pretpostavljam da na to pitanje odgovor treba tražiti u dva spleta međusobno povezanih činilaca.

Prvo, u politički „pregrejanom“ atmosferi pred izbore 1993, vladajuća SPS je, oslanjajući se na medije pod svojom kontrolom, uspela da nametne kao centralnu osu diferencijacije biračkog tela „srpsko nacionalno pitanje“ koje je, inače, sama SPS prvenstveno svojim delovanjem posredstvom državnih organa dovela u akutnu fazu u prethodnom razdoblju. U takvim okolnostima problemi u ekonomsko-socijalnog domenu (nezaposlenost, rapidno povećanje procenta siromašnih građana, sve češće oskudica vitalnih roba, galopirajuća inflacija), potisnuti su na periferiju interesovanja građana. U pogledu rešavanja nacionalnog pitanja, vladajuća SPS

se, krajem 1993, mogla pohvaliti „opipljivim“ postignućima u dvema bivšim republikama SFRJ, BiH i Hrvatskoj. U tim republikama Srbi su uspeali, u velikoj meri, zahvaljujući podršci Srbije, realizovati svoje ciljeve, čemu u prilog govori to što su u dvema bivšim republikama formirali svoje političke entitete (Republika Srpska, Republika Srpska Krajina). U takvoj situaciji, SPS je procenila da je došao trenutak da se prekine građanski rat i da se usmere naponi ka traženju političkog rešenja, koje bi, naravno, „ratifikovalo“ stanje na terenu i istovremeno, obezbedilo uslove za ukidanje ekonomskih sankcija UN SRJ. **Tu treba tražiti jedan od razloga zaokreta 1993. SPS ka kompromisnoj politici prema rešavanju krize u Hrvatskoj i BiH.**

Ako se, sa izborima 1993, posmatraju prethodna dva izborna nadmetanja za Republički parlament Srbije (1990, 1992), izmena stava vladajuće SPS prema „nacionalnom pitanju“ desila se drugi put. Prva promena odigrala se posle višestranačkih izbora 1990. kada je vladajuća SPS preuzela i počela da realizuje ekstremna nacionalistička stanovišta koja su prethodno zastupale neke opozicione partije (kratko vreme SPO, a posle toga sistematski SRS) o jedinstvenom srpskom etničkom prostoru u SRJ i o pravu na samoopredeljenje srpskog naroda koje je, prema shvatanju rečenih partija, „starije“ od „avnojevskih granica“. O posledicama promene stava vladajuće SPS Slobodan Antić je napisao: „Radikalna opozicija našla se gotovo u šizofrenoj situaciji: njen nacionalni program iz 1990, na kojem je ona gradila najveći deo svoje popularnosti, a koji je zahtevao da se ako treba i 'oružjem' onemogućiti da nezavisna Hrvatska secesijom povuče i krajeve naseljene Srbima, sada je preuzela vladajuća elita i doslovno ga sprovodila; dakle, ako je želela da bude dosledna svome osnovnom programu, radikalna opozicija morala je da podrži ratničku politiku režima i time da mu da upravo ono što ovaj i želi - punu političku legitimaciju...“ (Antić, 1993, 24-25). Uporedo sa premeštanjem programskog težišta vladajuće SPS sa socijalnih na nacionalne ciljeve, kod najuticajnije opozicione stranke, SPO, došla je do izražaja obrnuta tendencija; ta stranka je već sredinom 1991. napustila svoju „tvrdu“ nacionalističku politiku i opredelila se za kompromisno rešenje sukoba u Hrvatskoj i BiH.

Druga promena stava SPS prema „nacionalnom kompleksu“ - čije su implikacije izuzetno važne za ishod izbora 1993 - započeta je odmah nakon prevremenih izbora 1992. i dobila je čvrste konture pred izbore 1993. U novom pozicioniranju stranaka prema ratu u Bosni i Hercegovini, vladajuća SPS je zauzela umerenu poziciju, pa zato njen izborni uspeh 1993. ukazuje na pretpostavku o postepenoj deradikalizaciji biračkog tela Srbije. Taj proces ima svoju objektivnu stranu koju čine zasićenost građana ratom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, sve veća materijalna beda i zaokupljenost građana brigom za puko preživljavanje. Ne manje važna, subjektivna strana tog procesa tiče se promene stava vladajuće SPS - pre svega Slobodana Miloševića i medija pod kontrolom SPS - prema načinu rešavanja krize u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. U odnosu na decembarske izbore 1992, kada su zvanični mediji insistirali na bezuslovnoj etničkoj podeli BiH i Hrvatske, zvanična propaganda je pred izbore 1993. isticala nužnost postizanja kompromisa svih sukobljenih strana u dvema bivšim republikama SFRJ. U stvari, vladajuća SPS je prihvatajući umerenu nacionalnu politiku, istovremeno podsticala preko mas- medija deradikalizaciju biračkog tela. Ocena da je SPS vlastitim političkim angažovanjem uspeala da podstakne razvoj procesa deradikalizacije, smanjivanja etničkih tenzija, biće potvrđena kasnije (1997), kada je SPS sopstvenim naporom, oslanjajući se, naravno, na zvanične medije, uspeala ponovo da obrne trend, tj. da opet veštački pojača etničku radikalizaciju biračkog tela Srbije, a da se u tom razdoblju odnosi u okruženju nisu bitno promenili.

Napuštanje „tvrde linije“ od strane SPS sredinom 1993. dovelo je, kao što smo ranije pokazali, do raspada saveza sa SRS, što su socijalisti iskoristili da se temeljno politički razgraniče sa tom do

juče „sestrinskom partijom“. **Na ovim izborima jasno se manifestovao fenomen na koji sam skrenuo pažnju u raspravi o decembarskim saveznim izborima 1992, da SPS u razdoblju sukoba sa SRS ostvaruje dobre izborne rezultate, dok u periodu dobrih odnosa sa radikalima postiže slabije izborne rezultate.** Drugi splet činilaca koji objašnjava izbornu pobjedu SPS tiče se njenog uspeha da uveri građane Srbije da ona nije odgovorna za tešku socijalno-ekonomsku situaciju u zemlji nego da je krivac za to neko drugi. U te „druge“ oficijalna sredstva informisanja su, prema taktičkim potrebama Miloševićevog režima, svrstavala pojedinačno ili u kombinaciji Međunarodnu zajednicu, Vatikan, Nemačku (zbog preranog priznavanja Slovenije i Hrvatske), SAD, Evropsku zajednicu i „unutrašnje neprijatelje“, u koje su ubrajane partije demokratske opozicije i neke nevladine organizacije. U zvaničnim sredstvima informisanja široki publicitet dobile su ponovo teorije međunarodne zavere prema kojima su ekonomske sankcije UN SRJ rezultat mržnje, zavisti, zlobe i osvete „svetskih moćnika“, a ne posledica upornog odbijanja vlasti u SRJ da povuku JNA i paravojne formacije iz BiH, koju je Međunarodna zajednica porethodno priznala kao nezavisnu državu. **Strogom selekcijom informacija o građanskom ratu u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, stvorena je u svesti građana Srbije neka vrsta paralelne realnosti, svet fikcije koji je mnogim građanima izgledao verodostojniji nego stvarni život.**

Uspeh SPS u tom propagandnom poduhvatu bitno je olakšan ekonomskom, kulturnom i informativnom zatvorenosti Srbije, što je bila posledica ekonomskih sankcija UN. Veliki deo populacije, lišen alternativnih izvora informacija, prihvatio je uporno ponavljane oficijalne istine od strane režimskih medija. Kao dobra ilustracija primenjenog metoda ubeđivanja može poslužiti podatak da je svako pominjanje ekonomskih sankcija UN protiv SRJ, u medijima pod državnom kontrolom, obavezno praćeno objašnjenjem „nepravедno uvedenih sankcija“. To je u stvari bila primena poznatog pravila političke propagande da se uverljivost poželjnih poruka postiže njihovim beskonačnim ponavljanjem. Ipak, i bezbroj puta ponavljane propagandne floskule ne mogu dugo donositi pobjedu nad činjenicama i istinom, premda mogu da je privremeno deformišu. O tome govore nalazi istraživanja Instituta društvenih nauka, sprovedenog početkom 1992. Na pitanje o tome ko je odgovoran za tešku ekonomsko-socijalnu situaciju Srbije, građani su u najvećem procentu (42%) za to okrivili „rukovodstvo Srbije sa Slobodanom Miloševićem na čelu“, ali na drugom mestu su „strane sile“ (31%). Kritički odnos prema vladajućem režimu u Srbiji se povećao u julu 1992. kada je, na identično pitanje, 44.5 odsto građana za situaciju u zemlji smatralo odgovornim rukovodstvo Srbije, dok je teorija o međunarodnoj zaveri protiv Srbije dobila znatno manje pristalica (31%). Povećana kritička svest građana prema režimu Srbije u vreme julskog istraživanja 1992. rezultat je političkog aktiviranja opozicije i njenog pokušaja da, u borbi protiv SPS, ujedini svoje redove i da upozna javnost sa stvarnom politikom Miloševićevog režima. Rezultat tih pokušaja bilo je sazivanje „Vidovdanskoг sabora“ (28. juni 1992), na kom je za političke neuspehe i ekonomski sunovrat Srbije optužen Slobodan Milošević i kada je zahtevana njegova ostavka.

Ali u novembru 1993 - upravo pred parlamentarne izbore - slika političkog raspoloženja građana Srbije značajno je promenjena. Teorija o međunarodnoj zaveri protiv Srbije ponovo je zadobila relativno najveći broj pristalica (35.7%), dok je broj građana koji uzroke neuspeha traže u samom režimu smanjen (30.1%; **Politika**, 7. decembar 1993). Na smanjenje procenta građana koji smatraju da je vladajući režim odgovoran za sankcije i ekonomsku katastrofu zemlje, uticala je sama opozicija. Za razliku od predizborne kampanje za prevremene izbore 1992, u kampanji za izbore 1993. DEPOS, DS i DSS nisu optuživali Miloševićev režim za izazivanje rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i za uvođenje ekonomskih sankcija, nego su oštricu svoje kritike usmerili na nesposobnost režima da u uslovima međunarodnih sankcija vodi uspešniju ekonomsku

politiku! Sa tom vrstom kritike eksperti vladajućeg režima imali su lak posao nudeći mnogo argumenata za tezu da nijedna vlada ne bi mogla da vodi bitno bolju ekonomsku politiku dok je zemlja potpuno izolovana sa međunarodnog tržišta. Odustajanje od osude režima u Srbiji za izbijanje rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj od strane DEPOS-a, DS i DSS, verovatno je rezultat pragmatične procene - zasnovane na ishodu prevremenih izbora 1992 - da je socijalna osnova pacifističke politike u Srbiji previše uska i da bi istrajavanjem na takvoj politici opozicija bila osuđena na beznadežnu manjinsku poziciju. Tome treba dodati i taktičku potrebu da se uvaži situacija „na terenu“. Reč je o tome da bi istrajavanje partija demokratske opozicije na osudi vladajućeg režima za izbijanje rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u vreme kada su Srbi u tim republikama praktično ostvarili skoro sve svoje ciljeve, izložilo te partije opasnosti da u režimskim medijima budu optužene za „nacionalnu izdaju“.

1.4 Partijski sistem

Posle parlamentarnih izbora 1993, u Srbiji je uspostavljen petopartijski sistem ili, ako koristimo Diveržeovu terminologiju, „polipartijski sistem“. Pomenutih pet relevantnih partija mogu se svrstati, sasvim uslovno, u tri „političke porodice“ (Von Beyme, 1985; 2002) prvenstveno svojim delovanjem posredstvom koje je preko državnih organa dovela u akutnu fazu nejednake snage: najjača je komunistička porodica (SPS), iza nje sledi liberalno-radikalna (DEPOS, DS i DSS) i poslednja je ekstremno nacionalistička (SRS). Istini za volju, ponuđena klasifikacija podložna je kritici, jer su neke od pomenutih partija hibridne i sinkretičke po svojoj programskoj orijentaciji. Tome u prilog može se navesti činjenica da je, na primer, vladajuća SPS od početka 1991. do sredine 1993, delovala ne samo kao leva, neokomunistička, nego i kao ekstremno nacionalistička stranka. Za koaliciju DEPOS važi takođe zaključak da je bila sastavljena od ideološki divergentnih partija kao što su SPO, ND i GSS. Kod DEPOS-a nije bila reč samo o razlikama između partija, nego i o unutarpartijskim podelama. Kao primer za to može poslužiti SPO, najvažnija partija DEPOS-a, u kojoj je 1993. u više navrata dolazilo do oštre podele na protagoniste „nacionalne“ i „građanske“ opcije. Podela se naročito manifestovala na zasjedanju sednice Glavnog odbora SPO-, 30. aprila 1993. kada su dvojica članova rukovodstva (Mladen Markov, Slobodan Rakitić) zastupali stav da SPO treba da ostane „nacionalna stranka“ i optužili rukovodstvo SPO da se priklanja „građanskoj opciji“. **U iznetoj klasifikaciji stranaka na tri „političke porodice“, uzeli smo u obzir elemente koji su preovlađivali u vreme izbora 1993. S obzirom na snagu pomenutih „političkih porodica“, decembarški izbori 1993. označili su promenu u odnosu na izbore održane pre godinu dana. Ta promena se ogledala u porastu moći komunističke i liberalno-radikalne „političke porodice“, nauštrb moći krajnje nacionalističke porodice.**

1.5 Regularnost izbora

Pre iznenada raspisanih decembarških izbora 1993. nisu menjani izborni propisi (Izborni zakon, Zakon o izbornim jedinicama), što je jedinstven slučaj u dotadašnjoj istoriji višestranačkih izbora, jer su uoči prethodnih dvaput održanih izbora za Narodnu skupštinu usvajana, u režiji vladajuće SPS, nova „pravila igre“. Parlamentarni izbori 1993. odvijali su se, kao i izbori 1992, u uslovima potpune medijske nadmoći SPS-a. O povlašćenom položaju SPS-a u medijima pod državnom kontrolom svedoče rezultati empirijskog istraživanja izborne kampanje u informativnim emisijama triju televizijskih stanica: RTV Srbije, Nezavisne televizije „Studio B“ i „Politike“, koje je sprovela Snježana Milivojević. Prema rezultatima tog istraživanja, u „TV

Dnevniku“, najgledanijoj emisiji TV „Beograd“, izrazito su bili favorizovani socijalisti. Evo zanimljivih podataka o tome - u tzv. izbornom bloku „TV Dnevnika“ (u periodu od 3. do 18. decembra 1993), 60 odsto vremena bilo je posvećeno SPS, a ostatak svim drugim partijama! Izraženo u minutima, slika izgleda ovako: SPS - 227; „Udružena levica“ - 35, DEPOS - 13; DS - 5; DSS i SSJ - 7. U delu „TV Dnevnika“ u kojem se saopštavaju vesti, i socijalisti su favorizovani, ali na indirektan način. Favorizovanje je ostvareno tako što su kandidati SPS dobijali vreme nastupa na televiziji kao nosioci drugih socijalnih uloga (u državnom aparatu, privredi, kulturi). Izrazitu pristrasnost koju je „državna televizija“ pokazala u korist SPS, ispoljila je nezavisna televizija „Studio B“ (koja se mogla pratiti na jednoj trećini teritorije Srbije) prema DEPOS-u. Najzad, TV „Politika“ (čiji se program mogao pratiti samo u Beogradu) nije davala prednost nijednoj stranci u predizbornom razdoblju (prema: **Politika**, 28. decembar 1993).

2. Parlamentarni izbori 1997.

Koaliciona Vlada (SPS-ND) delovala je dosta skladno u izuzetno teškim socijalno-političkim okolnostima. Premda se ND programski zalaže za demokratska opredeljenja, brzo vlasničko prestrukturiranje privrede i mirno razgraničenje sa susedima, ta stranka - koja je, uzgred, u Parlament ušla u okviru opozicione izborne koalicije DEPOS - nije od svojih opredeljenja mogla ništa ostvariti. Daleko veća stožerna stranka, SPS, nastavila je praktično da vodi nepromenjenu politiku iz prethodnog razdoblja. Nemogućnost ND da utiče na SPS, iako je formalno ravnopravni partner u Vladi, ne proizilazi samo iz malog političkog uticaja ND (ukupno pet republičkih poslanika), nego još više iz okolnosti da je SPS, koja je arbitrarno raspolagala svim državnim resursima mogla, u slučaju potrebe, da zameni ND privlačenjem tri poslanika iz drugih stranaka u svoju „orbitu“ i da nastavi da vlada „po starom“. Kao lako zamenljivi deo koalicionog aranžmana, ND je za učešće u koaliciji mogla dobiti od političkog plena samo „mrvice sa stola“. Uz to, ona je malu koalicionu dobit „platila“ zaboravljanjem vlastitih programskih opredeljenja. NS se čak nije javno distancirala od stožerne partije, ni kada je SPS grubim kršenjem zakona pokušala preinačiti nepovoljne rezultate jednog broja lokalnih izbora održanih krajem 1996, što je podstaklo masovne proteste i pojačalo već izraženu polarizaciju na političkoj sceni Srbije na vlast i demokratsku opoziciju. Pokušaj Miloševićevog režima da preinači volju građana na lokalnim izborima proizveo je lanac dalekosežnih događaja koji su, po važnosti, daleko prevazišli svoj povod, zbog čega zaslužuju kratak osvrt.

2.1 „Velika krađa“ na lokalnim izborima

Izbori za gradske i opštinske skupštine održani u Srbiji 3. novembra 1996. imali su neuobičajen tok. Koalicija „Zajedno“ (SPO, DS, DSS, GSS) koja je ostvarila slab rezultat na istovremeno održanim savezним izborima u Srbiji (o čemu će opširnije biti reči u četvrtom poglavlju) uspeła je da zadobije većinu u 40 od ukupno 189 opština, kao i na izborima za gradske skupštine Beograda i Niša. Podrobnim objašnjavanjem različitog ishoda tih izbora bavio sam se na drugom mestu (Goati, 1997). Miloševićev režim nije, međutim, dopustio koaliciji „Zajedno“ da uživa plodove svoje pobede (doduše, ograničene), nego je izdejstvovao, preko izbornih komisija i redovnih sudova, da rezultati lokalnih izbora budu preinačeni ili da izbori budu poništeni i zakazani novi! Na primer, koalicija „Zajedno“ je na izborima za Gradsku skupštinu Beograda osvojila 70 od ukupno 110 mandata, ali je Gradska izborna komisija, posle prigovora vladajuće SPS, poništila 10 mandata i naložila održavanje novih izbora. Sa preostalih 60 mandata, koalicija „Zajedno“ bi i dalje raspolagala apsolutnom većinom u Gradskoj skupštini, ali je SPS uložila

žalbe sudu, posle čijih odluka je ta koalicija izgubila još 33 mandata! Potpuno proizvoljnim sudskim odlukama preinačeni su, na sličan način, rezultati izbora za mnoge skupštine opština. Pored pristrasnih sudskih odluka kojima je post festum deformisana volja građana, tamnu senku na tok i rezultate novembarskih lokalnih izbora bacile su mnoge nezakonite aktivnosti do kojih je došlo u drugom krugu izbora, održanom 17. novembra 1996. Svrha tih aktivnosti bila je da po svaku cenu pobeđe kandidati vladajuće SPS. U masovno primenjene nezakonite aktivnosti spadaju naročito falsifikovanje zapisnika biračkih odbora i organizovano ubacivanje u glasačke kutije (na više desetina biračkih mesta) unapred popunjenih listića sa imenima kandidata SPS. **Okolnost da su počinioci izbornih prekršaja raspolagali nepopunjenim izbornim listićima upućuje na pretpostavku da je reč o poduhvatu koji je bio izveden u „dosluhu“ sa državnim izbornom administracijom i sa vladajućom partijom, u čijem su interesu izvršene navedene manipulacije.** Tu pretpostavku snažno podupire postupanje Javnog tužilaštva koje - kad su obelodanjeni pouzdani dokazi o izbornim prevarama - nije po službenoj dužnosti pokrenulo postupak protiv njihovih počilaca, nego je to učinila koalicija „Zajedno“ krivičnim tužbama. Na primer, pred Opštinskim sudom u Nišu podignute su tužbe protiv više od 50 predsednika i članova biračkih odbora, zbog sumnje da su učestvovali u prepravljaju zapisnika sa birališta. Ali, sudski postupak je pokrenut samo u jednom slučaju, protiv Branka Todorovića (u vreme izbora bio funkcioner SPS i potpredsednik Gradske vladu u Nišu), koji je sa jednog glasačkog mesta odneo glasačke listiće i nepotpisane zapisnike, a kasnije ih vratio sa potpisima članova biračkog odbora. Spomenuti Branko Todorović (Bata Bane) je u intervjuu datom „Nedeljnom telegrafu“, početkom 1997, priznao da je na lokalnim izborima u Nišu bilo falsifikovanja izbornih rezultata, ali je za to optužio generalnog sekretara SPS, Goricu Gajević, i mnoge druge visoke funkcionere vladajuće partije.

Od mnogih politički dalekosežnih efekata velike krađe na lokalnim izborima u Srbiji 1996, dva mi se čine naročito značajnim. Prvo, izborna krađa je pokazala naličje čitavog pravosudnog sistema i osvetlila njegovu potpunu zavisnost od vladajuće partije. O tome ubedljivo govori Izveštaj **Komisije udruženja pravnika Srbije** koja je detaljno analizirala sudske odluke kojima su proizvoljno promenjeni rezultati izbora. U tom izveštaju Komisija je ocenila da sudske odluke sadrže sledeće nezakonitosti: 1. nije obezbeđeno pravo na učestvovanje svim strankama u sporu (koaliciji „Zajedno“); 2. u sudskim postupcima nije se poštovalo načelo utvrđivanja istine i 3. u sudskim postupcima narušen je pravni institut pune sudske jurisdikcije (**Dokumenti Udruženja pravnika Jugoslavije, Udruženja pravnika Srbije i Udruženja pravnika Crne Gore**, Beograd, 1996). Drugo, očigledne izborne neregularnosti u korist vladajuće partije podstakle su masovne višemesečne proteste i dovele do krupnih promena na političkoj sceni Srbije. Proteste je organizovala oštećena koalicija „Zajedno“, najpre u Beogradu, a potom i u drugim velikim gradovima Srbije (Niš, Kragujevac, Kraljevo i dr.). Zvanična sredstva informisanja u Srbiji u početku su potpuno ignorisala demonstracije desetina hiljada građana. Miloševićev režim je, u težnji da spreči obaveštavanje javnosti o demonstracijama, onemogućio emitovanje programa Radija „B-92“ i Radio „Indeksa“, koji su detaljno izveštavali o protestima građana u Beogradu i u drugim gradovima republike. Takav postupak prema dvema nezavisnim radio-stanicama dolio je novo ulje na vatru i podstakao studente Beogradskog univerziteta da prekinu da pohađaju nastavu i da se pridruže masovnim demonstracijama. Na vrhuncu građanskog i studentskog protesta (krajem decembra 1996. i u januaru 1997), broj demonstranata na ulicama Beograda dostizao je u nekim danima brojku od 200.000.

Masovni građanski protest uzdrmao je temelje Miloševićevog režima. Suočen sa višemesečnim demonstracijama stotina hiljada građana zbog izbornih prevara, vladajući režim u Srbiji bio je

prinuden da uzmakne. Preokret u tom pogledu nastupio je kad je predsednik Republike Srbije, Milošević, pozvao predsedavajućeg OEBS-a, Flavija Kotija, da se uveri u to da na lokalnim izborima nije bilo krađe. Potom se ministar inostranih poslova SRJ, Milan Milutinović, obratio molbom predsedavajućem OEBS-a da pošalje Misiju sa ciljem da oceni regularnost već održanih lokalnih izbora u Srbiji. Misija je doputovala 20. decembra 1996. u Beograd i obavila razgovore sa predstavnicima Vlade i opozicije. Lični izaslanik predsedavajućeg OEBS-a i bivši španski premijer, Felipe Gonsales, podneo je **Izveštaj** o svojim nalazima, koji su bili zasnovani na ekspertskom mišljenju pravnika. U tom dokumentu, Gonsales je ocenio da je opozicija odnela izbornu pobeđu u drugom krugu lokalnih izbora u spornim opštinama i gradovima Srbije i da vlast to treba da prizna (tekst **Izveštaja**: Rakić-Vodinić i ost., 1997, 210-212). Osim priznanja rezultata u drugom krugu lokalnih izbora, Gonsales je formulisao preporuke o dalekosežnim demokratskim reformama u Srbiji kojima je cilj da obezbede slobodan i uravnotežen pristup medijima, slobodu privatnih medija, izradu i usvajanje novog izbornog zakona i ostvarivanje slobodnog i nezavisnog pravosuđa. Od iznetih preporuka Narodna skupština Srbije prihvatila je samo onu koja se tiče rezultata lokalnih izbora i usvojila je 11. februara 1997. u formi **Zakona o proglašenju za konačne privremene rezultate izbora za odbornike skupština opština i gradova navedenih u Izveštaju misije OEBS** (tzv. lex specialis). Tim zakonom opozicionim partijama je „vraćena“ izborna pobeđa koja je bila oduzeta u spornim opštinama i gradovima Srbije.

2.2 Opoziciona scena

U drugoj polovini 1997. obistinile su se pretpostavke o definitivnom rascepu koalicije „Zajedno“ koja je formirana 2. septembra 1996. (pred novembarske savezne izbore) između SPO, DS, DSS i GS. Javne nesuglasice između lidera koalicije manifestovale su se još dok su trajali masovni protesti građana zbog preinačavanja rezultata lokalnih izbora, 1996. Pošto je Miloševićev režim u Srbiji pod pritiskom tih protesta, podržanih snažno od Međunarodne zajednice, ipak priznao rezultate lokalnih izbora, krhko jedinstvo u redovima koalicije „Zajedno“ ustupilo je mesto žestokim sukobima čiji je epilog bila dezintegracija koalicije. Postavlja se pitanje zašto je došlo do tako brzog raspada koalicije „Zajedno“. U analizi uzroka raspada ne mogu se, bez sumnje, ignorisati programske razlike između stranaka koje su činile njen sastav, posebno razlike između SPO i DS, koje su po svojoj biračkoj i parlamentarnoj snazi daleko nadmašivale druge članice koalicije, DSS i GSS. U programske razlike treba ubrojiti jasnije opredeljenje DS nego SPO za demokratske reforme, tržišnu privredu i uključivanje SRJ u svet. Naglašavam da je reč o jasnijem opredeljenju, jer je slična opredeljenja podržavala i SPO, ali su ona u SPO-u bila vezana za naglašeno zalaganje za vraćanje monarhije i deifikacije prošlosti i istorijske tradicije. Taj sinkretizam omogućavao je SPO-u da se, skoro nezavisno oslanja - prema potrebi - na neki od elemenata idelološkog projekta. Značaj opisanih programskih razlika između SPO i DS u raspadu koalicije „Zajedno“ ipak ne treba precenjivati, jer programska opredeljenja stranaka Srbije - kao i uopšte programska opredeljenja stranaka postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope - relativno malo obavezuju njihove rukovodioce (Goati, 1996, 108-117). To su kristalno jasno pokazali upravo SPO i njegov lider Vuk Drašković na predsedničkim izborima 1997, čiji je prvi krug održan 21. septembra, istog dana kada i parlamentarni izbori. Kao što ću kasnije pokazati, na predsedničkim izborima Vuk Drašković je za okosnicu svoje kampanje izabrao ideje vraćanja monarhije i „nacionalnog pomirenja četnika i partizana“. Ali, pošto je u prvom krugu Drašković pretrpeo ubedljiv poraz, a predsednik republike nije izabran (jer u drugom krugu na glasanje nije izašlo više od polovine upisanih birača), Drašković je na nove predsedničke

izbore u decembru 1997. izašao sa drugačijom platformom. Na tim izborima on je u središte svoje kampanje stavio obećanje o ekonomskom preporodu, insistiranje na nekompetentnosti vladajuće SPS, neophodnost demokratizacije Srbije i njenog povratka u demokratski svet. Iako promena izborne platforme nije Draškoviću obezbedila uspeh - naprotiv, na ponovljenim predsedničkim izborima u decembru osvojio je 31 odsto glasova manje nego u septembru – do promene platforme došlo je njegovom odlukom, a ne odlukom Sabora ili Glavnog odbora SPO, što potvrđuje ocenu o širokom radijusu slobode partijskih lidera. Zbog toga, pomenute programske razlike između SPO i DS nisu nužan, još manje dovoljan uzrok raspada koalicije „Zajedno“. Izgleda ipak da presudan uzrok raspada te koalicije treba tražiti u ličnom sukobu između lidera SPO i lidera DS oko primata u toj koaliciji. Borba za prevlast između dvojice lidera bila je potisnuta u drugi plan dok je trajala borba protiv Miloševićevog režima za priznavanje rezultata lokalnih izbora, ali kad je režim pod pritiskom međunarodnih činilaca prihvatio te rezultate (početak 1997), lični sukob Draškovića i Đinđića izbio je svom žestinom i doveo do raspada koalicije.

2.3 Inferiorni položaj opozicije

Dezintegracija koalicije „Zajedno“ u prvoj polovini 1997. olakšala je Miloševićevom režimu da organizuje parlamentarne i predsedničke izbore iste godine u Srbiji „na stari način“, ne bez osvrta na preporuke Felipea Gonsalesa (o kojima je prethodno bilo reči), niti na zahteve za poboljšavanjem izbornih uslova koje je postavilo dvanaest opozicionih partija, među kojima su DS, DSS i GSS. U tim zahtevima figuriraju, između ostalog, povlačenje zakona kojim je, uprkos protivljenju opozicije, broj izbornih jedinica u Srbiji povećan sa devet na dvadeset devet, omogućavanje svim partijama da imaju ravnopavno i pristup u državnim medijima i eliminisanje iz izbornog procesa lica koja su učestvovala u „velikoj izbornoj krađi“ 1996. SPO se dao podršku zahtevima većine opozicionih partija, ali je uslovio svoj izlazak na izbore održavanjem „okruglog stola“ vlasti i opozicije, radi dogovora o izbornim uslovima. Na taj način, SPO nije neizbežno protivrečio iznetim zahtevima opozicionih partija, jer je „okrugli sto“ mogao biti metod za postizanje dogovora o tim zahtevima.

Ali, uslov SPO za održavanje „okruglog stola“ nije prihvaćen od strane vladajuće SPS, a Miloševićev režim je nastavio da jednostrano odlučuje o pravilima izbornog nadmetanja. Možda je čak ocena da su parlamentarni i predsednički izbori 1997. organizovani na stari način, odnosno da je položaj opozicionih partija bio nepovoljan kao i na svim prethodnim izborima, previše blaga, jer su neki uslovi izborne borbe pogoršani za opozicione partije u odnosu na izbore 1993. Na primer, po pitanju demokratizacije izbornog zakonodavstva, na kojem je, s pravom, insistirala opozicija, Miloševićev režim je učinio veliki korak unazad, jer je, oslanjajući se na svoju „glasačku mašinu“ u Narodnoj skupštini (bez obzira na odlučno protivljenje opozicije) promenio u julu 1997. **Zakon o izbornim jedinicama** (donet 1992) i tom promenom povećao broj izbornih jedinica sa devet na dvadeset devet. Na taj način, bitno su smanjeni izgledi opozicionih partija - od kojih većina nije imala odgovarajuću organizacionu strukturu na nivou čitave republike - da aktivno kontrolišu izbornu nadmetanje za Narodnu skupštinu. Poslanici DS su na zasedanju sednice Skupštine, nastojeći da osujete povećanje broja izbornih jedinica, podneli čak 1.860 amandmana, ali im je odlukama parlamentarne većine onemogućeno da te amandmane obrazlože, čime je grubo prekršen važeći **Poslovnik narodne Skupštine**. U sferi medija, umesto izlaženja u susret zahtevima opozicionih partija za demokratizacijom, Miloševićev režim je u junu 1997. nagovestio zatvaranje lokalnih TV i radio stanica u Srbiji (oko 170, zato što „nemaju uredne dozvole“), što bi još više otežalo ionako inferiornu medijsku

situaciju opozicionih partija. Ali, do zatvaranja lokalnih medija ipak nije došlo, jer je Milošević pristao, na zahtev lidera SPO, Draškovića, da odloži najavljenju pretnju. To je, inače, Drašković u razgovoru sa predsednikom SRJ Slobodanom Miloševićem (održanim 25. jula 1997) postavio kao jedini uslov da SPO sudeluje na parlamentarnim i predsedničkim izborima. Na taj način, lider SPO je bitno redukovao stanovište vlastite partije da o uslovima održavanja izbora moraju postići konsenzus vladajuća i opozicione partije na „okruglom stolu“. Najzad, ignorišući protivljenje opozicionih partija, „glasačka mašina“ SPS u Narodnoj skupštini Srbije izabrala je za predsednika Republičke izborne komisije (RIK-a), vršioca dužnosti predsednika Vrhovnog suda, Balšu Govedaricu, koji je dužnost predsednika RIK-a obavljao i na lokalnim izborima 1996. kada se dogodila „velika izborna krađa“. U takvim okolnostima, odluku da bojkotuju izbore donelo je dvanaest opozicionih partija, među kojima i parlamentarne stranke, DS, DSS i GSS, koje su na prethodnim republičkim izborima (1993) dobile podršku jedne šestine glasača. **Ako tome dodamo da su ove, kao i sve prethodne izbore u Srbiji bojkotovali Albanci na Kosmetu, može se zaključiti da je odluka pomenutih opozicionih partija o bojkotu, ozbiljno ugrozila inače krhku legitimnost Republičkog parlamenta.**

2.4 Ishod izbora

Na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. pobeđu je ostvarila „leva koalicija“ koju su činili SPS, Jugoslovenska levica (JUL - čiji je lider bila Miloševićeva supruga, Mirjana Marković) i ND. Ta koalicija je osvojila relativno najviše glasova (42 odsto) i 110 (44 odsto) poslaničkih mandata od ukupno 250. Izborni rezultat „leve koalicije“ na ovim izborima znatno je bio slabiji od rezultata koalicije SPS – JUL - ND ostvarenog na saveznim izborima 1996, kao i od rezultata koji je postigla sama SPS na republičkim izborima 1993. i 1990. kao što se vidi iz donje tabele. „Leva koalicija“ nadmašila je 1997. jedino rezultat SPS ostvaren 1992.

Broj i procenat glasova na republičkim izborima					
	SPS /leva koalicija/		SRS		SPO - DEPOS
1990.	2.320.587	46.1%	*	*	794.786 15.8%
1992.**	1.359.086	28.8%	1.068.765	2.6%	797.831 16.9%
1993.**	1.576.287	36.7%	595.467	13.8%	715.564 16%
1997.	1.418.036	34.2%	1.162,216	28.1%	793.036 18%
* Nije učestvovala					
**DEPOS					

Bez obzira na „skromni“ izborni učinak „leve koalicije“, JUL je kao jedan od partnera u toj koaliciji, postigao zavidan politički uspeh, jer je po prvi put zadobio mandate u Narodnoj skupštini Srbije. U okviru „leve koalicije“ mandati su podeljeni na sledeći način: SPS - 85, JUL - 20 i ND - 5. Na asimetriju između neznatne izborne snage JUL-a i njegovog zamašnog učešća u raspodeli mandata - na koju ću ukazati i u analizi saveznih izbora 1996, u četvrtom poglavlju - upućuju rezultati empirijskog istraživanja izbornog opredeljenja građana Srbije koje je 20. maja 1997. sproveo Institut društvenih nauka. Rezultati tog istraživanja pokazuju da je JUL imao samo 1.1 odsto pristalica u biračkom telu, dok je SPS imala 14.6 odsto (JMS - 122). Sudeći prema tim rezultatima, SPS je imao 13.2 puta veći uticaj u biračkom telu, ali samo 4.2 puta više poslaničkih mandata od JUL-a. Nesebičnost najjače partije „leve koalicije“, SPS-a, prema JUL-u došla je do izražaja i prilikom formiranja Republičke vlade (mart 1998) u kojoj je JUL-u pripalo 5, a SPS-u 15 ministarskih mesta. O tome će još biti reči na narednim stranicama.

2.5 Socijalisti i radikali

Glavni dobitnik na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. je ultranacionalistička SRS koja je udvostručila broj glasova u odnosu na prethodne republičke izbore 1993. (videti gornju tabelu). Uzroke izrazite ekspanzije radikala na parlamentarnim izborima 1997. valja tražiti, pre svega, u njihovom postojanom zagovaranju ideje o „velikoj Srbiji“ u vremenu u kojem su SPS i neke partije demokratske opozicije izričito odbacile tu ideju. O istrajavanju SRS na ultranacionalističkim opredeljenjima rečito govori **Program SRS**, usvojen 18. maja 1996, po kojem je SR Jugoslavija ocenjena samo kao „prelazno rešenje“ ka „nezavisnoj i demokratskoj srpskoj državi“. Uspeh radikala na izborima 1997, demantovao je očekivanja da će u Srbiji, sa završetkom rata u bivšim republikama SFRJ i prestankom ekonomskih sankcija UN, neizbežno doći do „smirivanja političkog tla“ i do erozije uticaja SRS. Kao što sam već prethodno naglasio, pogodno političko raspoloženje za ekspanziju ultranacionalizma moguće je veštački održavati i kada prestanu pogodne objektivne okolnosti za to (rat u okruženju, ekonomske sankcije) sistematskom akcijom medija pod kontrolom vladajuće partije. Ti mediji su, nakon relativno kratkog perioda „mirovne retorike“ ponovo počeli, posle novembarskih saveznih izbora 1996, da za sve teškoće Srbije i SRJ optužuju najmoćnije zemlje sveta: SAD, Nemačku, Veliku Britaniju, Francusku i dr. i tako podstiču inače raširena osećanja ugroženosti i ksenofobije. Takva propaganda imala je (opet) plodno tlo, jer se veliki procenat stanovništva našao u skoro bezilaznoj ekonomsko-socijalnoj situaciji i stoga je bio prijemčiv za ultranacionalističke parole. Istini za volju, ponovno rasplamsavanje nacionalizma u Srbiji nije samo plod dejstva propagande, nego i pogoršanja inače teške i napete političke situacije u Južnoj Srpskoj Pokrajini, Kosmetu. Tokom 1996. u toj pokrajini otpočele su sporadične oružane akcije pripadnika albanske nacionalne manjine čiji je cilj bio otcepljenje Kosmeta od Srbije i SRJ. U maju 1997, partije albanske nacionalne manjine organizovale su mirne proteste sa istim ciljem, posle čega je usledilo intenziviranje oružanih akcija sa porastom broja žrtava među civilnim stanovništvom, koje je masovno napuštalo Kosmet i SRJ. Takav razvoj događaja na Kosovu i Metohiji podstakao je, naravno, ultranacionalistička opredeljenja među srpskim biračima i time proširio osnovu izborne podrške SRS.

Pored istrajavanja na ekstremno nacionalističkim ciljevima u razdoblju u kojem su ih se ostale stranke odrekle, uzroke izbornog uspeha radikala 1997. treba tražiti i u njihovoj izornoj strategiji usmerenoj ka privlačenju birača iz ekonomski najugroženijih slojeva društva. Izborni slogani radikala malo su se razlikovali od slogana SPS, što je razumljivo, jer su bili upućeni sličnoj „izornoj klijenteli“. Izborna ponuda SRS imala je, međutim, prednost nad ponudom socijalista u tome što se SRS nije nalazila na vlasti i što se SRS nije mogla smatrati odgovornom za izrazito nepovoljnu ekonomsko-socijalnu situaciju, naglo bogaćenje pojedinaca i porast kriminala i korupcije u društvu. Obraćajući se sličnim ciljnim grupama kojima su se obraćali i socijalisti, radikalima je na ovim izborima pošlo za rukom da privuku deo „lutajućih“ birača koji su na republičkim parlamentarnim izborima 1993. podržali SPS. Do takvog zaključka dolazi se kad se uporedi broj birača na izborima za Narodnu skupštinu održanim 1993. i 1997. i kad se, potom, analizira distribucija glasova za pojedine partije. Komparacija pokazuje da je ukupan broj birača na republičkim izborima 1997. manji za 8.9 procentnih poena nego 1993, što znači da su promene u relativnoj snazi partija rezultat „transfera“ birača između partija. Podrobniji uvid u distribuciju glasova na izborima 1993. i 1997. jasno dovodi do zaključka da su radikali ostvarili uspeh na izborima 1997. zahvaljujući uglavnom podršci glasača koji su na izborima 1993. glasali za SPS. Zapravo, to je jedini mogući smer „transfera“ zato što povećana izborna podrška radikalima nije mogla doći iz glasačkog korpusa SPO, pošto je ta partija sačuvala na izborima 1997. sve glasove DEPOS-a iz 1993. i privukla i neke nove (pozitivna razlika je 78.304 glasova).

2.6 Slabiji učinak SPS

Relativni neuspeh vladajuće SPS na republičkim izborima 1997. posledica je poraznih rezultata njene ekonomsko-socijalne i nacionalne politike u prethodnom periodu. Efekti te politike ogledali su se u dramatično teškoj ekonomskoj situaciji u Srbiji, o čemu uverljivo svedoče podaci da je bruto nacionalni dohodak Srbije krajem 1997. dostigao jedva polovinu dohotka ostvarenog 1989, a da su prosečne realne zarade zaposlenih iznosile otprilike 40 odsto zarada iz 1989. U SRJ je krajem 1997. bilo 2.328.000 zaposlenih, od čega je oko 700.000 bilo na „prinudnim odmorima“. Na spiskovima Zavoda za zapošljavanje bilo je 800.000 osoba (najviše mladih do 30 godina), a broj penzionera iznosio je 1.477.663. Poraznom bilansu vladavine SPS u ekonomsko-socijalnoj sferi treba dodati to da se SPS krajem 1995. izričito odrekla (prihvatajući Dejtonski i Erdutski sporazum) zvanično proklamovanih „nacionalnih ciljeva“ u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, čije je ostvarenje ugradila, u prethodnom periodu, u „državnu politiku“ SRJ. (O tome šire: Goati, 1996, 209-212; Goati, 1997, 16-17.). **Na taj način, za razliku od parlamentarnih izbora 1993. na kojima se vladajuća SPS i pored očigledno loših rezultata u ekonomskoj sferi mogla pohvaliti velikom broju birača važnim ostvarivanjem „nacionalnih ciljeva“ u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, na izborima 1997. to nije bilo moguće, jer su se nepovoljnim ekonomskim učincima „pridružili“ katastrofalni rezultati u sferi „nacionalne politike“.**

Prethodno izneto objašnjenje u neskladu je, međutim, sa pitanjem zašto isti činioци nisu doveli do relativnog neuspeha SPS (odnosno koalicije SPS-JUL-ND) na saveznim izborima 1996? Odgovor na to pitanje treba tražiti u jednom naizgled konjunkturalnom momentu: prirodi odnosa između SPS i SRS. Od dobrih ili loših odnosa između dveju partija zavisilo je opredeljenje značajnog dela birača koji, kao što sam to ranije rekao, osciliraju, poput klatna, između SPS i SRS. Na izborima 1997. ispoljila se, u stvari, pravilnost uočena na republičkim izborima 1992, 1993. i na saveznim izborima 1996, da kad su odnosi između SPS i SRS dobri, radikali uspevaju da privuku deo birača SPS, a kad su odnosi zategnuti, značajan procenat biračkog korpusa radikala „klizi“ ka socijalistima. Na izborima 1997. odnosi SPS sa radikalima bili su korektni, jer je SPS bila zaokupljena sukobom sa partijama demokratske opozicije (zbog krađe na lokalnim izborima koja je dobila svoj politički epilog početkom 1997), što je podstaklo veliki broj „lutajućih glasača“ da podrži SRS. Treba odmah naglasiti da karakter odnosa SPS i SRS u posmatranom razdoblju nije (ili nije pre svega) zavisio od slučajnih okolnosti i proizvoljnih procena lidera dveju partija, nego od političke spremnosti vladajuće SPS da se angažuje na reintegraciji Srbije i SRJ u Evropi i svetu. U razdobljima u kojima se SPS na tome angažovala (1993, 1996), ona se neizbežno sudarala sa nepokolebljivim otporom ultranacionalističke SRS i istovremeno sa tim, približavala se demokratskoj opoziciji. Kad se pak SPS odupirala procesu reintegracije u Evropu i u svet, ona se sukobljavala sa demokratskom opozicijom i pri tom uvek nalazila pouzdan oslonac u SRS. Opisana pravilnost jasno se očitovala na izborima za Narodnu skupštinu Srbije 1997. Otprilike godinu dana pre tih izbora, SPS je zaista ulagala napore da ostvari što brži „povratak“ SRJ u Međunarodnu zajednicu, ali se početkom 1997. suočila sa mnogobrojnim i dalekosežnim političkim preduslovima u za to uobičajenim prethodno navedenim preporukama izaslanika OEBS-a, Felipea Gonsalesa. Ostvarivanje tih preporuka značilo bi za SPS plaćanje odveć visoke političke „cene“, čime bi ugrozila vlastitu dominantnu poziciju u zemlji. To je razlog koji je opredelio SPS u ideji da prihvati, iz taktičkih razloga, samo preporuku Gonsalesa o priznavanju lokalnih izbora, a da se se potpuno ogluši o ostale preporuke o dalekosežnim demokratskim reformama. To je nedvosmisleno konstatovao predsedavajući OEBS-a Nils Helveg Petersen u pismu ministru spoljnjih poslova SRJ, Milanu Milutinoviću, posle septembarskih parlamentarnih izbora 1997. na sledeći način: „Preliminarni izveštaj

grupe OEBS koja je bila zadužena da uradi procenu, ipak ukazuje da nijedna od preporuka za široke demokratske reforme, iznetih od strane bivšeg španskog premijera, Gonsalesa, u izveštaju od decembra prošle godine u vezi sa lokalnim izborima u Srbiji, a koje su bile zvanično prihvaćene od Vlade Jugoslavije, nije ozbiljno prihvaćena u Jugoslaviji“ (**Media**, 1997, /25/, X, 9). Izbegavanjem da u celini ostvari Gonsalesov izveštaj, SPS je neizbežno zaoštrila odnose sa partijama demokratske opozicije, pa se sredinom 1997. ponovo okrenula svom „prirodnom savezniku“, SRS. Taj zaokret SPS imao je, takođe, svoju političku „cenu“ - gubitak dela „lutajućih birača“ u korist SRS.

Rezultat SPO-a na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. može se oceniti pre kao stagnacija na relativno niskom nivou, nego kao uspeh. Pokazalo se da SPO nije bio u stanju da iskoristi „odsustvo“ partija demokratske opozicije sa ovih izbora i da privuče deo njihovih simpatizera koji su ipak izašli na biračka mesta. Nezadovoljavajući izborni rezultat SPO u velikoj meri jeste posledica zbivanja na opozicionoj sceni i raspada koalicije „Zajedno“. Oko toga došlo je do sukoba i u samom SPO-u, jer je jedna struja kritički ocenjivala ulogu lidera SPO-a Vuka Draškovića u raspadu te koalicije, kao i odluku SPO-a da izađe na izbore uprkos neravnopravnim uslovima. Pomenuta struja, predvođena Velimirom Ilićem, gradonačelnikom Čačka, uspeła je da privuče veliki deo članova i opštinskih odbora SPO, što je svakako dovelo do smanjivanja podrške birača ovoj partiji na izborima 1997. Posle septembarskih izbora, ta struja se transformisala u samostalnu partiju (Srbija - Zajedno).

2.7 „Crveno-crna“ koalicija

Posle parlamentarnih izbora 1997, jedini mogući koalicioni partneri SPS u koalicionoj Vladi bili su ultranacionalistička SRS i SPO koja se u proteklom periodu transformisala u stranku umerene građanske opcije. Odnosi između SPS i SRS nisu bili ni izdaleka tako srdačni kao 1992. Govorio sam, u prethodnom poglavlju, o tome da je između tih partija došlo je do udaljavanja sredinom 1993, kada je vladajuća SPS napustila svoju nepomirljivu „nacionalnu politiku“ i naglasila spremnost da sarađuje sa Međunarodnom zajednicom u pogledu mira u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, dok su radikali ostali dosledni svojoj ideji o „velikoj Srbiji“. Imajući to u vidu, SPS nije mogla da računa, kao 1992, na безусловnu podršku SRS svojoj manjinskoj Vladi. Ovoga puta radikali su kao uslov za ulazak u koalicionu Vladu postavili ne samo dobijanje ministarskih fotelja, nego i političke zahteve (od kojih je svakako najvažniji nepopustljiv stav u rešavanju problema Kosova i Metohije) na koje je „leva koalicija“ pristala jer su zahtevi drugog potencijalnog koalicionog partnera, SPO, bili još manje prihvatljivi (ticali su se demokratizacije zemlje, obavezne saradnje sa Haškim sudom, otpočinjanja dijaloga sa albanskom manjinom na Kosovu i Metohiji).

Konstituisanjem koalicione Vlade između SPS-a, JUL-a i SRS-a (crveno-crna koalicija), 24. marta 1998, počela je brza erozija političke podrške u biračkom telu partija koje čine tu koaliciju, što je Miloševićev režim nastojao da kompenzuje sve većim osloncem u represiji. Nije slučajno taj režim već sredinom 1998. intenzivirao napade na nezavisne medije zbog toga što, navodno, dobijaju finansijsku pomoć iz inostranstva. Osim toga, prorožimska glasila sistematski su ignorisala aktivnost opozicionih partija koje su bojkotovale republičke izbore 1997. (DS, DSS, GS i dr.) i izveštavala isključivo o partijama vladajuće koalicije, pominjući veoma retko čak i SPO, koja je sudelovala na izborima 1997.

2.8 Kosmetiski izazov

Koaliciona vlada se, odmah po stupanju na dužnost, suočila sa sve težom situacijom u pokrajini Kosovo i Metohija u kojoj su se, paralelno sa masovnim mirnim protestima građana albanske nacionalne manjine u prilog nezavisnosti Kosova, sve učestalije događale terorističke akcije „Oslobodilačke armije Kosova“. Posle velikih sukoba između policije i terorističkih grupa u Dreničkom kraju (u martu 1998), u kojima je bilo više od sto mrtvih, Međunarodna zajednica je zahtevala od SRJ da otpočne dijalog sa predstavnicima Albanaca, uz prisustvo međunarodnih posrednika. Suočen sa ponovnim uvođenjem međunarodnih sankcija, Miloševićev režim je pokušao da za svoj negativan stav prema stranim predstavnicima dobije alibi u „narodnoj volji“. Radi toga je 23. aprila 1998, odlukom Narodne skupštine Srbije, na predlog predsednika SRJ, Miloševića, raspisan referendum o (ne)prihvatanju stranih predstavnika u rešavanju problema Kosova i Metohije. Referendumsko pitanje glasilo je: „Prihvatate li učešće stranih predstavnika u rešavanju problema na Kosovu i Metohiji?“. Kritički stav prema ovom iznenađavajućem referendumu izrazile su DS, DSS, GS i druge manje stranke demokratske oprijentacije, ali se njihov glas nije čuo u oficijalnim medijima pod kontrolom SPS. Suštinska primedba pomenutih stranaka bila je da režim preko referenduma o jednom proizvoljno odabranom pitanju teži da zadobije naknadnu podršku za svoju dugogodišnju pogrešnu politiku prema Kosmetu. O kritičkom stavu demokratskih opozicionih stranaka prema referendumu javnost nije bila na odgovarajući način informisana, ne samo od medija pod kontrolom režima, nego ni od televizije „Studio B“ na koju je odlučujući uticaj vršio SPO.

Prema zvaničnom izveštaju **Komisije za sprovođenje referenduma**, većina građana Srbije (5.297.776 ili 73.05 odsto) je izašla na referendum, a 94.71 odsto od njih izjasnila se protiv učešća stranih posmatrača. Zbog nemogućnosti protivnika ovog iznenađavajućeg referenduma da u sredstvima informisanja zastupaju svoje gledište i da u javnosti obrazlažu i brane svoje stanovišta, iznete su teško otklonjive sumnje na demokraciju izjašnjavanja i na verodostojnost oficijalno objavljenih rezultata. Na to navodi već puko poređenje učešća građana na referendumu sa učešćem ljudi na prethodnim izbornim nadmetanjima. U impresivan izlazak građana na referendum (74 odsto) - koji za više od 20 procentnih poena nadmašuje sudelovanje građana na decembarskim predsedničkim izborima 1997. (52.7 odsto) - zaista je teško poverovati, jer se u međuvremenu nije dogodilo ništa što bi moglo da podstakne bitno veće učešće građana. Učešće na referendumu čak je veće od participacije na prvim slobodnim izborima (71.5 odsto) koja u Srbiji nije dostignuta ni na jednom potonjem izbornom nadmetanju. Skepsu u verodostojnost oficijalnog podatka o masovnom izlasku građana na referendum još više pojačava to što su sve stranke mađarske i muslimanske (bošnjačke) nacionalne manjine javno ogradile od referenduma. U pogledu partija albanske nacionalne manjine na Kosmetu to nije predstavljalo nikakvo iznenađenje, jer su one bojkotovale i sve prethodne izbore u Srbiji i SRJ. Uz to, s obzirom na eskalaciju vojne krize na Kosmetu do koje je došlo u proleće 1998, zvanična tvrdnja o „značajnom“ učešću pripadnika albanske populacije na referendumu još je manje verovatna nego tvrdnja o njihovom masovnom izlasku na predsedničke izbore 1997. (o čemu će kasnije biti reči). Imajući u vidu negativan stav partija nacionalnih manjina, moglo se očekivati (pri ostalim istim uslovima) da na referendum izađe manje građana nego na predsedničke izbore u decembru 1997. Drugačije rečeno, verovatno se desilo da učesnici referenduma budu „regrutovani“ samo od građana srpske nacionalnosti koji čine 65.9 odsto populacije republike i da se, eventualno, participacija na referendumu približi toj vrednosti. Ali, zvanično objavljeni podatak o participaciji na referendumu (74 odsto) potpuno demantuje

takvo očekivanje i u njegovu u verodostojnost moguće je poverovati samo ako se kumulativno pretpostavi da su na referendum izašli kako svi punoletni građani srpske nacionalnosti, tako i veliki deo manjinske populacije (Albanaca, Mađara, Muslimana). Prva pretpostavka jeste potpuno nerealna, jer u glasačkom telu Srbije, kao u drugim zemaljama, postoji deo apolitičnih birača (negativni apstinenti), zatim deo simpatizera partija demokratske opozicije (DS, DSS, GSS) koji su izneli negativan stav o ideji referenduma i najzad deo bolesnih ili odsutnih birača. Ozbiljnoj sumnji je podložna i druga pretpostavka o velikom sudelovanju manjina zbog izrazito negativnog stava partija najvećih manjinskih zajednica. Podozrenju da se na referendumu dogodila repriza „velike izborne krađe” 1996. doprinosi to što je dužnost predsednika **Komisije za sprovođenje referenduma** vršila ista ličnost (sudija Balša Govedarica) koja je bila na čelu Izborne komisije 1996. kada je došlo, kao što sam opisao, do masovnih izbornih neregularnosti u korist SPS.

Samo površan uvid u tok „referenduskog procesa” koji je ostvario CESID, upućuje na neke metode kojima je deformisana volja građana. U te metode spadaju omogućavanje građanima da glasaju van prebivališta bez podnošenja potvrde o izbornom pravu, što široko otvara vrata „višestrukom glasanju”, nezakonito produženje roka izjašnjavanja na četiri umesto na jedan dan (!), što je potpuno onemogućilo kontrolu izjašnjavanja građana, dopuštanje da se glasa umesto drugih osoba (rođaka, komšija), stimulisanje „javnog izjašnjavanja”, nametanje obaveze zaposlenim građanima da obaveštavaju uprave svojih preduzeća o vremenu kad su glasali i o rednom broju pod kojim su upisani (npr. Železnička stanica Lapovo) i dr. (**Preliminarni izveštaj**, CESID, 1998). S obzirom na ovako grube povrede regularnosti referenduskog izjašnjavanja, pada u zasenak to što je **Zakon o referendumu i narodnoj inicijativi** (1994) promenjen pred sam referendum i tom prilikom je minimalan rok za raspisivanje referenduma skraćen sa mesec dana na petnaest dana. Uopšteno, **moglo bi se zaključiti da oficijalni podatak o izlasku na referendum nije rezultat opredeljenja građana nego grubog preinačavanja njihove volje, poput preinačavanja glasova na lokalnim izborima 1996.**

2.9 Regularnost izbora

Na parlamentarnim izborima 1997. nije se moglo govoriti o izbornoj ravnopravnosti partija, između ostalog zato što je vladajuća SPS presudnim uticajem na zakonodavca, pred same izbore povećala broj izbornih jedinica sa devet na dvadeset devet i time obezbedila sebi verovatnoću da po istom „biračkom saldu” zadobije veći broj parlamentarnih mandata, nauštrb manjih opozicionih partija. Do toga je došlo jer je prosečan broj mandata koji se deli u jednoj izbornoj jedinici smanjen sa 27.7 na 8.6, čime je povećano redistributivno dejstvo izbornog sistema u korist najvećih stranki. Ali to nije sve - enormno povećanje broja izbornih jedinica onemogućilo je manjim strankama da u svim jedinicama organizuju efikasnu kontrolu glasanja, što je pružalo idealnu priliku vladajućim strankama za izborne zloupotrebe. U sferi medija, „leva koalicija” je takođe bila nadmoćna nad opozicijom. O privilegovanom pristupu „leve koalicije” i njenog predsedničkog kandidata (u isto vreme sa parlamentarnim, održani su izbori za predsednika republike) na državnoj televiziji dobro govore podaci da je u razdoblju od 29. avgusta do 18. septembra 1997. 38.8 odsto „izbornog vremena” u drugom Dnevniku RTS-a bilo posvećeno „levoj koaliciji” i njenom predsedničkom kandidatu, 11.1 odsto vremena SPO i Vuku Draškoviću, 9.3 odsto SRS i Vojislavu Šešelju, dok se u ostalom „izbornom vremenu” govorilo o drugim partijama (5.8 odsto), predsedničkim kandidatima (0.5 odsto), Saveznoj vladi (26.4 odsto), Republičkoj izbornoj komisiji (6.4 odsto) i drugim temama (Matić i Milivojević, 1997, 5). Komentarišući rezultate istraživanja sprovedenog u periodu od marta do oktobra 1998. koji

se odnose na prisutnost pojedinih partija u programu Televizije Srbije, jedan od istraživača je zabeležio: „Partijske aktivnosti čine četvrtinu sadržaja ‘Dnevnika’ i uglavnom je TV minutaža dodeljena partijama koalicije (SPS, I JUL -VG). Unutar nje, učinjena je raspodela koja se u analiziranom periodu dosledno poštuje. Vladajuća koalicija, uključujući i priloge o SNP CG, ima 90 odsto partijskog vremena. U preostalih 10 odsto smešteni su svi izveštaji o partijama koje su zaslužile da budu pomenute - to su SPO i ND. Partijski, pa i politički život izvan Parlamenta, za državnu televiziju ne postoji” (Milivojević, 1998, 19). Slični su zaključci istovremeno izvršenih analiza programa Radio Beograda i listova „Politika” i „Borba” (Matić, 1998, 45; Todorović, 1998, 52).

Posmatrači OEBS-a uočili su i mnoge neregularnosti u izbornom procesu 1997. koje su išle u prilog „levoj koaliciji”. Te neregularnosti sumirane su u tri tačke: 1. neodređenost i dvosmislenost izbornog zakona; 2. Republička izborna komisija nije dala jasne smernice da bi izborni proces bio transparentan i jedinstven; njene odluke često nisu bile u saglasnosti sa Izbornim zakonom; u rad Komisije uključeni su i članovi koji su bili u njenom sastavu na osporenim lokalnim izborima 1996. godine; 3. državna televizija je bila izrazito naklonjena vladajućoj partiji (**Republic of Serbia, Parliamentary Election September 21, 1997 and Presidential Elections September 21 and October 5, 1997**, OSCE Election Observation, 2).

3. Parlamentarni izbori 2000.

Oktobarski preokret 2000. predstavlja istinsku vododelnicu u političkoj istoriji Srbije, kada je okončan Miloševićev autoritarni režim i započeta rana faza demokratskog poretka. Posle tog epohalnog događaja, održani su prvi republički izbori, u decembru 2000. Rezultati tih izbora su bili očekivani i predstavljaju pre svega nastavak raspadanja Miloševićevog režima koji je bio u odlučujućoj fazi na saveznim predsedničkim i parlamentarnim izborima u septembru 2000. (o kojima će više biti reči u poslednjem poglavlju). Izuzetno značajno je imati u vidu da je do bitnog demokratskog preokreta u SRJ došlo spremnošću građana da, izlaskom na ulicu, onemoguće prekrjanje svoje izborne volje koju izrazili na septembarskim saveznim izborima. Posle masovnih protesta građana koji su kulminirali 5. oktobra 2000, Milošević je nevoljno odstupio sa političke scene, zajedno sa političkim snagama koje su ga podržavale, a vlast je faktički preuzela Demokratska opozicija (DOS). DOS je radi obezbeđivanja legitimiteta novom režimu u Srbiji raspisao već u decembru 2000, republičke izbore.

3.1 Ishod izbora

Na decembarskim izborima primenjen je (kao i ranije) proporcionalni izborni sistem sa cenzusom (pragom) od 5 odsto, a čitava Srbija predstavljala je jednu izbornu jednicu. Važna nedemokratska karakteristika izbornog sistema koja je usvojena još 1992. bila je da podnosilac liste (partija, koalicija) može arbitrarno deliti sve trećine mandata 10 dana posle zvanično objavljenih rezultata, dok je dužan da samo jednu trećinu mandata raspodeli prema redosledu na listi, koja nije bila ukinuta, nego je na izborima 2000, to nedemokratsko pravo podnosioca liste generalizovano. **Naime, prema Izbornom zakonu iz 2000, podnosilac je ovlašćen da 10 dana posle zvaničnog objavljivanja rezultata izbora po svojoj volji podeli sve mandate pojedincima na listi bez obzira na njihov redosled.** Tako je „zaokružena” jedna antidemokratska odredba kojom je uspostavljen „posredni proporcionalni sistem”, nepoznat u zakonodavstvima demokratskih zemalja (Goati, 2001, 59-60). Ova odredba zadržala se u izbornom zakonodavstvu Srbije sve do parlamentarnih izbora 2012.

Na decembarskim izborima 2000. sudelovalo je 57.7 odsto građana. Rezultati tih izbora predstavljali su pravi „izborni zemljotres“, jer su oni bitno promenili sastav partija-članica partijskog sistema i njihove relativne odnose. Na decembarskim izborima ostvareni su sledeći rezultati: DOS – 64.4 odsto glasova i 70.4 odsto mandata; SPS – 13.5 odsto glasova i 14.8 odsto mandata; SRS – 8.5 odsto glasova i 9.2 odsto mandata i Stranka srpskog jedinstva (SSJ) – 5.3 odsto glasova i 5.6 odsto mandata. Partije koje su predstavljale Miloševićev režim (SPS, SRS) doživele su težak brodolom i potpuno su bile marginalizovane u Parlamentu u kojem su (zajedničkim snagama) raspolagale sa 23.6 odsto mandata. Slika se bitno ne menja ni ako tome dodamo 5.6 odsto mandata njima bliske SSJ. Premda su koalicija DOS i 3 partije osvojile mandate, na ovim izborima ponovo je uspostavljen polipartijski sistem, jer je pomenutu koaliciju (kao što smo prethodno naveli) činilo 18 partija (i jedan sindikat) od kojih su najveće DS i DSS. Te partije delovale su u praksi samostalno, a sredinom 2000. između njih je izbio oštar sukob, i DSS je, kao što će se videti u narednim redovima, prešla u opoziciju.

3.2 Dezintegracija DOS-a

DOS je obrazovao novu Republičku vladu (25. januar 2001), posle čega je ubrzan proces eliminacije sa strateški važnih položaja preostalih pripadnika vladajuće političke klase Miloševićevog režima, sa izuzetkom predsednika republike Srbije, Milana Milutinovića, koji je, u novoj konstelaciji snaga, potpuno marginalizovan. Položaje pripadnika „starog režima“ zauzeli su pripadnici DOS-a, čime je, u stvari, „zaokružena“ prva smena na vlasti, započeta 5. oktobra 2000. Takva smena je bitan preduslov demokratskog preobražaja (Schmitter, 1986, 9; Weiner and LaPalombara, 1966, 412), a do nje je u većini postkomunističkih zemlja Jugoistočne Evrope došlo još 1990. U SRJ, zbog permanentnih izbornih uspeha vladajućih partija dveju republika, izostala je prva mirna smena na vlasti (u Crnoj Gori do 1998, a u Srbiji do 2000) koja se smatra „najkritičnijim pragom demokratije“ (Schmitter, 1986, 9). Wajner i LaPalombara govore o prvoj smeni na vlasti kao o „kritičnom testu legitimnosti sistema“ (1966, 412).

Posle decembarskih izbora, Srbija je zakoračila, prema tipologiji Larija Dajmonda (1996), u fazu izborne demokratije. Proces uspostavljanja demokratije suočavao se u Srbiji sa teško savladivim preprekama zbog dramatično teške ekonomsko-socijalne situacije i postojanja snaga na političkoj sceni koje ne prihvataju demokratska „pravila igre“. Tu mislimo na SRS i SPS koje su osvojile zajedno na izborima blizu jedne četvrtine mandata (24 odsto). Tome treba dodati 5.6 odsto mandata koje zadobila njima bliska SSJ. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da je na parlamentarne izbore 2000. izašlo samo 57.7 odsto građana i da je verovatno deo pristalica SRS i SPS apstinirao. Uz taj (uslovno govoreći) antisistemski pol (SPS, SRS, SSJ) postojala su još dva pola približno iste snage, obrazovana posle rasepa DOS-a, u avgustu 2000. Prvi je evropsko-demokratski pol, čija je stožerna partija DS, a drugi je nacionalno-demokratski pol, čiju okosnicu predstavlja DSS. (Ovde koristimo pojam partijski pol u značenju koje mu pridaje Makimilijan Srtmiska 2001). Citirani pisac pod „partijskim polom“ podrazumeva relevantne političke partije ili partijske saveze koji imaju značajnu izbornu snagu i ispunjavaju dva kriterijuma: „moraju biti ‘vidljive’, različite i odvojene formacije, tj. udaljene jedne od drugih na datom ideološkom i političkom kontinuumu, sa dovoljnom i istovremeno adekvatno konsolidovanom i odvojenom izbornom osnovom“ (Srtmiska, 2001, 10). Unutar partijskih polova ovaj pisac pravi korisnu distinkciju između stožernih partija (okosnica, stubova, ugaonih partija) i malih, „satelitskih partija“.

3.3 Socijalno uporište partijskih polova

Izborna „klijentela“ triju partijskih polova Srbije je distinktivna u socijalnom i u vrednosnom pogledu. Prvi, evropsko-demokratski pol natprosečno je ukorenjen među mladom, obrazovanijom populacijom u gradskim sredinama, posebno u Beogradu, i u ekonomski razvijenijoj pokrajini Vojvodine. Vrednosni profil pristalica ovog pola karakterišu, prema istraživanjima Dragomira Pantića, između ostalog, naglašena privrženost demokratskim promenama, kao deo šireg vrednosnog sistema modernizma, neautoritarnost, težnja ka decentralizaciji i poverenje u druge narode (Pantić, 2002, 111). Kad je reč o socijalnom osloncu DSS kao stožerne partije nacionalno-demokratskog pola, treba imati u vidu da je, neposredno pred septembarske savezne izbore 2000, to bila relativno mala stranka koja je okupljala, kao i DS, pripadnike ekonomski boljestojećih slojeva, obrazovanije i mlađe birače. Vrednosna opredeljenja pristalica DSS nisu se, takođe, bitno razlikovala od opredeljenja pristalica DS. Ali, socijalni i vrednosni „robot-portret“ pristalica DSS korenito se promenio od 5. oktobra 2000. do kraja 2003, jer se DSS-u, čiji je lider bio predsednik SRJ, Vojislav Koštunica, priključio veliki broj pristalica, posebno iz partija poraženih oktobarskim preokretom. U stvari, ogromni talas „dezertera“ iz gubitničkih partija u oktobarskom prevratu nije se ravnomerno razlio na sve partije DOS-a, nego je njegova glavovina usmerena upravo ka DSS, pa je broj članova te partije povećan sa oko 3.000 na preko 100.000, čime je neizbežno izmenjena struktura partijskog članstva. Osnovni uzrok što se ogromna većina članova SPS i SRS postala deo ili bar pružala snažnu podršku DSS-u treba verovatno tražiti u manjoj programsko-političkoj distanci između partija antisistemskog pola i DSS, nego između tih partija i DS (i drugih partija ostatka DOS-a), naročito kad je reč o odnosu prema Međunarodnoj zajednici i prema saradnji sa Međunarodnim sudom u Hagu. DSS je, profilisajući se tokom 2002. kao deo beskompromisne opozicije Republičke vlade Zorana Đinđića, postala još atraktivnija razočaranim pristalicama partija „starog režima“, pa su oni nastavili da „jačaju“ njene redove. Dugotrajnom „transfuzijom“ pristalica iz partija antisistemskog pola, socijalna struktura simpatizera DSS postepeno je gubila ranije osobenosti i postajala skoro identična strukturi biračkog tela čitave republike (Slavujević, 2002, 163). Promena socijalnog sastava pristalica DSS ostavila je neizbrisiv pečat i na njihov vrednosni profil. Taj profil sredinom 2002. obeležavaju: prihvatanje promena (istina, znatno manje nego što je slučaj sa pristalicama ostatka DOS-a), autoritarnost, zalaganje za centralizaciju i nepoverenje u druge narode (Pantić, 2002, 111). Sve u svemu, vrednosni profil simpatizera ove stranke skoro je podudaran sa opštim prosekom birača Srbije (Pantić, 2002, 109).

Najzad, treći, antisistemski pol je i pre oktobarskog preokreta 2000. bio osoben u pogledu socijalne i vrednosne strukture svog biračkog tela u odnosu na partije tada jedinstvenog DOS-a, jer je se u većoj meri od njih oslanjao na pripadnike starijih generacija i na seosko i prigradsko stanovništvo sa nižim stepenom obrazovanja, ukratko, na skupine koje čine osnovu (temelj) socijalne piramide. Do još jasnijeg profilisanja socijalnog uporišta SPS i SRS došlo je posle njihovog eliminisanja sa vlasti u oktobru 2000, posle čega je, kao što smo prethodno istakli, usledio „prebeg“ dela bolje stojećih grupa i skupina ka pobedničkom taboru (Slavujević, 2002, 162). Vrednosni profil pristalica ovog pola obeležavaju, između ostalog, otpor promenama u ime status quo-a, izrazita autoritarnost, privrženost centralizmu i naglašeno nepoverenje u druge narode (Pantić, 2002, 111).

3.4 Konflikt između bivših članova DOS-a

DSS je napustila Republičku vladu u avgustu 2000. zbog izručenja bivšeg predsednika SRJ, Slobodana Miloševića, Međunarodnom sudu u Hagu koje je sprovedeno u „režiji” Republičke vlade. DSS se nije načelno suprostavljala ekstradiciji optuženih za ratne zločine, uključujući Slobodana Miloševića, ali je to uslovljavala prethodnim usvajanjem odgovarajućeg saveznog zakona. U praksi, međutim, DSS je - uz podršku SPS, SRS, SNP CG i SrNS - uporno blokirala donošenje tog zakona u Saveznoj skupštini. Republička vlada je ipak našla rešenje da bi ispunila svoju međunarodnu obavezu. Ona je na osnovu člana 135 Ustava Srbije (1990 - članom koji je, s pravom, kritikovan zato što omogućuje Srbiji da arbitrarno derogira pravni poredak SFRJ) donela **Uredbu** o izručenju Miloševića Haškom tribunalu, pozivajući se na odredbu tog člana da bi bili „ugroženi interesi Srbije” ako Milošević ne bio izručen Haškom tribunalu. Izručenje je odigralo je 28. juna 2001, što je DSS javno osudila i ubrzo posle toga napustila Republičku vladu, a time faktički (ne i formalno) i DOS. Interesantno je da su pravi značaj te odluke DSS dugo minimizirali i sama DSS i „ostatak DOS-a”, što je, verovatno, posledica težnje obeju strana da ne izgube „politički kapital” koji u biračkom telu poseduje DOS. Kao rezultat nastojanja da se održi iluzija postojanja te koalicije, povremeno su sazivani sastanci njenog Predstavništva koji su se završavali nemuštim saopštenjima, dok je se u političkom životu sve više produbljivao jaz između članica dva „partijska polova” u DOS-u. DSS je u Parlamentu osporavala važne zakonske predloge vladajuće koalicije i javno kritikovala mere i odluke Republičke vlade, na šta je druga strana uzvraćala oštrim osudama delovanja DSS i sistematskom eliminacijom njenog kadra sa važnih političkih funkcija. Posle istupanja DSS, „ostatak DOS-a” delovao je uglavnom skladno u pravcu brzog demokratskog preobražaja Srbije i priključenja EU, za šta je, upravo, bio uslov izručenje Miloševića i drugih optuženih za ratne zločine Haškom tribunalu. Republička vlada, sa Đinđićem na čelu, nije se u tom pogledu dvoumila i upravo zbog toga i zbog odlučnog angažovanja na demokratizaciji Srbije i na njenom priključenju EZ, Đinđić je ubijen 12. marta 2003.

Ali, vraćam se političkim odnosima između partnera u vladajućem „ostatku DOS”-a tokom 2002. Odnosi su u početku bili uglavnom harmonični, premijer Đinđić je uspevao u nameri da u Republičkoj vladi programski različite partije deluju jedinstveno u rešavanju teških problema sa kojima se Srbija suočavala. Političku harmoniju unutar vladajuće koalicije remetili su, doduše, disonantni stavovi i akcije Nove Srbije (NS). Početkom 2002. NS je faktički, napustila DOS i otpočela čvrstu saradnju sa DSS, ali je Vlada sačuvala većinsku podršku, iako minimalnu, u Republičkom parlamentu. Do izvesnih napetosti u „ostatku DOS”-a dovođila je od početka 2002. i Demohrišćanska stranka Srbije (DHSS) jer je, nasuprot ostalim partijama tog partijskog „pola”, zahtevala nezavisnost Srbije. Takav stav DHSS ipak nije ozbiljnije uzdrmao „ostatak DOS”-a niti Republičku vladu u kojoj participira DHSS, zato što je reč o relativno maloj stranci i **zato što dilema oko opstanka federacije ili nezavisnosti republike nije u Srbiji - za razliku od Crne Gore - bila okosnica značajnih političkih raskola**. Zbog toga je „ostatak DOS”-a i pored divergentnog gledišta DHSS-a oko statusa Srbije, nastupao uglavnom politički jedinstveno protiv DSS i NS, kao i protiv partija „antisistemske opozicije” (čije se delovanje u javnosti jedva uočavalo).

Stalno suočena sa odbojnim stavom petnaest članica DOS-a, DSS je - podržana od NS - početkom marta 2002, donela odluku da više ne prisustvuje sastancima Predsedništva te koalicije zbog čega se podigla medijska prašina, iako ta odluka nije značila nikakav politički zaokret nego puko registrovanje činjenice da (izvorni) DOS više ne postoji. Ipak, otvoreno priznanje da

partnerstvo u toj koaliciji definitivno pripada prošlosti, imalo je jedan latentan efekat; ono je uklonilo i poslednje preostale obzire fer-pleja i psihološki olakšalo obema stranama da se još bespoštednije upuste u međusobne obračune koji, po intenzitetu i oštrini, nadmašuju sukobe između vladajuće koalicije i stranaka „starog režima”, socijalista i radikala. Nije preterano tvrditi da je sukob između „ostatka DOS”-a i DSS - koji se rasplamsao krajem 2001. i trajao nesmanjenog intenziteta do početka 2004 - predstavljao veću opasnost za stabilnost novouspostavljenog demokratskog poretka nego sukob između „ostatka DOS”-a i partija antisistemske opozicije. Objašnjenje za to treba tražiti u (već pomenutom) širokom osloncu koji je DSS zadobila u biračkom telu, kao i u tome što je DSS, za razliku od partija „starog režima”, posedovala snažno uporište u saveznim institucijama. To dobro ilustruje podatak da je predsednik DSS, Vojislav Koštunica, od kraja 2001. pa do transformacije SRJ u **Državnu zajednicu Srbije i Crna Gore** (2003), obavljao dužnost predsednika SRJ, što mu je omogućavalo, kao predsedniku Vrhovnog saveta odbrane, da postavlja sopstvenim odlukama ili odlukama tog Saveta nosioce najvažnijih položaja u vojnoj hijerarhiji. Osim toga, DSS je u istom periodu imala mogućnost u oba veća Savezne skupštine da - zahvaljujući podršci poslanika opozicionih crnogorskih partija, SNP CG i SrNS, kao i poslanika iz „antisistemske opozicije” stranaka iz Srbije - efikasno blokira svaku zakonodavnu inicijativu. Nasuprot tome, „ostatak DOS”-a je, oslanjajući se na parlamentarnu većinu u Narodnoj skupštini Srbije, obrazovao Republičku vladu i ostvarivao dominantan uticaj na republičkom nivou.

To što je DSS u saveznim institucijama posedovala presudan uticaj, a na republičkom nivou delovala kao opoziciona stranka, dok za „ostatak DOS”-a važi obrnuta ocena, govorilo je u stvari o „inkongruenciji političkog statusa” koja je doprinela prerastanju sukoba između dva nivoa vlasti u sukob važnih institucija političkog sistema SRJ. Navedena inkongruencija takoreći prirodno je podsticala „ostatak DOS”-a i DSS da teže izjednačavanju statusa, odnosno preuzimanju vlasti i na nivou na kojem je ne poseduju, što je moguće ostvariti samo na štetu druge strane. Tu je reč o političkom konfliktu „nultog zbira” (engl. zero-sum game) koji je, po pravilu, oštar i intenzivan i koji je, zbog toga, teško regulisati. Priroda konflikta između ostatka DOS-a i DSS, objašnjava učestalo izbijanje krupnih političkih afera i skandala koji su, u posmatranom razdoblju, davali ton političkom životu Srbije. Tu, između ostalog, treba ubrojiti: ubistvo visokog službenika Državne bezbednosti, Momira Gavrilovića (3. avgusta 2001) do kojeg je došlo posle njegove posete predsedniku SRJ; hapšenje bivšeg načelnika Generalštaba i potpredsednika Republičke vlade, Momčila Perišića (14. marta 2002) od strane Vojne obaveštajne službe zbog sumnji za špijunažu i, konačno, javno iznete optužbe (u maju 2002) od strane smenjenog načelnika Generalštaba, Nebojše Pavkovića (i još nekolicine penzionisanih generala), da su službenici Kabineta predsednika SRJ, Vojislava Koštunice, zahtevali od Jugoslovenske armije da zauzme jednu zgradu Republičke vlade. Navedenim aferama u politički spor između stožernih partija dva pola, DS i DSS, „uvučene su”, na suprotnim stranama, važne institucije političkog sistema SRJ nad koje su presudan uticaj ostvarivale dve sukobljene partije, njihovi lideri i organizacije pod njihovom kontrolom: predsednik SRJ, Uprava bezbednosti i Generalštab Jugoslovenske armije, Republička Vlada i Državna bezbednost Srbije. **Na taj način međupartijski sukob eskalirao je u „institucionalni sukob” koji ozbiljno ugrožava stabilnost političkog poretka u zemljama u kojima, poput SRJ, ne postoje opšteprihvaćena pravila za regulisanje takvih sukoba.**

3.5 Uzroci konflikta

Uzroci sukoba između DS i DSS su mnogobrojni i kompleksni i zahtevaju posebno istraživanje. Ovde ćemo, preliminarno, navesti samo najvažnije - programsko-političke razlike, nesrazmeru između izborne snage DSS i njenog političkog uticaja i, najzad, lične animozitete među liderima dveju partija. Programsko-političke razlike Vesna Pešić je ovako sažela: „Radilo se o dve suprotstavljene vizije Srbije: one ‘manastirske’ koju je zastupao Koštunica i koja po svaku cenu mora sačuvati zavetne misli o Kosovu i srpskom ujedinjenju, i one druge, Zoranove (Đinđićeve-V. G.) o modernoj Srbiji koja se pridružuje evropskoj civilizaciji tako što će se konačno definisati kao srpska država i jednom zauvek rešiti srpsko nacionalno pitanje koje je dva veka vuče od jedne do druge nedodijelje. Na ovu suštinsku razliku o putu kojim Srbija treba da ide, nadovezivale su se i sve ostale, od kojih treba naglasiti Koštuničin prezir prema Zapadu i Evropi i Đinđićevu gotovo opsesivnu nameru da Srbiju što pre smesti u Evropsku uniju“ (2013, 126). Asimetrija između velike podrške DS u biračkom telu i malog udela te partije u vlasti na republičkom nivou uočavala se već prilikom obrazovanja Republičke vlade (25. januara 2000) u kojoj je DSS imala potpredsednika Vlade i jednog ministra. S vremenom, asimetrija se povećavala jer je, kao što smo prethodno pokazali, veliki broj bivših simpatizera i članova SPS i SRS hrlilo uglavnom u DSS, a mnogo manje u DS i ostale partije DOS-a. Na taj način u biračkom telu je rastao uticaj DSS, ali je, nasuprot tome, u Republičkoj vladi, sve više dolazila do izražaja nadmoć DS koja je privukla u svoje „gravitaciono polje“ manje stranke DOS-a i na taj način politički potpuno marginalizovala DSS. Treći uzrok međupartijskog sukoba bila je lična netrpeljivost dvojice lidera, Zorana Đinđića (DS) i Vojislava Koštunice (DSS). Iako ta neptreljivost, nije, prema mom uvidu, prius nego - kao što to često u biva u političkom životu - „naknadno pridošla varijabla“ programsko-političkog konflikta, ona je svakako doprinela njegovom naglašenom intenzitetu i oštrini. Ogorčena borba između dva partijska pola dostigla je možda najvišu tačku krajem jula 2002, kada je odlukom Administrativnog odbora Narodne skupštine Srbije oduzeto svih 45 mandata DSS. Tome je prethodio neuspešan pokušaj „ostatka DOS“-a da smanji „mandatski saldo“ DSS-a u svoju korist, sa obrazloženjem da to čini radi povećanja efikasnosti rada Republičkog parlamenta. Pozivajući se na taj princip, Predsedništvo (krnje) koalicije DOS zauzelo je stav, a Administrativni odbor Narodne skupštine Srbije ga je pretvorio u punovažnu odluku, da 36 poslanika izabranih u decembru 2000. na listi koalicije DOS budu zamenjeni „zbog neredovnog prisustvovanja sednicama“. Ta naizgled načelna i bezazlena odluka sadržala je u sebi bitne redistributivne efekte, jer je najviše pogodila upravo poslanike DSS (21). Budući da je na kandidatskoj listi koalicije DOS-a preostalo samo 13 kandidata iz DSS, ta bi partija zamenom poslanika ostala bez 8 mandata (broj njenih poslanika broj opao bi sa 45 na 37), a za isti broj bi bio uvećan broj mandata preostalih partija DOS-a. Pošto član 88 **Zakona o izboru poslanika** (2000) ne predviđa neredovno prisustvo zasjedanju sednica kao razlog za zamenu poslanika, DSS se žalila na odluku Administrativnog odbora Saveznom ustavnom sudu. Kad je taj sud usvojio žalbu DSS, Administrativni odbor je 29. jula 2002. to prividno prihvatio, a zatim je, sprovodeći novi zaključak Predsedništva „ostatka DOS“-a, odlučio, kao što sam već naveo, da oduzme DSS-u svih 45 mandata! **Na taj način, uoči prvog kruga predsedničkih izbora (29. septembra 2002), verovatno najjača partija u Srbiji ostala je, nezakonitom odlukom Administrativnog odbora, bez ijednog poslanika u Parlamentu!** Problem je rešen tek posle izbora, 4. novembra 2002. kada je između „ostatka DOS“-a i DSS-a postignut sporazum (u obliku **Zajedničke izjave**), po kojem su „vraćeni“ svi mandati DSS, a dve strane su se obavezale da će sarađivati na demokratskoj transformaciji republike. To, međutim, nije bio kraj sukoba, nego samo zatišje od nekoliko dana, posle čega se sukob ponovo rasplamsao.

Oštrina i intenzitet konflikta između „ostatka DOS“-a i DSS pokazali su već početkom 2002. da su ideje o pomirenju nerealne, pa su obe konfliktne strane prihvatile taj sukob kao invarijantu političkog života i ukalkulisale je u strategiju svog delovanja. „Ostatak DOS“-a usresredio je svoje napore na to da očuva „tanku“ većinu u Parlamentu (131 poslanik od ukupno 250) i da ostane na vlasti. Ta većina je bila dovoljna za usvajanje zakona, ali ne i za promenu Ustava Srbije (1990). A upravo taj Ustav, „krojen po Miloševićevoj meri“, predstavljao je nesavladivu prepreku za sprovođenje bitnih demokratskih reformi. Za promenu Ustava potrebna je dvotrećinska većina u Parlamentu, kao i podrška većine svih građana Srbije na referendumu (član 133 Ustava). Imajući to u vidu, postalo je jasno da, praktično, ne postoje izgledi da Ustav bude u dogledno vreme promenjen na ustavno predviđeni način. Šansa da se menjaju ustavi, kako pokazuje iskustvo postkomunističkih zemalja, postoji samo dok su „pobednici još uvek ujedinjeni snagom revolucionarnog principa“ (B. Akerman, prema Dimitrijević, 2002: 37). U Srbiji je ta šansa nepovratno propuštena posle decembarskih izbora 2000. na kojima je DOS izvejavao dvotrećinsku većinu u Narodnoj skupštini Srbije. Budući da je Miloševićev Ustav ostao na snazi, u razdoblju između 2000. i 2006. Republička vlada se permanentno nalazila između Scile i Haribde. Kada je poštovala Ustav, bila je u mnogim sferama bitno ograničena u radu ili čak osuđena na neaktivnost, a kada ga je ignorisala, bila je žigosana kao uzurpatorska.

Drugi partijski pol otičen u DSS takođe se postepeno „navikavao“ na ulogu opozicije na republičkom nivou i, uporedo sa tim, gradio strategiju političkog delovanja. U tom pogledu, kod DSS se uočava proces političke radikalizacije u kojem se ta stranka transformisala od stranke „konstruktivne opozicije“ u polulojalnu opoziciju (u prethodno definisanom značenju). Sredinom 2002. sukob između dva partijska pola toliko je eskalirao da se DSS nije ustručavala ni od najtežih optužbi na račun republičke Vlade i njenog premijera, na primer o dosluhu sa „podzemljem“ i o tolerisanju šverca, što nimalo ne zaostaje po oštrini za optužbama od SPS, SRS i SSJ. O radikalizaciji stava DSS govori i to što ona u jesen 2002. počela da primenjuje bojkot sednica narodne Skupštine da bi one, zbog nedostatka kvoruma, bile prekidane. Istini za volju, efekti opozicionog delovanja DSS bili su veoma ograničeni, jer je ta stranka raspolagala samo sa 45 mandata u Parlamentu, koji su joj čak - kao što smo prethodno pokazali - privremeno bili oduzeti. Budući da DSS zbog male parlamentarne snage nije mogla sama ozbiljnije da ugrozi republičku Vladu, jedina efikasna strategija te stranke sastojala se u obezbeđivanju podrške od partija antisitemskog pola (SPS, SRS, SSJ). Pri tom, DSS nije mogla da izbegne klasičnu dilemu o opravdanosti upotrebe nedemokratskih sredstava u ostvarivanju demokratskih ciljeva. **Odlučnim opredeljenjem, sredinom 2002, za čvrstu saradnju sa pomenutim partijama, DSS je bitno povećavala mogućnost da republičkoj Vladi bude izglasano nepoverenje, ali takvo opredeljenje nosilo je za DSS ogroman politički rizik da, sarađujući sa socijalistima, radikalima i SSJ, odvrati od sebe deo svoje „izborne klijentele“, naročito izvorne simpatizere koji su tu partiju podržavali pre 5. oktobra 2000.** Premda DSS nije do kraja vladavine „ostatka DOS“-a (2004) decidirano odgovorila na navedenu dilemu, u njenom političkom delovanju uočava se, naročito od sredine 2002, sve veća podudarnost sa delovanjem partija ancien régime. Od tada su poslanici DSS u Parlamentu, skoro bez izuzetka, glasali protiv zakonskih predloga Republičke vlade, kao i poslanici SPS, SRS i SSJ. Osim toga, poslanici DSS su, istovremeno sa poslanicima pomenute tri partije, izostajali sa važnih sednica Parlamenenta ili ih napuštali. Bez obzira na to da li je tu reč o višestrukim koincidencijama ili, što je verovatnije, o unapred dogovorenoj strategiji, teško je oseti se utisku da je na kraju posmatranog razdoblja bitno smanjena „politička distanca“ između DSS i partija „starog režima“.

Posle 5. oktobra u Srbiji se sa ekstremnim intenzitetom očitovala tendencija asimilacije između malih partija i „grupa pritiska“, na koju je davno upozorio Žan Mejno (1958, 38). „Simbioza“ opozicionih partija i dela NVO nije u Srbiji potpuno prekinuta ni posle oktobarskih promena 2000, jer su mnogi partijski funkcioneri nastavili da deluju u rukovodećim organima NVO (podaci o tome: **Politika** 9. januar 2003). Takođe, brojni rukovodioci NVO, angažovani istovremeno u opozicionim partijama, prešli su na odgovorne funkcije u državnom aparatu. U ovom slučaju partije su poslužile kao posrednik u transferu elite iz nevladinog u državni sektor.

4. Parlamentarni izbori 2003.

Posle ubistva Zorana Đinđića (12. maja 2003), novi premijer Republičke vlade, Zoran Živković, nije pokazao spremnost da izađe u susret učestalim zahtevima malih partija, članica „ostatka DOS“-a za većim učešćem u vlasti. On je objektivno ocenio da Republička vlada, sa nesigurnom podrškom u Parlamentu, ne može da funkcioniše u razdoblju u kojem je prinuđena da donosi važne i često nepopularne odluke. U takvim okolnostima Živković je došao do zaključka da je jedini izlaz u sazivanju novih izbora. U skladu sa Ustavom (1990), na njegov obrazložen predlog, v. d. predsednika republike, Nataša Mičić, raspisala je prevremene parlamentarne izbore za 28. decembar 2003.

4.1 Izborni rezultati

Participacija građanana ovim izborima iznosila je 58.7 odsto, što je jedan procentni poen više nego 2000. Na izborima je učestvovalo devetnaest partijskih lista od kojih je samo šest lista sa ukupno sedam partija uspeo da dostigne izborni „prag“ od 5 odsto i da osvoji mandate u Parlamentu. Najvažnije kontroverze na izborima 2003. ticale su se ekstradicije optuženih građana Srbije Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju, smeru i tempa privatizacije, budućnosti SCG i statusa pokrajine Vojvodine u Srbiji. Rezultati stranaka na ovim izborima uveliko su odstupili od rezultata ostvarenih na izborima 2000. godine. Dva partijska pola nastala rascepom DOS-a ostvarile su, ukupno uzevši, na ovim izborima manje ubedljivu prevagu nad partijama ancien régime, SRS i SRS, nego 2000. Pojedinačno posmatrano, najveći uspeh na decembarskim postigla je Šešeljeva ultranacionalistička SRS koja je zadobila 82 mandata i time postala najjača parlamentarna stranka u Srbiji. Na drugom mestu bila je DSS (lider Vojislav Koštunica) sa 53 mandata. Na trećem mestu sa 37 mandata je DS, koja je od 25. januara 2001. do decembarskih izbora 2003. predstavljala okosnicu Republičke vlade. Reč je stranci koja se energično suprotstavljala Miloševićevom režimu i najviše doprinela uspehu masovnih demonstracija koje su dovele do njegovog rušenja (5. oktobra 2000). Posle dolaska na vlast u okviru DOS-a, DS se energično angažovala u uključivanju Srbije u sve međunarodne institucije, izručenju okrivljenih Haškom tribunalu i ubrzanju privatizaciji ekonomije zbog koje je desetine hiljada ljudi ostalo bez posla. Među njima je bio veliki broj je ljudi od preko pedeset godina čije su šanse da nađu novo zaposlenje bile minimalne.

Četvrta stranka po broju osvojenih mandata (34) na decembarskim izborima je G17 plus. Reč je o novoj stranci na partijskoj sceni, koja je obrazovana u decembru 2002. od istoimene nevladine organizacije. Na petom i šestom mestu sa identičnim brojem mandata (22) su SPS i koalicija SPO - Nova Srbija (NS). Ovakav izborni rezultat za SPS predstavlja neuspeh, jer je ta partija na decembrskim izborima 2000. zadobila 37 mandata. Inače, predsednik SPS i dalje je bio Slobodan Milošević, premda je boravio kao pritvorenik u Sudu u Hagu. SPO je od početka

višestranačja do izbora 2000. godine, bila najvažnija opoziciona partija, ali je taj položaj izgubila zato što je u drugoj polovini devedesetih godina sarađivala sa vladajućom SPS (pristankom da sudeluje na izrazito neregularnim izborima 1997, ulaskom u Saveznu vladu 1999), a na saveznim izborima u septembru 2000. odbila je da sudeluje u okviru DOS-a i pretrpela je težak poraz, što važi i za republičke izbore, održane nekoliko meseci kasnije (decembar 2000). Izrazito slab učinak na pomenuta dva izborna nadmetanja 2000. podstakao je SPO da na izborima 2003. učestvuje u koaliciji sa NS, strankom koju su obrazovali 1997. bivši članovi i rukovodioci SPO, nezadovoljni podrškom rukovodstva te stranke vladajućoj SPS.

Rezultati ovih izbora govore o temeljnoj promeni stotina hiljada individualnih izbornih volja građana koji su izašli na biračka mesta, te se neizbežno postavlja pitanje koji su uzroci te promene. Verovatni uzrok promene mišljenja značajnog dela građana jeste nezadovoljavajući tempo poboljšanja životnog standarda (u odnosu na onaj koji je je obećan) između izbora 2000. i 2003. Valja napomenuti da je u Srbiji, koja je tek stupila u prvu fazu demokratije, ne postoji snažna „partijska identifikacija“ birača koja deluje kao „sidro“ koje usporava promene izbornih opredeljenja. Relativna postojanost „partijske identifikacije“ smanjuje mogućnost iznenadnih oscilacija u snazi političkih partija i time doprinosi stabilnosti uspostavljenog partijskog sistema. Stepem „partijske identifikacije“ u Srbiji - i u drugim zemljama Centralne i Istočne Evrope - niži je nego u zemljama stabilne demokratije (Goati, 2000, 201), što direktno podstiče nestabilnost partijskog sistema. U postkomunističkim društvima usled nepostojanja jasno uobličenih grupnih interesa, partije gotovo slobodno „lebde“ nad nedovoljno izdiferenciranim interesnim poljem, a njihova rukovodstva arbitrarno odlučuju o promeni partijske politike, što povećava stepen kontigencije u političkom životu.

4.2 Programska orijentacija i sastav pristalica

Ultranacionalistička SRS, najuspešnija partija na decembarskim parlamentarnim izborima 2003, ostala je dosledna svojim programskim opredeljenjima iz predoktobarskog razdoblja. Njen strateški cilj je ostao nepromenjen - „velika Srbija“ koja obuhvata Crnu Goru i velike delove Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Pored toga, u ključna programsko-politička opredeljenja SRS spadaju odbijanje saradnje sa Haškim sudom, težnja za održanjem SCG kao „čvrste federacije“ i protivljenje autonomiji Vojvodine. Struktura simpatizera SRS pokazuje, takođe, naglašeni kontinuitet sa predoktobarskim razdobljem. Glavninu sastava SRS čine radnici, penzioneri i domaćice. Reč je prvenstveno o starijim pojedincima nižeg obrazovnog nivoa i socijalnog statusa iz prigradskih naselja ili iz sela. Kad je reč o vrednosnim opredeljenjima, pristalice SRS intenzivno prihvataju cluster stavova u koji spadaju: izrazita autoritarnost, odbacivanje promena, afirmativan stav prema centralizaciji i nepoverenje prema pripadnicima drugih naroda (Pantić, 2002; svi podaci o vrednosnom profilu partija zasnivaju se, ako nije drukčije rečeno, na rezultatima istraživanja sadržanim u ovom tekstu). Velika većina pristalica SRS (78 odsto) ima - prema istraživanju Beogradskog centra za ljudska prava (BCLJP) sprovedenom 2003 - izrazito negativan stav prema Međunarodnom sudu u Hagu, samo 2 odsto izražava afirmativan i 19 odsto ambivalentan stav (**Public Opinion in Serbia, Attitudes Towards the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia**, Belgrad Centre For Human Rights, July, 2003). Izneti nalazi skoro su identični sa rezultatima istraživanja Instituta društvenih nauka (IDN) sprovedenog 2003, prema kojim samo 2 odsto sledbenika SRS ima poverenje u Haški sud, a 7 odsto podržava izručenje optuženih, dok se ostali tome suprotstavljaju (prema: **Vreme**, 21. decembar 2003).

DSS, kao druga stranka po broju osvojenih glasova i mandata na parlamentarnim izborima 2003, napustila je u Programu DSS usvojenom 2001. zalaganje za promenu granica bivših republika SFRJ, Hrvatske i Bosne i Hercegovine po „etničkom kriterijumu“ u korist Srbije. U programskom dokumentu, izglasanom 2001, DSS se zalaže „za doslednu primenu Dejtonskog sporazuma i Sporazuma o specijalnim vezama Republike Srpske i SR Jugoslavije“ (str. 7). U tom dokumentu DSS je naglasila važnost saradnje sa SAD, međunarodnim organizacijama i sa Međunarodnim sudom u Hagu, što je „međunarodna obaveza koja se ne može izbeći“ (str. 11). Nasuprot citiranim proklamacijama, DSS je posle stupanja na vlast - kao najvažnija stranka vladajuće koalicije - blokirala ekstradiciju optuženih Haškom sudu. DSS se zalaže za održanje SCG, a u pogledu teritorijalne organizacije Srbije podržava regionalizaciju i suprotstavlja se autonomiji Vojvodine. DSS prihvata privatizaciju, ali je kao opoziciona stranka od avgusta 2001. do marta 2004, oštro kritikovala način njenog sprovođenja i optuživala Republičku vladu za kriminal i korupciju. U kampanji za decembarske izbore 2003, DSS se zalagala za sporiju privatizaciju, čak za i revizije prethodno donetih odluka kojima su velike državne firme prodate, preko aukcije ili tendera. Socijalni oslonac DSS je u srednjem delu imovinske, obrazovne i statusne piramide, sa ispodprosečnom zastupljenošću u višem i nižem delu. U vrednosnom smislu, simpatizeri DSS odlikuju se naglašenijom religioznošću od opšteg proseka, izrazitim preferiranjem centralizacije i manjim poverenjem u pripadnike drugih naroda u odnosu na opšti prosek, dok su u pogledu stepena autoritarnosti i spremnosti da prihvate promene, slični opštem proseku. U celini uzevši, beleži jedan istraživač, „DSS najbolje reprezentuje uzorak građana u celini (0.96)“ (Pantić, 2002, 109). Skici vrednosnog profila pristalica DSS treba dodati naglašeno odbojan stav prema Međunarodnom krivičnom sudu u Hagu. O tome govore podaci prethodno citiranog empirijskog istraživanja BCLJP prema kojima 49 odsto simpatizera DSS izražava negativan stav prema Haškom tribunalu, 9 odsto pozitivan i 42 odsto ambivalentan stav. Slične vrednosti su registrovane i u istraživanju IDN. U tom istraživanju samo je 4 odsto pristalica DSS izrazilo poverenje u Haški sud, 28 odsto spremnost da izruči optužene za ratne zločine, a ostali su izneli negativan stav (prema: **Vreme**, 21. decembar 2003).

Na trećem mestu po broju glasova i poslanika je DS koja se od svog osnivanja (decembar 1989) energično zalaže za demokratske promene i svojinsku transformaciju. DS insistira na što bržem pridruživanju Srbije, odnosno SRJ EU, uz praktično demonstriranu spremnost da za to ispunji sve neophodne uslove. DS podržava autonomiju Vojvodine i zalaže se za održavanje SCG. „Izbornu klijentelu“ DS prvenstveno čine mlađi i obrazovaniji pojedinci višeg radnog i socijalnog statusa, nastanjeni pretežno u gradovima. Reč je upravo o socijalnim grupama koje u većoj meri spadaju u kategoriju „dobitnika tranzicije“ koja sa optimizmom procenjuje svoje izgleda u tržišnoj ekonomiji. Simpatizeri DS su ispodprosečno religiozni, ispoljavaju manju autoritarnost, skloniji su promenama, u većoj meri odbacuju centralizaciju i ispoljavaju veće poverenje u druge narode. U pogledu stava prema Haškom sudu, na osnovu istraživanja BCLJP (2003), rezultati su sledeći: 40 odsto simpatizera DS ispoljava pozitivan stav, 10 odsto negativan i 50 odsto ambivalentan stav. Nisu mnogo drugačiji ni nalazi istraživanja IDN iz jula 2003. U tom istraživanju, poverenje u Haški tribunal izrazilo je 26 odsto simpatizera DS, 69 odsto se opredelilo za izručenje optuženih za ratne zločine, dok su ostali neodlučni (prema: **Vreme**, 21. decembar 2003). DS je članica Socijalističke internacionale.

G17 plus je partija obrazovana od istoimene nevladine organizacije 16. decembra 2002, tako da se njen učinak na decembarskim izborima 2003. može smatrati uspehom. To je demokratski, tržišno i proevropski opredeljena stranka koja je po svojim programskim opredeljenjima veoma slična DS. Razlika postoji u pogledu budućnosti Srbije, jer se G17 plus zalaže, nasuprot DS, za

nezavisnu Srbiju, ocenjujući da je uspostavljanje federalne države sa Crnom Gorom pogrešno. „Jer u današnjoj situaciji, Srbija samo trpi troškove zbog fiktivne zajednice sa Crnom Gorom“ (G17 plus, **Državni program evropske Srbije**, 2003, 5). Iz tih razloga G17 plus podržava „hitno razdruživanje“ Srbije i Crne Gore, odnosno dezintegraciju SCG. Simpatizeri G17 plus su, kao i simpatizeri DS, najjače ukorenjeni u mladoj, visoko obrazovanoj generaciji iz gradskih sredina. Dominantna obeležja vrednosnog profila pristalica G17 plus su spremnost na promene, tolerancija i niska autoritarnost. Sudeći prema rezultatima istraživanja BCLJP (2003), 37 odsto simpatizera G17 plus podržava Haški tribunal, 15 odsto ima negativan, a 44 odsto nema jasno određen stav. Na identičan zaključak upućuju rezultati istraživanja IDN, prema kojima 24 odsto simpatizera te stranke ima poverenje u Haški tribunal, a čak 65 odsto se slaže sa izručenjem optuženih, dok ostali imaju ambivalentan stav.

U Programu SPO (2001), ta partija se definiše se kao „nacionalna stranka liberalnih, građanskih i demokratskih opredeljenja“ i naglašava neophodnost što bržeg ulaska u EU. Kad je reč o odnosima sa Crnom Gorom, SPO stavlja naglasak na zajedništvo „oslonjeno na međusobnu ravnopravnost pri svakoj formi njihove posebne državnosti, saveza ili federacije“. To je razlog što je SPO pružao podršku SRJ od njenog osnivanja (1992) do transformacije (2003) u Državnu zajednicu SCG. U sastavu simpatizera SPO natprosečno su zastupljeni radnici, seljaci, službenici i tehničari, učenici i studenti. Vrednosni „robot-profil“ pristalice SPO obeležavaju naglašena religioznost, odobravanje uvođenja veronauke u škole, autoritarizam, nepoverenje u druge narode, ali i većinsko prihvatanje promena i takođe većinsko odbacivanje centralizacije. Prema Haškom tribunalu pristalice SPO imaju znatno afirmativniji stav od pristalica DSS, čemu u prilog govore podaci istraživanja BCLJP, po kojima 14 odsto simpatizera SPO izražava poverenje, 50 odsto se zalaže za ekstradiciju, a ostali imaju nedovoljno određen stav (prema: **Vreme**, 21. decembar 2003). Najzad, NS je mala stranka nastala, kao što sam prethodno naveo, posle rascepa u SPO-u 1997. **Program NS** (2004) sadrži osnovna opredeljenja (naše zapovesti) u koja, između ostalog, spadaju - Srbija kao država srpskog naroda, Srpska pravoslavna crkva kao okosnica moralne i duhovne obnove, parlamentarna monarhija i seljak, čiji interes država mora da poštuje. NS nije, za vreme mandata koalicione Vlade obrazovane 2004, insistirala na uspostavljanju parlamentarne monarhije, a u svim drugim programsko-političkim pitanjima čvrsto je podržavala DSS.

4.3 Fijasko SPS-a

Na ovim parlamentarnim izborima SPS je osvojila samo 22 mandata. „Šok“ od izbornog poraza SPS je pretrpela u razdoblju kad je programski i organizaciono nastojala da se prilagodi postoktobarskom vremenu. SPS je već na VI kongresu u januaru 2003. prihvatila neke programske promene, ali njihov domašaj nije bio neupitan. U novom programskom dokumentu SPS se, na primer, zalaže za pristupanje EU, ali odbija da prizna Haški sud i ne slaže se ekstradicijom optuženih za ratne zločine tom sudu, premda je to *conditio sine qua non* za članstvo u EU. (**Deklaracija VI kongresa SPS**, 2003, str. 2). Ambivalentan je i stav SPS prema privatizaciji, jer je ta partija prihvatila obaveznu i oročenu privatizaciju, ali je odlučno odbacila model po kojem se proces privatizacije odvija u Srbiji (aukcijska, tenderska). Osim toga, SPS je na VI kongresu ocenila oktobarski prevrat 2000. kao „unapred pripremljeni scenario“ ostvaren „pučem u državi“ i ponovo izabrala za predsednika haškog optuženika, Slobodana Miloševića, što upućuje na zaključak da se 2003. još nije moglo govoriti o potpunom i definitivnom raskidu SPS sa predoktobarskim razdobljem.

U glasačkoj „armiji“ SPS dominiraju domaćice, penzioneri i radnici, uz značajno prisustvo seljaka, a kad je reč o obrazovnom sastavu, ubedljivo prevagu imaju pojedinci bez osnovne škole ili oni sa osnovnom školom. Među simpatizerima SPS postotak stručnjaka, privatnika, učenika i studenata je zanemarljiv. Na vrednosnom planu, sledbenike SPS karakterišu raširena autoritarnost, suprotstavljanje promenama, preferiranje centralizacije, nepoverenje u druge narode i većinsko protivljenje uvođenju veronauke u škole, što je, nesumnjivo, rezultat laičkog karaktera partije iz koje je nastala SPS. U oba prethodno citirana istraživanja odnosa prema Haškom tribunalu, sprovedena 2003, simpatizeri SPS manifestovali su izrazito negativan stav. Prema istraživanju BCLJP, samo 3 odsto pristalica te stranke ima pozitivan stav prema Tribunalu, 76 odsto negativan, dok 21 odsto izražava ambivalentan stav. U istraživanju IDN pozitivan stav prema Haškom sudu kreće se u okviru statističke greške (2 odsto), a spremnost na izručenje okrivljenih Međunarodnom sudu izražava samo 7 odsto simpatizera SPS.

4.4 Postizborna zbivanja

Ishod parlamentarnih izbora 2003. odražava značajnu redistribuciju snaga u Parlamentu u odnosu na izbore 2000, u korist antisistemskog partijskog pola koji je vladao u dooktobarskom razdoblju. Istovremeno, unutar partija koje čine taj pol došlo je do korenite promene odnosa snaga; ekstremno-nacionalistička SRS osvojila je 82 mandata i postala, relativno posmatrano, najjača partija u Parlamentu, dok je SPS, koja je pokazala težnju da reformiše neka bitna predoktobarska opredeljenja i da se adaptira novim okonostima, zadobila skoro četiri puta manje mandata (22). Značajan deo birača SPS privukli su, verovatno, radikali insistirajući u predizbornoj kampanji na ideji socijalne jednakosti koja predstavlja svakako najatraktivniju ideju socijalista. Pretpostavljam da je SRS na ovim izborima privukla u svoje „gravitaciono polje“ i pristalice ulranacionalističke SSJ, koja čak nije uspela da ostvari izborni cenzus (5 odsto) i ostala je bez ijednog mandata. Uzete zajedno, anisistemske partije koje su vladale u Miloševićevom režimu (SPS, SRS) bitno su povećale svoj udeo u Parlamentu sa 24 odsto 2000. na 41.6 odsto 2003.

Posle ovih izbora obrazovana je (u martu 2004) manjinska Vlada koju čine DSS, G17 plus i koalicija SPO/NS. Ova manjinska Vlada demonstrirala je osobenu „tehologiju rada“, jer je više delovala kao „konfederacija ministarstava“, a ne kao jedinstvena celina. „Konfederalni“ karakter ogledao se u tome što su njeni ministri u javnosti (naročito potpredsednik Labus i ministar spoljnjih poslova Drašković) zastupali različite stavove od premijera Koštunice, tako da je nekada bilo nemoguće utvrditi kakav je zvaničan stav Vlade. Vesna Pešić piše o Vladi kao o „konfederaciji feuda“ podrazumevajući pod tim „svojevrnsni sistem razmene usluga i interesa između vladajućih partija u koaliciji i njihovih skrivenih finansijera. U taj sistem je ugrađeno međusobno učenjivanje da će poslanici biti povučeni iz Skupštine ako neki ministar (predsednik partije) bude optužen za korupciju. Ugrađena je i kontrola poslanika koji treba da izglasaju 'tajkunske zakone': ministri preko kojih idu narudžbine su partijski šefovi poslanika i odlučuju o njihovom poslaničkom mestu“ (2013, 189-190). Treba svakako pomenuti još jednu osobenost ove Vlade. **Mislim na masovni „desant“ pripadnika nomenklature vladajućih partija na sva iole značajnija mesta u državnoj i javnoj upravi.** (O razmerama tog „desanta“ argumentovano svedočanstvo: Pešić, 2013, 196-204) Ovde nije reč jedino o potpuno nestručnim, ali partijma odanim ljudima, koji su po pravilu postavljani na važna mesta u državnoj upravi, nego i o tome da su mnogi od njih posedovali ovlašćenja da „regrutuju“, po vlastitom izboru, široki krug saradnika, što je otvorilo širok prostor nepotizmu. **Na taj način su državna administracija i uprava javnih preduzeća - čiji je stepen profesionalizacije i ranije bio nizak- u potpunosti**

diletantizovane. Istini za volju, „klice“ tog pocesa uočavale su se i pre 2004, ali je sa stupanjem na dužnost Koštuničine manjinske Vlade, proces dobio ekstremno ubrzan. Uz to, diletantizacija uprave ostvarena je po „po dubini“ političkog sistema, jer je zahvatila pokrajinski i opštinski nivo, čime je ostvareni proces praktično završen. To „ostvarenje“ manjinske Vlade (2004-2007) prihvatile su kao fait accompli i potonje republičke vlade u posmatranom razdoblju, jer im je omogućavalo lako „uhleblje“ vlastitog kadra, iako su se deklarativno zalagale za profesionalizaciju državne i javne uprave. Latentan efekat ovakve prakse jeste ubrzani egzodus više hiljada mladih akademskih građana, koji su u Srbiji tek završili studije, a otišli su u evropske zemlje i SAD. Na taj način, paradoksalno, siromašna Srbija višestruko vraća besplatnim ustupanjem „elite znanja“, „sive materije“, milionske donacije i kredite ekonomski daleko razvijenijim zemljama. Nema znakova da partije smanjuju „čelični stisak“ na profesionalni profil novozaposlenih, niti pak nagoveštaja smanjivanja trenda napuštanja zemlje od strane stručnjaka. Pitanje je samo kada će potencijalni strani investitori u nedostatke Srbije ubrojiti ne samo odsustvo odgovarajuće infrastrukture i slabosti vladavine prava, nego i nedostatak profesionalne radne snage. Pravo da dolaskom na vlast zaposle hiljade svojih, po pravilu nestručnih članova na ekspertskim mestima bitno je smanjilo produktivnost srpske privrede i povećalo do neslučenih razmera moć rukovodstva vladajućih partija u Srbiji, jer su uz institucije blanko ostavki i arbitrarnog odabira nosilaca poslaničkog mandata sa šire liste posle završetka izbora (o čemu je bilo reči), partijska rukovodstva zadobila potpunu kontrolu ne samo nad nosiocima najvažnijih državnih funkcija, nego i nad profesionalnim sudbinama više desetina hiljada ljudi koji čine državni aparat. **Na taj način partije su „zarobile“ državu, te smatram da je za politički sistem Srbije prikladniji termin paritodespotija nego partitokratija, koji se koristi za zemlje razvijene demokratije.** (Reč despotos na grčkom jeziku označava onog ko bespravno vrši vlast).

DSS kao stožerna stranka manjinske Vlade insistirala je u predizbornom razdoblju na neophodnosti diskontinuiteta sa vladom „ostatka DOS“-a zbog njenog „popustljivog“ stava prema korupciji i oslanjanja na nelegalna sredstva u borbi protiv Miloševićevog režima u masovnoj akciji „Sablja“ koju je policija sproveda posle ubistva premijera Zorana Đinđića. Pošto su partije koje čine manjinsku Vladu zadobile zajedno 109 mandata u Parlamentu, one su oslonile na parlamentarnu podršku SPS koja je time postala via facti član „vladajućeg aranžmana“, a po nekim autorima (npr. De Swaan, 1973) i partner u Vladi. DSS je pored premijerskog mesta obezbedila sebi ključna „politička ministarstva“ (unutrašnje poslove, pravdu, državnu upravu i lokalnu samoupravu), dok su funkcioneri G17 plus rukovodili ključnim ekonomskim resorima (potpredsednik Vlade koji se bavi ekonomijom, i ministar finansija). Tome treba dodati guvernera Narodne banke koji je prethodno izabran i koji nije član Vlade. Ministri iz SPO i NS došli su na čelna mesta u sferi međunarodnih odnosa, kulture, medija, vera, turizma, odnosa sa dijasporom i kapitalnih investicija.

Ali, vraćam se obrazovanju manjinske Vlade 2004. Za premijera manjinske vlade izabran je Vojislav Koštunica (DSS). Koalicioni partneri u Republičkoj vladi potpisali su sporazum pod naslovom **Načela zajedničkog delovanja strana potpisnica** u kojem su fiksirali neke ciljeve saradnje. Tu, između ostalog, figuriraju: izrada novog Ustava za tri meseca, donošenje Zakona o političkim strankama, udruženjima građana i nevladinim organizacijama, kao i paket izbornih zakona, o čemu, za razliku od Ustava, nisu precizirani vremenski rokovi. Sporazum sadrži i odredbu o Haškom tribunalu u kojoj strane iskazuju spremnost da „utvrde i vode jedinstvenu politiku... uz maksimalne napore da se domaći pravosudni organi hitno osposobe za vođenje postupka, bez izručivanja optuženih po komandnoj odgovornosti i po eventualnim novim optužnicama“ (podvukao V. G.). Prihvatanjem da pruža parlamentarnu podršku manjinskoj

Vladi, SPS je izašla iz političke izolacije. Podršku toj Vladi SPS je javno uslovila odbijanjem Republičke vlade da izručuje Haškom tribunalu građane Srbije optužene za ratne zločine. Istini za volju, postoje indicije da je SPS obezbedila za sebe i druge „naknade“ za podršku Vladi o kojima se može samo posredno zaključivati. Tu spada više puta javno izneta informacija da je manjinska Vlada, na traženje SPS, koristila svoj uticaj da „zaustavi“ proces oduzimanja vile predsedniku SPS, Slobodanu Miloševiću (2004), da obezbedi povlačenje optužnice protiv njegove supruge, Mirjane Marković (u proleće 2005) i da utiče na javnog tužioca da odustane od optužbe protiv Marka Miloševića u avgustu 2005. (šire o tome: Goati, 2006, 73).

Odredba iz koalicionog dokumenta **Načela zajedničkog delovanja strana potpisnica** o neizručivanju državljana Srbije Haškom tribunalu imala je dakosežan uticaj, jer je bitno zaoštrila stav Srbije prema Haškom tribunalu u odnosu na prethodno razdoblje. Na takvo političko opredeljenje Republičke vlade važni akteri Međunarodne zajednice odgovorili su brzo i energično mnogim odlukama (merama) koje su, direktno ili indirektno, veoma nepovoljne uticale na Srbiju. Od direktno nepovoljnih posledica navešću odlaganje **Studije izvodljivosti** - što je preduslov priključivanja EU - i „zamrzavanje“ ekonomske pomoći SAD, prvi put sredinom 2004. a drugi put početkom 2005. u ukupnom iznosu od oko 40 miliona američkih dolara. U indirektno negativne efekte spada, između ostalog, odlaganje pregovora o pristupanju Državne zajednice SCG Svetskoj trgovinskoj organizaciji, uskraćivanje podrške za dobijanje zajmova i kredita u najvažnijim finansijskim institucijama (Međunarodna banka za obnovu i razvoj, Međunarodni monetarni fond) i bitno redukovanje stranih investicija u privredu Srbije. **Tako je pitanje odnosa sa Haškim tribunalom postalo za Srbiju 2005 - kao i sredinom 2001 - sudbinska politička raskrsnica između status quo-a i nastavljanja demokratskih i tržišnih reformi.** Na opisanu politiku Republičke vlade presudno je uticala, kao što se moglo i očekivati, njena stožerna stranka, DSS, koja je nepokolebljivo ignorisala javna saopštenja koalicionih partnera (G17 plus, SPO) da Srbija mora da izvršava svoje međunarodne obaveze prema Haškom sudu, jer će se, u protivnom, suočiti sa još većom međunarodnom izolacijom. Istrajavanje DSS na odbijanju obaveza prema Haškom tribunalu posledica je ne samo već pomenutih rezervi DSS prema toj instituciji, nego i obećanja koje je ta stranka dala SPS-u (bez čije parlamentarne podrške je opstanak Vlade bio nemoguć) da će Vlada biti dosledna u odbijanju izručenja svojih državljana Haškom sudu. SPS je javno isticala da je to uslov za podršku manjinskoj Vladi u Republičkom parlamentu. Osim toga, SPS je naglašavala i obećanje Vlade da će stvoriti uslove za poboljšanje materijalnog položaja onih koji se već nalaze u haškom pritvoru. Nije zato nipošto slučajno što je nepun mesec dana posle stupanja Koštuničine Vlade na dužnost (30. marta 2004), DSS obezbedila - uprkos protivljenju njenih koalicionih partnera, G17 plus i SPO, a uz podršku opozicionih SRS i SPS (!), izglasavanjem **Zakona o pravima optuženog u pritvoru Međunarodnog krivičnog tribunala i članova njegove porodice**, kojim je propisana zamašna finansijska pomoć haškim optuženicima. Tim zakonom (čl. 3) optuženi može da ostvari pravo na naknadu zarade, paušalnu naknadu troškova za obezbeđivanje dokaza odbrane i naknadu troškova za obezbeđenje stručne pomoći u pripremanju odbrane. Naknada zarade optuženog koji je u radnom odnosu „određuje se u visini plate zaposlenih u državnim organima sa koeficijentom 8.80“ (čl. 4)! **Taj zakon je u aprilu 2004. proglašen neustavnim od strane Ustavnog suda Srbije, jer osigurava privilegovan položaj optuženih pred Haškim tribunalom u odnosu na ostale optužene. Mnogo važnije od te odluke je to što se izglasavanjem citiranog zakona jasno pokazalo da je manjinska koaliciona Vlada puka kulisa (vlada-maketa), iza koje odluke donosi stvarna koalicija koju čine DSS, SRS i SPS.**

Zbog odbijanja Srbije da izvršava obaveze prema Haškom sudu, SAD su početkom 2005. povukle savetnike iz Vlade Srbije, uskratile pomoć u reformi ekonomskog sistema, onemogućile

direktne letova JAT-a u SAD i upozorile Republičku Vladu da će, ako ne promeni stav prema Haškom tribunalu, lista sankcija biti proširena. Uporedno sa tim, EU je obavestila Srbiju da je izručenje svih optuženih za ratne zločine preduslov dobijanja **Studije izvodljivosti**. Odbijanje Koštuničine Vlade da izvršava međunarodne obaveze prema Haškom tribunalu, imalo je, kao što smo opisali, negativne efekte na privredu, a time i na standard građana. Nezadovoljavajući ekonomsko-socijalni učinak Koštuničine Vlade delovalo je razočaravajuće na birače partija vladajuće koalicije, o čemu ubedljivo govore rezultati predsedničkih izbora u junu 2004. i pokrajinskih i lokalnih izbora u septembru 2004. na kojima su sve članice vladajuće koalicije doživele težak poraz (šire o tome: Goati, 2006, 239-242). „Izborni šok“ je, naravno, pojačao „trenje“ unutar manjinske Vlade između stožerne DSS (i njoj bliske NS) i G17 plus i SPO, koje su nevoljno sledile antihašku politiku DSS. Osnovni razlog za to je bio strah da bi u slučaju promene takve politike, SPS „otkazala“ podršku Republičkoj vladi, čime bi se Vlada suočila sa dilemom da li odabrati rekonstrukciju ili raspisati vanredne parlamentarne izbore. U prvom slučaju, G17 plus i SPO bi izgubile mesto u Vladi, a u drugom bile bi prinuđene da idu na nove izbore koje su želele da izbegnu, jer je - sudeći prema nalazima brojnih empirijskih istraživanja - njihova podrška u biračkom telu bila bitno uzdrmana samim ulaskom u manjinsku Vladu koju podržava Miloševićeva SPS (Goati, 2006, 237-239). U stvari, G17 plus i SPO su potvrdile hipotezu o povezanosti „koalicionog ponašanja“ partije i njenog trenutnog položaja na „političkom tržištu“ koju je Laver ovako ovako formulisao: „Partije koje se suočavaju za izbornom katastrofom mogu da budu nespremljene da izvrše pretnju koja bi dovela do obaranja vlade, mada je na samoj pretnji zasnovana njihova pregovaračka moć. Suprotno, vladajuća partija koja očekuje izborni napredak kada padne vlada, može biti jako željna da ‘pokaže mišić’“. Ona može da izvlači defacto značajnu pregovaračku moć iz povratnog uticaja (rezultata - V. G.) istraživanja javnog mnjenja“ (1986, 41).

Republička vlada je do kraja novembra 2004. istrajala na odbijanju izvršavanja obaveza prema Haškom tribunalu, koristeći pri tom različita obrazloženja. Republički premijer i pojedini ministri su, u više navrata, naglašavali, na primer, da je „saradnja dvostrani proces i da se ne svodi samo na izručenja“, pa potom da bi izručenje (nekih) optuženih moglo da ugrozi internu stabilnost Srbije i, najzad, da suđenja optuženim treba prepustiti pravosuđu Srbije. Blokiranje saradnje sa Haškim tribunalom bitno je usporilo proces približavanja Srbije i DZ SiCG Evropskoj uniji i dovelo je do drastičnog smanjivanja obima međunarodne pomoći i međunarodnih kredita, što je inače tešku privrednu situaciju SRJ učinilo još težom. Osim toga, odbijanje Republičke vlade da izvršava međunarodne obaveze prema Tribunalu u Hagu, nametnuto od strane DSS kao najjače partije vladajuće koalicije, permanentno je podsticalo sukobe sa drugim koalicionim partnerima, posebno sa SPO-om. To dobro ilustruje lider SPO, Vuk Drašković, koji se, kao ministar inostranih poslova SCG, neprestano javno zalagao za hapšenje optuženih za ratne zločine, dezavuišući tako politiku Republičke vlade u kojoj participira njegova stranka! Najzad, u Crnoj Gori je jačalo ubeđenje da joj je zajednička država sa Srbijom nepremostiva prepreka pridruživanju EU, što je predstavljalo jak argument za independistički opredeljene partije i pojedince. Zbog opstrukcije srpske Vlade u izvršavanju međunarodnih obaveza prema Haškom tribunalu, vladajuća koalicija u Crnoj Gori je intenzivirala zahteve te republike za osamostaljivanjem od SCG preko referenduma. U prilog tome crnogorski političari su navodili da je antihaška politika Vlade Srbije u koliziji sa prvim članom (stav 3) **Ustavne povelje državne zajednice SCG** u kojem je zapisano da je cilj SCG (između ostalog), „uključivanje u evropske structure, naročito EU.

Pretpostavljam, ipak, da je izborni debakl partija manjinske Vlade na predsedničkim, pokrajinskim i lokalnim izborima 2004. predstavljao odlučujući „šok“ pod čijim je dejstvom DSS zauzela blaži stav prema Haškom sudu. Koristim termin „blaži“, jer je Republička vlada - pod presudnim uticajem DSS - prihvatila da podstiče dobrovoljne predaje okrivljenih proglašavajući to njihovom „patriotskom obavezom“ ali ipak nije usvojila stav da je ekstradicija optuženih međunarodna obaveza Srbije. Podsticanje na dobrovoljne predaje naglašavalo je negativan stav države prema Haškom sudu, ali i to da država nije u stanju da se odupre superiornim spoljnim silama i da zaštiti svoje građane. Sasvim retko se i u medijima pominjalo da je reč o ljudima koji su bili učesnici ratova sa desetinama hiljada mrtvih, i uz to, ljudi za koje je postojala osnovana sumnja da sudelovali u masovnim zločinima. „Kod nas se – pronicljivo zapaža Vesna Pešić – optuženi prinose Hagu kao plemenske žrtve. Metod dobrovoljnih predaja je opstao samo da se ne bi poremetila ideologija koja je ljude odvela u rat“ (2013, 142).

Poziv na dobrovoljnu predaju praćen je obilnom finansijskom pomoći, uz slavljeničku atmosferu, kao da je reč o ispraćaju nacionalnih junaka. Praktično posmatrano, taj poziv je dao dobre rezultate, jer je za otpilike pola godine četrnaestoro okrivljenih otišlo u Hag. Pošto se na to nisu odlučili svi optuženi, Republička vlada je pred isticanje novog roka za **Studiju izvodljivosti** (12. april 2005), najavila da će optuženi koji se ogлуše o poziv za dobrovoljnu predaju ipak biti uhapšeni i sprovedeni u Hag. To se krajem marta 2005. zaista dogodilo (iako nije zvanično potvrđeno) sa policijskim generalom Sretenom Lukićem (šire o tome: Goati, 2006, 242-246). Sedamnaestog juna 2005. Republička vlada je usvojila **Nacionalnu strategiju Srbije za priključenje EU** koju su u Parlamentu podržale sve partije, izuzev SRS. Reč je o politički izuzetno važnom dokumentu koji nije bio donet pod uticajem evropskih institucija, nego je nastao radi afirmisanja stanovišta da je cilj Srbije transformacija u moderno evropsko društvo sa tržišnom privredom i da je uključivanje Srbije u EU sredstvo za ostvarivanje tog cilja. Oficijalno manifestovanje proevropskog opredeljenja Srbije, uz dobrovoljnu predaju većine okrivljenih Haškom sudu, podstaklo je EU da ponovo otpočne ranije „zamrznute“ pregovore o pristupanju Srbije toj organizaciji.

Koštuničina Vlada nastojala je da sačuva Državnu zajednicu SCG uspostavljenu 2003. i oštro se suprostavljala težnji crnogorskih vlasti da, na osnovu referendumskog izjašnjavanja građana, proglase nezavisnost Crne Gore. Suprostavljajući se toj težnji, Vlada Srbije je pružala otvorenu političku, medijsku i (pretpostavljam) materijalnu podršku opozicionim partijama Crne Gore (tzv. federalističkom bloku ili srpskom bloku), koje su se zalagale za opstanak SCG. Te partije su najpre nastojale da osujete referendum o nezavisnosti Crne Gore, a kad im to nije pošlo za rukom insistirale su da u Parlamentu Crne Gore budu usvojeni što stroži uslovi za validnost referenduma. Crnogorska vlast je, posle dugog insistiranja međunarodnih aktera (prvenstveno EU i SAD), pristala na uslov da najmanje 55 odsto građana mora da se na referendumu izjasni u prilog nezavisnosti da bi odluka bila punovažna. Iako je reč o veoma visokom cenzusu, na referendumu održanom 21. maja 2006. ostvarena je potrebna većina glasova građana Crne Gore (55.5 odsto građana glasalo je afirmativno), posle čega je Crna Gora proglasila nezavisnost. **Paradoksalno jeste da je to olakšala svojom antihaškom politikom upravo Republička vlada koja se energično zalagala za federaciju Srbije i Crne Gore.**

Posle otcepljenja Crne Gore, Srbija je via facti postala nezavisna država, što je ubrzalo donošenje novog Ustava. Narodna skupština Srbije je u novembru 2006. usvojila, bez prethodne javne diskusije, novi Ustav koji je proizišao iz dogovora vođa parlamentarnih partija. Baš zato što je

nastao bukvalno „preko noći“, kao rezultat kompromisa partijskih prvaka, Ustav sadrži ozbiljne slabosti i nedostatke. Ali, usvajanjem Ustava, koaliciona Vlada je, bar formalno, ispunila jedan od ciljeva sadržanih u **Načelima zajedničkog delovanja strana potpisnica** (2004). Ona je, takođe, ispunila obećanje da neće vršiti ekstradiciju lica Haškom tribunalu po komandnoj odgovornosti (uz navedeni izuzetak policijskog generala Lukića). U neispunjena obećanja Vlade spadaju usvajanje Zakona o političkim strankama, udruženjima građana i nevladinim organizacijama, kao i „paket“ izbornih zakona.

5. Parlamentarni izbori 2007.

Na ovim izborima na birališta je izašlo 4.033.586 birača od 6.653.851 (ili 60.6 odsto), a broj nevažećih listića iznosio je 65.468 (ili 2.6 odsto). Ekstremno nacionalistička SRS je ostala je, kao i na izborima 2003, relativno najjača partija u Parlamentu (sa 81 mandatom umesto 82 na izborima 2003), druga po snazi je bila DS koja je zadobila 64 mandata, a iza nje slede DSS sa 47 mandata, G17 plus sa 19 mandata, SPS sa 16 mandata i koalicija partija okupljena oko LDP, sa 15 mandata. Udeo mandata vladajućih stranaka bivšeg režima (SRS, SPS) smanjen je u sastavu parlamenta izabranog 2007. u odnosu na izbore 2003. sa 41.6 odsto na 38 odsto. Na ovim izborima SPO je nastupio samostalno, pa nije uspeo da ispuni izborni cenzus od 5 odsto i ostao je izvan Parlamenta (zadobio je samo 134.147 glasova ili 3.3 odsto). Osim nabrojanih stranaka, u Parlament su izabrani, zahvajući pravilu „pozitivne diskriminacije“ Savez vojvođanskih Mađara (3), koalicija Lista za Sažak - Sulejman Ugljanin (1), kandidati dve romske partije (po jedan) i jedan kandidat koalicije albanskih partija. „Pozitivna diskriminacija“ usvojena je promenama Izbornog zakona 2005, što znači da su stranke etničkih i religioznih manjina oslobođene obaveze dostizanja izbornog cenzusa od 5 odsto i da je njihov kandidat izabran ako osvoji 0.4 odsto glasova (prirodni prag) na izborima.

5.1 Kolebanja oko savezništava

Posle ovih izbora obrazovana je (u maju iste godine) treća postoktobarska Vlada, sastavljena od proevropskih stranaka: DS, koalicije DSS i NS i G17 plus. Do obrazovanja Republičke vlade došlo je posle dugih i do kraja neizvesnih pregovora, u kojima je DSS birala između dve opcije; prva je koalicija sa ultranacionalističkom SRS, a druga je savez sa DS i G17 plus. Početkom maja 2007. izgledalo je da se DSS opredelila za prvu opciju, jer su njeni poslanici glasali za Tomislava Nikolića (SRS) kao predsednika Narodne skupštine. Lideri Evropske unije i SAD odmah su upozorili predsednika DSS, Koštunicu, da bi savez sa SRS značio „okretanje leđa“ EU i korak ka ponovnoj izolaciji Srbije. Povrh toga, ekonomsko-finansijsko poslovanje Srbije sa članicama EU i SAD (pregovori o investicijama, zajmovima i kreditima) trenutno je blokirano, a za jedan dan (9. maj) indeks akcije na Beogradskoj berzi pretrpeo je rekordan pad od 10 poena. Suočena sa negativnim efektima svoje odluke, DSS je napravila nagli politički zaokret time što su njeni poslanici glasali za smenu Nikolića sa položaja predsednika Parlamenta, a umesto njega podržali su izbor predsednika kandidata iz redova DS (Oliver Dulić). Uskoro je obrazovana Vlada DSS sa DS, NS i G17 plus. U opoziciji su posle ovih izbora ostale SRS, SPS i LDP. Novoizabrana Vlada obezbedila je većinsku podršku u parlamentu (127 od 250 poslanika), tako da joj nije bila potrebna pomoć SPS, kao što je to bio slučaj sa prethodnom manjinskom Vladom.

5.2 Dilema oko stožerne partije

U koalicionoj Vladi formiranoj 2007. teško je utvrditi koja se partija može smatrati stožernom. Najviše ministarskih portfelja (13 od 25) pripalo je DS, koja je ostvarila i znatno veću parlamentarnu podršku od ostalih koalicionih partnera. Imajući u vidu da Vlada donosi odluke većinom glasova i da DS u njoj ima većinu članova, o toj stranci bi se moglo govoriti kao o najuticajnijoj. Ali, tome protivreči okolnost da je lider DSS (i premijer prethodne Vlade) Koštunica izabran za predsednika Vlade, dok je Božidaru Đeliću iz DS-a pripala funkcija potpredsednika. U koalicionom sporazumu partneri u Vladi su nabrojali sledeće ciljeve svoje politike: borbu za očuvanje Kosova i Metohije, ubrzavanje evropskih integracija Srbije, jačanje ekonomskog prosperiteta, intenziviranje saradnje sa Međunarodnim sudom u Hagu i borbu protiv kriminala i korupcije. Pošto je ova Vlada imala „kratku istoriju“ (nešto više od pola godine), izneću preliminarne napomene oko ostvarivanja prvog, drugog i četvrtog cilja koji su fomulisani u koalicionom sporazumu dok ću, iz razumljivih razloga, ostaviti po strani treći i peti cilj (povećanje ekonomskog blagostanja, borba protiv kriminala i korupcije).

Partije koje čine koalicionu Vladu 2007. uslovno pripadaju evropsko-demokratskom i nacionalno-demokratskom partijskom polu i „politička distanca“ manja je između njih nego između partija prethodnog „vladavinskog aranžmana“ u kojem je važan činilac bila SPS, koja je, doduše spolja, pružala podršku manjinskoj Vladi. SPS je, kao što smo prethodno pokazali, zadržala naglašeno negativan stav prema oktobarskom preokretu 2000. i prema Međunarodnom sudu u Hagu. Za nešto više od šest meseci trajanja svog mandata, Republička vlada obrazovana posle izbora 2007. ostvarila je nesumnjivi uspeh potpisujući sa EU (18. septembra 2007) **Sporazum o viznim olakšicama** koji je omogućio građanima da slobodno putuju u većinu zemalja, članica EU. Time je prekinuta stvarna izolacija građana Srbije koja traje od početka poslednje decenije prošlog stoleća. Inače, Republička vlada je u svom kratkom mandatu najviše napora uložila u pregovore oko statusa pokrajine Kosovo i Metohija koja je 1999 - rezolucijom Saveta bezbednosti UN (1244) - došla pod suverenitet UN. Rezultat tih pregovora zavisio je pretenstveno od izveštaja „trojke“ (predstavnici EU, Rusije i SAD) koja je, na osnovu dijaloga sa predstavnicima Srbije i Kosova i Metohije, usvojila (Kaj Ejdeov) **Izveštaj** početkom decembra 2007. i dostavila ga Savetu bezbednosti UN. U tom dokumentu iznet je stav da sva sporna pitanja treba da budu rešena u dijalogu između Srbije i Kosmeta. To je u velikom delu javnosti Srbije primljeno sa velikom skepsom zasnovanom na uverenju da je ishod dijaloga već unapred određen na štetu Srbije. Tu se misilo na više puta ponovljene izjave predstavnika SAD u „trojci“ (i drugih visokih američkih funkcionera) da će, ukoliko delegacije Srbije i Kosova i Metohije ne postignu dogovor, SAD podržati prethodno sačinjeni plan Martija Ahtisarija koji, zapravo, obezbeđuje nezavisnost „Južne Srpske Pokrajine“. Takav stav SAD kritikovan je od strane predsednika Srbije Borisa Tadića i Republičke Vlade zbog toga što podstiče kosovsku delegaciju na nekooperativnost, jer upravo odbijanjem kompromisa ta delegacija postiže strateški cilj, nezavisnost pokrajine. Od smera i tempa regulisanja Kosovskog pitanja zavisila je u velikoj meri i sudbina Republičke koalicione Vlade, jer bi rešenje koje, u bilo kojoj formi, implicira nezavisnost Kosova, potenciralo razlike između ključnih koalicionih partnera, DS i DSS, oko načina na koji u tom slučaju treba da reaguje Srbija. Dok se DS zadovoljavao merama diplomatske retorizije, DSS ocenjuje da bi to ugrozilo pristupanje Srbije EU.

Pored razlika u pogledu pristupa pregovorima sa Kosmetom - čiji se početak očekivao – ispoljile su se i razlike između DS i DSS oko održavanja predsedničkih, pokrajinskih i lokalnih izbora u Srbiji, koje je predvideo Ustavni zakon (2006). Prema stanovištu DS, bilo je neophodno ne samo

raspisati predsedničke izbore do kraja 2007 - kao što to zahteva Ustavni zakon (2006) - nego ih do kraja 2007. treba i održati. Takav tajming odgovarao je DS jer je ta stranka, sudeći prema nalazima empirijskog istraživanja CESID-a sprovedenom krajem avgusta i početkom septembra 2007, posedovala široku podršku u biračkom telu, a njen predsednički kandidat Boris Tadić imao je veći prestiž od potencijalnih takmaca, posebno od kandidata SRS-a, Tomislava Nikolića (Mihailović i ost., 2007). Doduše, rezultati oktobarskog istraživanja 2007. agencije „Faktor plus“ pokazuju da bi, ukoliko se na predsedničkim izborima suoče pomenuti kandidati DS i SRS, kandidat prve partije (Tadić) zaostao u prvom izbornom krugu za kandidatom druge partije (Nikolićem), ali da bi ga pobedio u drugom, odlučnom krugu (prema: **Politika**, 31. X 2007), kao što se desilo i na predsedničkim izborima 2004. (o čemu će detaljnije biti reči u sledećem odeljku).

5.3 Raspisivanje predsedničkih izbora

DSS je insistirala na održavanju izbora posle završenih pregovora o statusu Kosova (10. decembra 2007) što - ako ishod pregovora ne bude povoljan za Srbiju - može dovesti do promene odnosa snaga između predsedničkih kandidata DS i SRS nauštrb kandidata prve stranke. Insistiranje na odlaganju izbora DSS je zasnivala na premisi da bi održavanje izbora u toku pregovora o statusu Kosova i Metohije neizbežno oslabilo homogenost vladajuće političke klase Srbije i ugrozilo njenu pregovaračku poziciju. DS i DSS su, početkom novembra 2007, ipak postigle preliminarne kompromis oko termina izbora po kojem prvi krug predsedničkih izbora treba da bude održan 13. a drugi 27. januara 2008, pod uslovom da prethodnim odlukama Međunarodne zajednice o Kosovu i Metohiji „ne bude ugrožen teritorijalni integritet Srbije“. Treba naglasiti da su razlike između dveju najvećih partija u vladajućoj koaliciji oko sprovođenja pokrajinskih i lokalnih izbora (čije je rasписivanje do kraja 2007. takođe predvideo Ustavni zakon) bile manje oštre, jer je DS korigovala ranije formulisani stav da ti izbori treba da se odvijaju u isto vreme kad i predsednički izbori i prihvatila gledište da oni treba da se održe u drugoj polovini 2008, sa tim da Parlament prethodno izglasa promenu Ustavnog zakona.

Kad je reč o (međusobno čvrsto povezanim) drugom i četvrtom cilju Republičke vlade sadržanom u koalicionom sporazumu vladajućih partija (o pridruživanju Srbije EU, jačanju saradnje sa Haškim sudom), Vlada nije u prvih nekoliko meseci, prema oficijalnoj oceni EU, ostvarila odgovarajući napredak, pa je zbog toga tek početkom novembra samo preliminarно potpisan **Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju**. Ocenu o „nedovoljnom napretku“ u pogledu saradnje sa Haškim sudom Vlada Srbije nije uspela da predupredi ni odlukom „Nacionalnog saveta za saradnju sa Haškim tribunalom“ da dodeli visoke novčane naknade za informacije koje bi omogućile hapšenje haških begunaca. Funkcionisanje, iako kratkotrajno, Republičke vlade izabrane 2007. olakšalo je svakako i to što je DSS programski evoluirala tokom 2005. od negativnog ili bar ambivalentnog stava prema obavezi Srbije prema Haškom sudu, kao o nevoljnom prihvatanju nužnosti izvršavanja obaveza prema tom sudu. Na taj način, DSS se približila stanovištima DS i G17 plus. Ali, programske razlike između partnera u koalicionoj Vladi - prvenstveno DS i DSS - nisu nestale. Dve od tih razlika će biti politički značajne u narednom razdoblju; prva razlika se tiče međunarodne orijentacije Srbije, a druga odnosa prema pokrajinskoj autonomiji. U novom **Programu DSS-a** (oktobar 2007), ta partija je među svoje neposredne ciljeve ubrojila „integraciju Srbije u međunarodni poredak, pre svega u Evropsku uniju“, pri čemu nisu spomenute „evroatlantske integracije“ koje obuhvataju i priključenje u NATO. Politički smisao tog izostavljanja postao je jasniji usvajanjem (29. X 2007) od strane Glavnog odbora DSS **Deklaracije o vojnoj neutralnosti Srbije**. U stvari, taj dokument

označava suprostavljanje DSS nameri pristupanja Srbije u NATO čiju okosnicu čini SAD i može se interpretirati kao protest DSS prema „pristrasnosti SAD u rešavanju problema Kosova i Metohije“. Da bi što jače naglasila politički smisao **Deklaracije o vojnoj neutralnosti**, DSS je 10. novembra 2007. organizovala akciju u kojoj su njeni rukovodioci objašnjavali građanima na trgovima najvećih gradova Srbije značaj tog dokumenta. Jamačno, nije slučajno da su baš istog dana lideri DS na ulicama gradova Srbije razgovarali sa građanima o značaju preliminarog potpisivanja **Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju** EU, čime su potencirali važnost jednog (polu)koraka Srbije ka EU, nezavisno od raspleta „Kosovskog čvora“. Na opisani način, dve najznačajnije partije vladajuće koalicije poslale su indirektnu poruku javnosti Srbije da je njima redosled državnih prioriteta drugačiji u odnosu na ostale.

Druga programska distinkcija između DS i DSS tiče se autonomije Vojvodine. Ta distinkcija je ublažena - kao što sam prethodno pokazao - time što je DSS u nacrtu novog Ustava Srbije (2002) prihvatila pokrajinsku autonomiju. Utisak o fleksibilnijem stavu DSS prema pitanju autonomne pokrajine pojačan je 2005. kad je DSS, po prvi put, izabrala Pokrajinski odbor Vojvodine. Ali, novi **Program DSS** (2007), nasuprot očekivanjima, ne sadrži stav o prihvatanju pokrajinske autonomije. U stvari, u tom dokumentu autonomija pokrajine uopšte se ne pominje, a umesto toga DSS navodi „jačanje lokalne samouprave na svim nivoima i prenošenje većeg dela državnih funkcija na regione i manje samoupravne jedinice“. Takvu formulaciju sadržao je i **Program DSS** iz 2001. Uprkos naporima partnera u koalicionoj Vladi da sporna pitanja rešavaju kompromisima, programsko-politička distanca između DS i DSS bila je tako velika da je premijer Koštunica ocenio da je funkcionisanje Vlade nemoguće i predložio predsedniku republike da raspiše prevremene izbore, što je predsednik i učinio.

6. Parlamentarni izbori 2008.

6.1 Novi institucionalni okvir

Treba napomenuti da su se ovi parlamentarni izbori odvijali dve godine posle usvajanja novog Ustava (2006) u kojem je predsednik republike lišen „jakih“ ovlašćenja koje je imao prema Ustavu iz 1990, pre svega ovlašćenja da „rukovodi oružanim snagama u miru i ratu“, „po svojoj inicijativi ili na predlog Vlade, za vreme ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti donosi akte iz nadležnosti Narodne skupštine“ (član 83) i da na obrazložen predlog Republičke vlade raspusti Skupštinu (član 89). Predsednik republike, prema Ustavu iz 2006, nema nikakvu izvršno-političku vlast (čl. 111 i 112 Ustava) i ne konkuriše u tom domenu Republičkoj vladi (tj. ne deli vlast sa njom), te tvrdnje o kohabitaciji ili o njenom odsustvu treba shvatiti kao metaforu ili kao inerciju iz ranijeg razdoblja u kojem je Ustav (1990) obezbeđivao predsedniku republike značajna izvršno-politička ovlašćenja. Ustav iz 2006. nedvosmisleno naglašava da je „Vlada nosilac izvršne vlasti u republici“ (član 122). Imajući to u vidu, u Srbiji se od 2006. može govoriti o čistom parlamentarnom sistemu, dok je većina pisaca, uključujući autora ovog teksta, u razdoblju važenja Ustava iz 1990, svrstavala politički sistem Srbije u polupredsedničke. Time nipošto ne tvrdim da je predsednik republike po svom novom ustavnom kapacitetu quantitate negligible, nevažna, isključivo ceremonijalna figura. Predsedniku republike obezbeđuje značajnu simboličku moć već to što se bira na neposrednim izborima (čl. 114 Ustava 2006), pa stoga Republička vlada - politički posmatrano - ne može da potpuno previda njegove kritike, naročito ako te kritike imaju podršku opozicionih partija u Parlamentu i ako o njima mediji upoznaju javnost. U takvim okolnostima predsednik republike deluje kao ozbiljan „činilac remećenja“ i važan politički akter čije se ponašanje ne može ignorisati.

6.2 Izlaznost građana

Na ove izbore izašlo je 61.3 odsto građana (4.141176 od 6.749688), što je za 0.7 procentnih poena više nego na izborima 2007. U odnosu na prethodne izbore, na izborima 2008. došlo je do preokreta, jer je koalicija partija okupljena oko DS pod nazivom „Za evropsku Srbiju“ dobila 102 mandata (40 odsto), dok je ranije u Parlamentu najbrojnija stranka, SRS, doživela poraz i zadobila samo 78 mandata (31; 20 odsto glasova). Na trećem mestu je koalicija DSS i NS (30 mandata; 12 odsto glasova), a iza njih slede koalicija SPS – PUPS - JS (20; 8 odsto glasova) i LDP sa 13 mandata 5.2 odsto glasova. Manjinske stranke (mađarske, muslimansko-bošnjačke i albanske) su, koristeći pravilo „pozitivne diskriminacije“, dobile zajedno 7 mandata (1.8 odsto glasova).

6.3 Postizborna zbivanja

Izborni poraz SRS na ovim izborima doveo je do neočekivanog i brzog rasepa te partije iz koje je nastala Srpska napredna stranka (SNS). Posle „izbornog šoka“ potpredsednik SRS Nikolić i njegov zamenik Vučić nastojali su neuspešno temeljito reformisati programski projekat SRS i da tu antievropski i antidemokratski orijentisanu partiju transformišu u proevropsku i prodemokratsku. Tomislav Nikolić je potrebu promene partije obrazložio na zasjedanju sednice Centralne otadžbinske uprave SRS, 12. septembra 2008. potpuno prozaičnim razlozima, ne pominjući nikakve programsko-teorijske argumente. Nikolić je, naime, tvrdio da ako SRS ne promeni svoj negativan stav o pristupanju Srbije Evropskoj uniji, saradnji sa susednim državama i demokratizaciji zemlje, ona osuđuje sebe i svoje lidere na trajnu nemoć i na potpuno marginalnu ulogu u političkom životu. Sa neskrivenim žaljenjem Nikolić je na sastanku Otadžbinske uprave naglasio da lideri SRS, za razliku od lidera drugih partija, ne mogu „posle 18 godina bavljenja politikom“ da obezbede bilo kome zaposlenje ili odgovarajuću lekarsku negu“. Negativan stav SRS prema EU – koju prema rezultatima empirijskih istraživanja podržava većina građana Srbije – onemogućio je mu je, prema sopstvenoj interpretaciji, da pobedi Tadića na predsedničkim izborima 2008. (**Velika Srbija**, septembar 2008, br. 3246). Ukratko, Nikolićevo izlaganje moglo bi se sublimirati u oceni da SRS ekstremnim stavovima osuđuje sebe i svoje lidere na političku izolaciju i nemoć, što je nužno promeniti. Ali, Nikolićevi naponi da, posle izbornog poraza, ubedi rukovodstvo SRS u neophodnost temeljitih promena bili su uzaludni jer se tome suprotstavio predsednik stranke, Šešelj, koji se (iz Haga, telefonski) uključio u pravu. Većina partijskih rukovodilaca ponašala se kao su „pravi vernici“ i slepo je sledila Šešeljeva uputstva. Epilog Nikolićevog pokušaja mogao se očekivati; on je 12. septembra 2008. isključen iz SRS-a. Ali, spor se nije okončao na taj način, jer je Nikolić je, uz podršku pripadnika dela vrha partijske nomenklature, osnovao novu stranku: Srpsku naprednu stranku (SNS), a njemu se priključio manji deo partijskog rukovodstva i 21 poslanik, od ukupno 78 članova poslaničkog kluba SRS. Nasuprot parlamentarnoj i partijskoj eliti koja je većinom ostala verna SRS, članstvo i simpatizeri masovno su podržali novu partiju, koja je čak na sledećim izborima (2012), kao što ću kasnije pokazati, osvojila najviše mandata i postala okosnica nove Republičke vlade, dok SRS nije uspela da dostigne „prag“ od 5 odsto i nije ušla u Narodnu skuštinu!

Eliminacijom Nikolića i njegovih sledbenika iz svojih redova 2008, SRS je ostala jedina antisistemaska stranka, dosledna svojim predoktobaskim opredeljenjima koja je zadržala impresivnu parlamentarnu snagu (57 mandata jer je 21 poslanik izabran na listi SRS pristupio SNS), ali je izgubila uticaj u biračkom telu, što će pokazati tek sledeći izbori. Ističem „jedina

antisistemska stranka“, jer je kao što sam prethodno napomenuo, SPS je na Šestom kongresu prihvatila postoktobarski poredak uz izvesne rezerve, a uz to je svoje prodemokratsko opredeljenje potvrdila lojalnom podrškom manjinskoj Vladi Vojislava Koštunice 2003-2007.

Posle izbora 2008. oko obrazovanja Republičke vlade bile su „igri“ dve opcije. Jedna je značila koaliciju DSS - NS, SRS i SPS – PUPS - JS, koja je imala 128 poslanika u Narodnoj skupštini Srbije, a drugo opcija bila je koalicija „Za evropsku Srbiju“, SPS-PUPS-JS, i mađarska koalicija, uz pomoć dva bošnjačka poslanika i jednog albanskog poslanika sa juga Srbije. Pošto je ova opcija imala podršku od 129 poslanika, obrazovanje koalicione Vlade zavisilo je od stava izborne koalicije SPS – PUPS - JS kojoj će se od dve programsko politički divergentne grupacije prikloniti. Ovaj primer pokazuje, kao na dlanu, da vladajuće koalicije nisu samo tehnički instrument, već aranžman koji može interpretirati izbornu volju biračkog tela na različit način. Zato Lubert s pravom konstatuje da „u većini demokratija izbori ne odlučuju ko će vladati. Umesto toga, ko će vladati odlučuje se koalicionim pregovorima između političkih partija“ (1986, 1). U ovom slučaju, SPS – PUPS - JS dala je prednost koaliciji „Za evropsku Srbiju“ i zajedno sa njom, uz učešće G17, plus obrazovala koalicionu Vladu, za čijeg je premijera izabran Mirko Cvetković (DS). Za potpredsednika Vlade, istovremeno i ministra unutrašnjih poslova, izabran je predsednik SPS, Ivica Dačić, što se može smatrati praktičnim prihvatanjem socijalista u krug demokratski orijentisanih partija.

6.4 Ekonomska kriza

Stupanje na dužnost koalicione Vlade Mirka Cvetkovića (DS) poklopilo se sa početkom velike ekonomske krize koja je posle ekonomski najrazvijenijih zemalja sa SAD na čelu, pogodila i slabu ekonomiju Srbije. Strane investicije koje su *conditio sine qua non* funkcionisanja srpske ekonomije nezadrživo su opadale, što je prouzrokovalo porast nezaposlenosti i opadanje životnog standarda stanovništva. Izborna obećanja DS i ostalih stranaka vladajuće koalicije (G17 plus, SPS, PUPS i JS) građanima o brzom povećanju životnog standarda pala su „u vodu“. Opozicija je koristila nepovoljan razvoj događaja koja su ekonomiju Srbije doveli na ivicu bankrota (a na koje Srbija uglavnom nije imala uticaja) da za to okriivi upravo nesposobnost Vlade Srbije. Naglašavajući delovanje eksternih faktora za fijasno ekonomske politike Valde, ne tvrdim da tome nisu „kumovali“ i interni činoci, kao što su kasno uviđanje Vlade da je reč o enormnim dimenzijama ekonomske krize i odsustvo odgovarajućih pravovremenih mera koje bi ublažile njene efekte. Tu ubrajam i uobičajenu neažurnost i neefikasnost antikriznih mera koje je Vlada preduzimala.

6.5 Ubrzavanje puta u EU

Uprkos ogromnim ekonomsko-socijalnim teškoćama, Republička vlada je, uz pomoć predsednika republike, uspela da ubrza kretanje Srbije ka EU. U tom pogledu ostvaren je jedan važan cilj: ukidanje viznog režima i slobodno putovanje građana Srbije u zemlje EU. To je za građane najneposredniji, opipljivi pozitivan rezultat političkog opredeljenja za priključivanje EU, ali taj uspeh Republičke vlade brzo je pao u senku negativnih efekata velike ekonomske krize.

7. Parlamentarni izbori 2012.

U maju 2012. godine održani su u Srbiji, prvi put posle 1990, opšti izbori na svim nivoima političkog sistema: na državnom (parlamentarni i predsednički), pokrajinskom, gradskom i opštinskom nivou. Rezultati tih izbora su, kao što se moglo očekivati, značajno uticali na redizajniranje „političkog reljefa“ Srbije. U tom pogledu najvažniji su parlamentarni izbori, jer je u Srbiji od 2006, kao što smo već napomenuli, na snazi parlamentarni sistem u kojem je izvršna vlast u rukama Vlade.

7.1 Izborne platforme i participacija

Osnovna izborna kontroverza na ovim izborima bilo je pitanje odnosa prema pristupanju Srbije Evropskoj uniji i tom pogledu uočava se podela na stranke koje se zalažu za pristupanje i one koje se tome protive. Zoran Stojković (2012, 33) nudi istančanju, četvoročlanu klasifikaciju: evrofiličari (Preokret, manjinske stranke); evrorealisti (mainstream stranke i koalicije), evroskeptici (DSS) i evrofobičari (Dveri i SRS). Pošto je ipak većina najvažnijih stranaka saglasna oko toga da je interes Srbije da postane član EU (uz izvesne osobenosti), predizborna rasprava između njih bila je fokusirana na ekonomsko-socijalne teme i na način borbe protiv korupcije u kojoj je je Srbija u proteklih pola decenije, prema podacima Transparency International-a, stagnirala i zaostajala za bivšim republikama SFRJ, koje su postale nezavisne države. Dosta pažnje privlačilo je, takođe, pitanje Kosova i Metohije i u tom pogledu većina stranaka podržala je pregovore Republičke vlade sa „kosmetskom stranom“ pod okriljem EU, dok su SRS, DSS i Dveri prihvatale pregovore samo pod okriljem Ujedinjenih nacija. Negativan stav partija prema pregovorima pod okriljem EU čvrsto korelira sa negativnim stavom prema pristupanju Srbije EU. U predizbornom razdoblju malo su bile zastupljene ideje o neophodnosti promene državnih granica, za šta se programski zalaže SRS, a umesto toga i SRS je više insistirala na socijalno-ekonomskim pitanjima, pre svega na neophodnosti poboljšanja ekonomskog položaja građana Srbije, koje je svojom politikom Vlada sa DS na čelu dovela u beznadežnu situaciju.

Dok se pre izbore 2012. u pogledu stava najvažnijih parlamentarnih partija oko pristupanja EU, sa izuzetkom DSS, moglo govoriti o nijansama, čemu je naročito doprinelo jasno proevropsko opredeljenje SNS i SPS, razlike u pogledu autonomije i decentralizacije su na ovim izborima postale izrazitije u odnosu na prethodno razdoblje. U prezentaciji stavova o autonomiji i decentralizaciji oslanjam se, ako je drukčije rečeno, na tekstove Jovana Komšića (2007. i 2012). DS se permanentno zalagala za autonomiju Vojvodine, ali se sadržaj autonomije menjao, a često je od DS fomulisan na nedovoljno određen način. To je početkom prošle decenije bilo označeno idejom „asimetrične decentralizacije“, ali od donošenja Ustava Srbije 2006, stvarni sadržaj autonomije za koji se zalaže ova stranka postaje ponovo enigmatičan i nedovoljno određen. DSS u svom Programu 2007. uopšte ne govori o autonomiji Vojvodine, nego o Srbiji podeljenoj na regione, između kojih DSS pravi razliku između velikih i malih. Regioni su administrativne i samoupravne jedinice lišene elemenata državnosti. SPS podržava teritorijalnu autonomiju koja nije prikrivena država, nego koja izražava kulturno-istorijske osobenosti date teritorije. SPS je podržala stavove Ustava iz 2006. o autonomiji Vojvodine i suprostavila se načelno svim pokušajima da se autonomija zameni kvazidržavnim statusom. SRS je zadržala svoj stav iz **Programa** 1996. u kojem se zalaže za unitarnu državu republikanskog oblika vladavine. Istini za

volju, radikali permanentno sudeluju na pokrajinskim izborima, što podrazumeva da su spremni da učestvuju i u pokrajinskoj vlasti što, bi moglo i da pospeši – ocenjuje Komšić, „priznanje funkcionalnosti nekakvog vida autonomije Vojvodine“. G17 plus smatra da pokrajine i regije treba da budu uobičajeni oblik organizovanja u jednom multietničkom društvu kakvo je društvo Srbije, a taj oblik treba da bude utvrđen Ustavom. LDP visoko rangira decentralizaciju, pa i autonomiju Vojvodine, na listi svojih programskih ciljeva. U tom pogledu LDP ide ispred Ustava iz 2006, jer se zalaže da Vojvodina ima zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast. SNP, koja je nastala rascepom 2008. iz SRS, ne osporava koncept autonomije što predstavlja diskontinuitet sa radikalima, ali zadržava skepsu SRS, jer se suprostavlja „razgradnji“ političkog sistema Srbije, naročito na području „Autonomne Pokrajine Vojvodina“, što je, inače, uobičajena formulacija SRS.

Na parlamentarnim izborima 2012, kao i na prethodnim, korišćen je proporcionalni izborni sistem, sa cenzusom od 5 odsto, a čitava Srbija predstavljala je jednu izbornu jedinicu. Ipak, u izborna pravila unete su dve dalekosežne demokratske promene. Prva je onemogućavanje poslaničkih „blanko ostavki“ koje partijski lider u svakom trenutku može da aktivira, čime je, zapravo poslanik bio privremeni delegat partije, a Parlament bio skup partijskih delegata bez ikakve autonomije. Istini za volju, dve partije (LDP i Savez vojvođanskih Mađara) nisu koristile antidemokratski institut „blanko ostavke“ i pre nego što je zakonom zabranjen. Dodajem tome da je navedenom izmenom Izbornog zakona zapravo „zaobiđena“ nedemokratska odredba Ustava 2006. po kojoj poslanik može „da pod uslovima određenim zakonom, neopozivo stavi svoj mandat na raspolaganje političkoj stranci na čiji predlog je izabran za narodnog poslanika“ (član 102, stav 2). Druga demokratska promena je prihvatanje sistema „zatvorene liste“, što znači da je partija (koalicija) dužna da obezbedi mandate pojedincima u skladu sa redosledom na izornoj listi, čime je ukinuto pravo partijskih rukovodilaca (pod uticajem EU i Venecijanske komisije) da arbitrarno dodeljuju mandate pojedincima, bez obzira na redosled na listi i to deset dana posle zvaničnog objavljivanja rezultata izbora!

Na parlamentarnim izborima 2012. pada u oči najpre izuzetno nizak procenat birača koji je koristio svoje biračko pravo (3.912.904, što predstavlja 57.7 odsto od 6.770.013 upisanih birača). U poređenju sa prethodnim parlamentarnim izborima (2008), izlaznost građana na birališta je manja za 3.6 procentnih poena. Inače, u razdoblju posle 5. oktobra 2000 - kada je u Srbiji ostvaren temeljan demokratski preokret - procenat participacije na republičkim parlamentarnim izborima kretao se ovako: 2000 – 57.7 odsto; 2003 – 58.7 odsto; 2007 – 60.6 odsto i 2008 – 61.3 odsto i 2012 - 57.7 odsto. **Činjenica da 42.3 odsto građana nije 2012. izašlo na birališta zahteva dublju sociološku analizu i neka prethodna preciziranja, jer bismo fokusiranjem samo na izborne učesnike sveli skoro polovinu građana Srbije na tamnu pozadinu elektoralnih aktivnosti druge polovine.**

Najpre, od oko 2.850.000 građana koji su apstinirali, neophodno je odbiti od 600.000 do 850.000 građana koji imaju prebivalište u Srbiji, a žive u drugim, uglavnom zapadnoevropskim zemljama i SAD. U ovom slučaju, veliki finansijski troškovi i gubitak vremena bili su dovoljni razlozi da se ti građani odreknu korišćenja svog biračkog prava. Neke, doduše mnogo bogatije države organizuju u vreme izbora besplatan prevoz za svoje građane koji borave u drugim zemljama, ali za sada, kad je u pitanju Srbija, to nije realno očekivati. Ako prihvatimo objašnjenje da su visoki troškovi i veliki gubitak vremena prohibitivno delovali na izbornu participaciju rečenog dela građana, korisno je, iz analitičkih razloga, uzeti u obzir i neke druge razlike među apstinentima. Ostavljajući po strani procenjeni broj građana koji borave izvan zemlje, broj apstinenata još uvek je visok i iznosi oko 2.000.000 (ili oko 26 odsto biračkog tela). Taj broj ću podeliti, u skladu

sa ranije opisanom Blondelovom tipologijom (1978) na dva dela; prvi, daleko manji deo, čine građani koji su želeli, ali nisu mogli da glasaju zbog objektivne sprečenosti (pogrešno upisani ili neupisani u birački spisak, bolesni, službeno odsutni). Ovde je reč o relativno malom broju građana koji se pre može meriti hiljadama nego desetinama i stotinama hiljada.

Ni preostali daleko veći deo apstinenata nije homogena grupa, nego se u njoj razlikuju dve podgrupe. Prvu čine „negativni apstinenti“, a drugu „pozitivni apstinenti“. U prvu podgrupu ubrajam potpuno nezainteresovane za politička zbivanja, istinski pasivne koji su - uz to, vrlo često kao najveći gubitnici tranzicije - u potrazi za poslom i često menjaju mesto boravka. U zemljama stabilne demokratije, a (sudeći prema prethodno citiranim istraživanjima) i u Srbiji njih karakterišu sledeća obeležja: niži položaj na dimenzijama obrazovanja, informisanosti, moći, bogatstva i ugleda, obavljanje manuelnih zanimanja i pripadnost ženskom polu. Pretpostavljam da je u Srbiji obim te podgrupe veliki, čemu u prilog govori podatak da u našoj zemlji postoji oko 30 odsto funkcionalno nepismenih građana, ali pouzdane podatke o obimu te podgrupe može obezbediti samo produbljeno empirijsko istraživanje.

U podgrupu „pozitivnih apstinenata“ ubrajam pojedince koji pripadaju srednjem i višem delu socijalne piramide po dimenzijama obrazovanja, bogatstva i ugleda, ali kojima se ne dopada nijedna partija koja sudeluje na izborima, zbog programske orijentacije, nedoslednosti u političkom delovanju (i) ili ljudskog sastava. U istu podgrupu spadaju građani koji su razočarani učinkom partija u prethodnom razdoblju. Postavlja se nadasve važno pitanje zašto je tako visok postotak građana u Srbiji na ovim izborima odustao od ostvarivanja izbornog prava. Verovatno je jedno od važnih objašnjenja u tome što je deo građana - na osnovu prethodnih iskustava - postao skeptičan u pogledu mogućnosti da utiče na politička zbivanja, pa je, umesto izlaska na birališta, odlučio da ostane kod kuće ili da na drugi način iskoristi slobodno vreme. U kategoriju građana koji su glasali (57.7 %) spadaju i oni čiji su listići svrstani u nevažeće. Na izborima 2012. procenat nevažećih listića iznosi 4.4 odsto (među kojima je dosta belih listića), što je više za 2.3 odsto nego 2008. (2.1 odsto). Dvostruko veći broj nevažećih listića 2012. u odnosu na izbore 2008. (kao i na izbore 2007, 2003. i 2000), ne može se interpretirati kao slučajna „kumulacija izbornih omaški“, nego kao politički protest protiv „izbornog menija“, što su ubedljivo dokazali prethodno citirani Iv Deloj i Olivije Il (1991, 141) analizirajući, u višedecenijskom razdoblju, učestalost nevažećih listića na francuskim parlamentarnim izborima.

7.2 Izborni učinak

Najviše glasova na majskim izborima osvojila je koalicija „Pokrenimo Srbiju“, sa Tomislavom Nikolićem na čelu, predsednikom Srpske napredne stranke. Iza nje sledi koalicija „Izbor za bolji život“ (Borislav Tadić) - čiju ključnu organizaciju predstavlja DS - koja je u prethodnom razdoblju bila stožerna partija vladajuće kalicije. Ta koalicija zadobila je 22 odsto glasova (ili 863.294) i osvojila 67 mandata. Gubitak prve pozicije ove koalicije ne može se objasniti medijskom marginalizacijom, jer je prema nadgledanju izborne kampanje i programa svih javnih servisa i komercijalnih emitera od strane RRA u predizbornom razdoblju (14. mart-20. maj 2012), pomenuta koalicija bila najzastupljenija na programima svih emitera (**Politika**, 30. oktobar 2012). Pretpostavljam da uzroke izbornog fijkasa vladajuće koalicije, sa Tadićem na čelu, liderom DS-a, treba tražiti u dva reda činilaca. Prvi se tiče negativnog efekta svetske ekonomske krize, na koji nisu uspele da nađu odgovor ni neuporedivo razvijenije ekonomije zemalja stabilne demokratije, pa su vlade mnogih zemalja izgubile na izborima i prepustile svoje mesto opoziciji. Reč je o tome što deo građana ocenjuje vlast - u našem slučaju „Koaliciju za bolji

život“ - prvenstveno na osnovu uspeha kojim im ona omogućuje da ostvare svoje ekonomsko-socijalne aspiracije, ne baveći se međunarodnim ekonomskim okruženjem u kojem vlada deluje. Drugi red činilaca odnosi se na slabosti koje je u svojoj političkoj aktivnosti ispoljila vladajuća koalicija od kojih su najvažnije dugotrajna i neuspešna reforma pravosudnog sistema i nedovoljno odlučna borba protiv korupcije. Ovde treba dodati i široko propagirano „istorijsko pomirenje“ između DS i SPS, za koje veliki broj sledbenika DS smatra da je preuranjeno i pogrešno. Nekadašnji sledbenici vladajuće koalicije su svoje nezadovoljstvo njenom politikom, pretpostavljam, izrazili kako glasajući za neku od opozicionih stranaka, tako i odbijanjem da izađu na birališta. Verujem da većinu od 3.6 odsto, koliko iznosi povećanje izborne apstinencije u odnosu na 2008, čine upravo nezadovoljni sledbenici vladajuće koalicije. O „sankcionisanju“ partija od strane građana njihovom izbornom apstinencijom podsticajne redove je napisao, u drugom kontekstu, Srećko Mihailović (2007, 177-178). Verujem da je deo građana koristio još jedan instrument za izbornu „sankcionisanje“ partija. Taj instrument su nevažeći listići čiji je procenat 2012. u odnosu na 2008. više nego udvostručen (sa 2.1 odsto na 4.3 odsto). **Može se učiniti da je razlika od samo 2.2 odsto veoma mala u odnosu na čitavo biračko telo, ali ta razlika deli dobitnike i gubitnike, pobednike i poražene na ovim izborima (prednost pobjedničke koalicije nad gubitničkom iznosila je samo 2 procentna poena).** Pretpostavku da su potencijalni glasovi apstinencije „rasuti“ na sve stranke u približno istom procentu, osporava nalaz zasnovan na empirijskim istraživanjima apstinencije u Srbiji po kojem su „apstinenci opredeljeni prema demokratskim partijama“ (Milošević-Đorđević, 2007, 214-215) ili, kraće rečeno, birači apstinencijom „kažnjavaju“ demokratske partije.

Na trećem mestu na izborima 2012. je „Koalicija Socijalističke partije Srbije (SPS), Partije ujedinjenih penzionera (PUPS) i Jedinštvene Srbije (JS) - Ivica Dačić“, četvrta je Demokratska stranka Srbije (DSS) - Vojislav Koštunica (koja je nastupila samostalno), peta je koalicija „Preokret“ (Čedomir Jovanović) i šesta koalicija „Ujedinjeni regionu Srbije (URS) - (Mladen Dinkić)“. Ukupno 10 mandata izvojevalo je 5 manjinskih lista, koristeći odredbu o „pozitivnoj diskriminaciji“. O izbornim rezultatima parlamentarnih stranaka i koalicija govori tabela I.

Tabela I	broj glasova	%	broj mandata
„Pokrenimo Srbiju“ - Tomislav Nikolić	940.659	24	73
„Izbor za bolji život“ - Boris Tadić	863.294	22	67
SPS, PUPS, JS - Ivica Dačić	567.689	14.5	44
DSS - Vojislav Koštunica	273.532	7	21
„Preokret“ - Čedomir Jovanović	255.5464	6.5	20
URS - Mladen Dinkić	215.666	5.5	16

Sve koalicije i partije navedene u tabeli prošle su zakonom propisani cenzus od 5% i, prema broju dobijenih glasova, osvojile odgovarajući broj poslaničkih mesta u Parlamentu. Ispod izbornog „praga“ ostale su Srpska radikalna stranka (SRS) - Vojislav Šešelj (4.6%), Dveri za život Srbije (4.6%), Pokret radnika i seljaka (1.5 %), Komunistička partija (0.8%), SDS - Nebojša Leković (0.45%), Koalicija Albanaca Preševske doline (0.3%), Reformska stranka (0.2%), i Crnogorska partija - Nenad Stefanović (0.1 %). Možda je najveće iznenađenje ovih izbora loš rezultat SRS koja je od 1992. naovamo uspevala da zadobije predstavništvo na svim izborima za Republički i (od 1992. do 2000) za Savezni parlament. Neuspehom da obezbedi predstavništvo u Republičkom parlamentu SRS je izgubila ne samo „vidljivost“, koju obezbeđuju obavezni TV

prenosi svih parlamentarnih zasedanja, nego i pravo na zamašnu godišnju novčanu naknadu za funkcionisanje partije i naknadu za učešće na izborima koje obezbeđuje **Zakon o finansiranju političkih aktivnosti** (2011). Neuspeh SRS rezultat je više činilaca. Prvi je inistiranje na „velikoj Srbiji“, što je ideja koju ta partija zastupa od svog osnivanja (1991). Zagovaranjem „velike Srbije“ SRS osporava međunarodno priznate granice država koje su nastale posle dezintegracije SFRJ 1991. (posebno Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske) i doprinosi nestabilnosti u ovom, inače „trusnom području“ Balkana. Drugi činilac jeste unutrašnji rasep u SRS iz kojeg je 2008. nastala SNS, koja je ubrzo privukla veliku većinu simpatizera i birača matične stranke. Treći činilac je dugogodišnje odsustvo iz zemlje predsednika SRS, Vojislava Šešelja (prtvorenika u Hagu), i četvrti, možda najvažniji činilac jeste pojava na političkoj sceni Srbije programski skoro identične stranke, Dveri za život Srbije, koja je delovala sa izbornim obećanjima i na „izbornom lovištu“. Rezultat konkurencije dveju stranaka za istu ili vrlo sličnu „izbornu klijentelu“ bio je taj da su obe stranke privukle zajedno 9.2 % birača, ali su taj dobitak ravnopravno podelile, što nijednoj nije bilo dovoljno da uđe u Republički parlament. Ni na ovim izborima cenzus od 5% nije važio za stranke nacionalnih manjina, nego je (merama „pozitivne diskriminacije“) za ulazak jednog poslanika iz te grupe partija u Parlament bilo dovoljno osvajanje 0.4 odsto glasova. Po tom osnovu steklo je status poslanika pet predstavnika Saveza vojvođanskih Mađara, dva predstavnika Stranke demokratske akcije i jedan poslanik koalicije manjinskih partija „Svi zajedno“.

Relativno najbolji izborni učinak koalicije „Pokrenimo Srbiju“ (koja je osvojila 73 mandata) je očekivan, jer su, u protekle dve godine, rezultati većine (ne svih) empirijskih istraživanja pokazivali da njena stožerna članica, SNS, ostvaruje najveću podršku građana u Srbiji. Evo nekih podataka o tome: prema rezultatima empirijskog istraživanja organizacije Partner konsalting, sprovedenom u januaru 2012, SNS je podržalo 33%, a DS 25.8% građana; u istraživanju Faktora plus u februaru 2012. za SNS se opedelilo 30%, građana, a za DS 28.2% i, najzad, u istraživanju Faktora plus, organizovanom krajem aprila 2012, za koaliciju oko SNS izjasnilo se 32.5% građana, dok je za koaliciju oko DS optiralo 37% ispitanika. Kao što sam prethodno pokazao, SNS je nastala rasepom iz SRS 2008, što znači da je SNS relativno „mlađa“ stranka kojoj je pošlo za rukom da u kratkom roku od četiri godine postane relativno najjača stranka u partijskom sistemu. To se u dosadašnjoj parlamentarnoj istoriji Srbije nikada nije dogodilo. SNS je, za razliku od svoje izvorne stranke, SRS, načelno prihvatila demokratski poredak uspostavljen 5. oktobra 2000, priznala granice Srbije fiksirane Dejtonskim sporazumom i podržala fundamentalne demokratske vrednosti i principe (ljudska i građanska prava, principe vladavine prava i podele vlasti i dr.), čime se jasno deklarirala kao sistemska partija. Osim toga, SNS se založila za uključivanje Srbije u EU, čemu se SRS odlučno suprotstavlja. Oštar programski i politički zaokret SNS 2008. u odnosu na SRS, daleko je ipak jasniji na deklarativno-normativnoj ravni nego u stvarnosti. Jedan od uzroka te razlike je bilo to što je teško u tako u velikoj organizaciji, kakva je postala SNS, korenito promeniti, u kratkom roku, mentalni sklop i način delovanja desetina hiljada rukovodilaca srednjeg i nižeg nivoa, članova i simpatizera. Ovde, doduše, nije reč samo o vremenu koje se ne može ubrzati, nego i o da tome konveretiti u politici - kao i u religiji - neibežno zadržavaju bar delimično najdublja verovanja (paradigme) i obrasce ponašanja iz ranijeg razdoblja. To o je razlog što proces temeljne promene partija traje desetinu i više godina, često čitavu generaciju (o tome; Goati, 2008, 245-261).

O „nedovršenostima“ političkog raskida SNS sa SRS govori, na primer, to što SNS, uprkos načelnom zalaganju za pristupanju Srbije EU, nije podržala u Srpskom parlamentu od 2008. do 2012. nijedan zakon čije je usvajanje uslov za ulazak Srbije u tu međunarodnu organizaciju.

Drugo, iako SNS ističe pristupanje EU kao jedan o svojih programsko-političkih prioriteta, ona je 16. maja 2012. potpisala sporazum o saradnji sa DSS koja se odlučno protivi ulasku Srbije u EU. Najverovatnija pobuda SNS za potpisivanje tog sporazuma jeste nastojanje da obezbedi podršku od strane DSS za „svog“ predsedničkog kandidata Tomislava Nikolića u drugom krugu predsedničkih izbora (20. maja 2012). U zamenu za to - quid pro quo - SNS je pristala na sadržaj sporazuma po kojem građani Srbije treba da se u predstojećem razdoblju, na referendumu, izjasne o političkoj i vojnoj neutralnosti Srbije. Treće, sa kolikim intenzitetom deluje sila mentalne inercije na političke konvertite pokazuje izjava (u stvari odgovor na pitanje) prvog čoveka SNS Tomislava Nikolića, na Državnoj televiziji Crne Gore, 31. maja (posle završenih predsedničkih izbora) da u Srebrenici nije bilo genocida nad više hiljada pripadnika bošnjačke (muslimanske) etničke grupe, nego da je reč o teškom zločinu, iako je taj zločin Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju pravno kvalifikovao kao genocid. Svojom tvrdnjom o ovom tragičnom i krajnje osetljivom događaju, Nikolić je izazvao proteste u Međunarodnoj zajednici i „zahlađenje“ odnosa sa BiH i Hrvatskom.

U toku predizborne kampanje SNS je spretno koristila slab ekonomsko-socijalni učinak vladajuće koalicije u proteklom četvorogodišnjem razdoblju. Tu imam prvenstveno u vidu višestruko negativne efekte duboke ekonomske krize koja je prvo zahvatila ekonomski najrazvijenije zemlje sa SAD na čelu, pa se kasnije, kao kap ulja na vodi, „preselila“ u Srbiju i druge ekonomski nerazvijene zemlje sveta i prouzrokovala globalno smanjivanje bruto nacionalnog proizvoda, povećanje broja nezaposlenih, ubrzanu inflaciju i nezadrživi pad životnog standarda građana. Povrh toga, nipošto ne treba zanemariti pogrešne mere (ili nedostatak mera) Vlade Srbije u sferi borbe protiv korupcije, odugovlačenje u procesuiranju krupnih afera (Kofer, Satelit, Indeks), neažurnost u istraživanju pozadine ubistva premijera Đinđića 2003, političkih ubistava Slavka Ćuruvije i Dade Vujasinović i velike greške i propuste u višegodišnjoj reformi pravosudnog sistema. Neuobičajeno je, međutim, to što kritike zbog ovih slabosti i grešaka koalicione Vlade nisu javno iznosile samo samo SNS i druge opozicione partije, nego i neke partije-partneri u prethodnoj koalicionalnoj Vladi, prvenstveno URS (čija je ključna partija G 17 plus) i SPS. Pojedinci iz tih partija zauzimali su značajne pozicije u Republičkoj vladi (2008-2012); predsednik URS vršio je dužnost potpredsednika Vlade, a predsednik SPS-a funkciju ministra unutrašnjih poslova i potpredsednika Vlade. Istine radi, napominjem da je zbog čestih javnih kritika Vlade, predsednik URS-a, Mladen Dinkić, na zahtev premijera, napustio Republičku Vladu, ali je URS ostao deo Vlade do kraja njenog mandata.

Kritikujući rad Vlade, SNS je obećavala biračima da će, ukoliko dođe na vlast, bitno popraviti ekonomsku situaciju velikim i jeftinim kreditima iz Rusije i srpske dijaspe (koji će biti iskorišćeni za obimne investicije u infrastrukturu) i organizovanjem javnih radova, što će obezbediti posao velikom broju nezaposlenih. Osim toga, SNS je kritikovala nespremnost Vlade da se uhvati u koštac sa političkom korupcijom i potcenjivala njen tolerantan stav prema „tajkunima“ što je, navodno, omogućavalo funkcionerima vladajuće političke elite da se lako i nezakonito obogate. Umesto toga, SNS je obećala bespoštednu borbu protiv tajkuna, maksimalno olakšanje privrednog poslovanja, efikasnu i jeftinu državu u kojoj će, radi permanentne veze sa poslovnom zajednicom i sa građanima, biti uspostavljen „kancelarija za brze odgovore“. U greške i propuste Republičke vlade od 2008. do 2012. opozicione partije, prvenstveno SNS, jesu takođe uvrstile neuspeh u reformi pravosudnog sistema, u oficijalno obećanom smanjivanju broja dozvola, uverenja i dokumenata koji su neophodni za pokretanje privatnog poslovanje (tzv. giljotina propise) i odsustvo zvanično najavljenog smanjenja broja zaposlenih u javnoj

upravi. Uprkos navedenim, u velikoj meri opravdanim kritikama na račun Republičke vlade, opoziciona koalicija „Pokrenimo Srbiju“ ostvarila je na izborima prednost od samo 2 procentna poena nad ranije vladajućom koalicijom „Izbor za bolji život“. Verovatno je relativno mala spremnost građana da prihvate „zdravo za gotovo“ zavodljiva obećanja koalicije „Pokrenimo Srbiju“ rezultat pamćenja birača da je stožerna stranka te koalicije, SNS, do 2008. zastupala - kao deo SRS - izrazita antidemokratska i antievropska opredeljenja. Druga po snazi na ovim izborima jeste koalicija „Izbor za bolji život“ (Tadić), čiju najvažniju stranku čini DS (uz Ligu Socijdemokrata Vojvodine - Čanak; Socijaldemokratsku partiju - Ljajić i SPO - Drašković). Ova koalicija - koja je bila na vlasti u prethodne četiri godine - predstavljala je „laku metu“, prvenstveno zbog već pomenutog relativno nezadovoljavajućeg učinka koji je ostvarila na vlasti u različitim sferama. Koalicija „Izbor za bolji život“ zadobila je 67 mandata u Republičkom parlamentu.

Najveći uspeh na ovim izborima ostvarila je koalicija „SPS, PUPS i JS - Ivica Dačić“ koja je bezmalo udvostručila procenat osvojenih glasova u odnosu na izbore 2008. (14.5 odsto: 8.6 odsto) i osvojila 44 mandata (a 2008. samo 20). Postoji više razloga uspeha ove tripartitne koalicije. Čelni čovek najjače koalicione partije, SPS, Ivica Dačić, obavljao je u Vladi Srbije od 2008. do 2012, bez velikih kritika, vrlo važnu i osetljivu funkciju ministra unutrašnjih poslova (i potpredsednika Vlade), ali je, kao što smo pomenuli, pred kraj mandata (a pre početka izborne kampanje) javno iznosio ozbiljne kritičke primedbe na račun vlastite Vlade. Tokom kampanje Dačić je formulisao neke populističke poruke, na primer: „Ne treba ni da ulazimo u EU, ako ćemo ući poniženi“, koje su verovatno bile atraktivne izvesnom broju birača, naročito simpatizerima SPS-a iz Miloševićevog razdoblja. Tu svakako spada i Dačićeva pretnja hapšenjem straniim investitorima koji ne dozvoljavaju obrazovanje sindikata u svojim kompanijama. U Dačićevim istupanjima „probijale“ su se, verujem spontano, (kao što je to slučaj i sa Tomislavom Nikolićem) neke ideje i metafore iz njegove predkonvertitske faze. O tome rečito svedoči sledeći stav iz jednog njegovog govora: „Slobodan Milošević je u Kosovu Polju svojevremeno rekao - niko ne sme da vas bije, a ja posle 25 godina kažem - niko ne sme da vas laže. Oni misle da će podeliti vlast u Srbiji, ali moram da ponovim ono što je Milošević rekao - malo morgen“ (NIN, 10. V 2012, str. 24).

Lider PUPS-a, stranke koja, zapravo, predstavlja interesnu grupu penzionera, naglašeno se trudio, kako u dijalogu sa domaćim političarima, tako i sa stručnjacima Međunarodnog monetarnog fonda, da u eri „stezanja kaiša“ spreči donošenje mera koje bi pogoršale inače težak ekonomski položaj penzionera, na šta su penzioneri uzvratili povećanom podrškom PUPS-u na izborima 2012. Lider JS, trećeg partnera ove koalicije, Dragan Marković Palma, nastavio je, kao gradonačelnik Jagodine, da uspešno vodi taj grad i da, oslanjajući se na značajne strane investicije, obezbeđuje žiteljima svog grada standard (zaposlenje, socijalna davanja) koji je daleko iznad nivoa susednih gradova. DSS - koja je posle oktobarskog preokreta 2000. bila nekoliko godina najjača demokratska stranka na političkoj sceni Srbije (Goati, 2004, 60) - morala je da se zadovolji sa skromnih 6.9 odsto glasova. To je za 4.6 procentnih poena procenata manje nego 2008. (11.6 odsto), ali je tada DSS nastupila u koaliciji sa Novom Srbijom (Velja Ilić). Pošto je teško ponderisati učešće NS u izbornom učinku koalicije 2008, nemoguće je odgovoriti na pitanje da li rezultat DSS na izborima 2012. znači nastavak postepenog, ali nezadrživog slabljenja ove nekada najuticajnije stranke DOS-a, ili pak njenu stabilizaciju na relativno niskom nivou. Treba svakako naglasiti da su dve integrativne (i međusobno povezane) ideje DSS-a sa kojima je nastupala na izborima 2012. identične idejama koje ova

stranka zagovara u čitavom postoktobarskom razdoblju: politička neutralnost (Istok Zapadu i Zapad Istoku) i odlučno protivljenje pristupanju Srbije Evropskoj uniji. Ostajući privržena protivljenju EU, DSS je potpuno ignorisala podatke po kojima su zemlje EU u postoktobarskom razdoblju daleko najveći trgovinski partneri i donatori Srbije, kao i da su organizacije iz tih zemalja glavni investitori u srpsku privredu što je, sve zajedno, snažan argument u prilog odluke o ulasku Srbije u EU. Uporno neuzimanje u obzir tih činjenica i energično insistiranje na ranije usvojenom stanovištu od strane DSS jeste dobar primer „neproduktivne doslednosti“ (koristim u različitom kontekstu, sintagmu profesorke Zage Golubović iz knjige **Moji horizonti**, 2012). Koalicija „Preokret“ (Čedomir Jovanović), čiju okosnicu čini LDP, zadobila je, takođe, relativno skroman deo birčkog tela (6.5 odsto), što je minimalno povećanje u odnosu na izbore pre četiri godine (5.2 odsto). Reč je o neznatnom i svakako spornom napretku, zato što su na ovim izborima zajedno sa LDP nastupile SPO, Socijaldemokratska unija, Bogata Srbija, Vojvođanska partija i Demokratska partija Sandžaka. Koalicija „Preokret“ formulisala je (ili je formulisala jasnije od drugih pratija) dva izuzetno važna opredeljenja: insistiranje na poboljšanju odnosa Srbije sa susednim državama, posebno sa Bosnom i Hercegovinom (čiji je deo Republika Srpska) i neophodnost traganja za modus vivendi sa Kosovom i Metohijom, što korespondira sa zahtevima koji Srbiji postavljaju zemlje EU i SAD. Potonje opredeljenje u interpretaciji LDP ima za cilj popravljanje položaja građana srpske nacionalnosti na Kosmetu, naseljenom većinskim albanskim življem, a ne formalno priznavanje državne nezavisnosti te teritorijalne jedinice. Najmanji procenat glasova (5.5 odsto) osvojila je koalicija URS, čije jezgro predstavlja stranka G17 plus. Ova koalicija afirmisala je u svojoj kampanji kao ključnu ideju regionalizaciju Srbije, a sama URS po svom sastavu je sačinjena od brojnih regionalnih organizacija (pokreta).

Posle ovih izbora pokazalo se da uspeh u formiranju Vlade i uopšte moć jedne partije ne zavisi samo od broja mandata, nego i od koalicionog kapaciteta partije, tj. od njene sposobnosti da se udružuje sa drugim partijama i da sa njima ostvari održiv sporazum o političkim ciljevima Vlade (ne samo terminalnim nego i etapnim). Naravno, u sporazumu je moguć izvestan radijus slobode partija-partnera u koalicionoj Vladi, koji nije uvek u skladu sa voljom biračkog tela. O tome sam u jednom prethodnom tekstu zabeležio sledeće: „Vladajuće koalicije nisu samo ‘tehnički posrednik’, ‘most’ između volje biračkog tela i nosilaca vlasti, već i politički aranžman koji, neretko, preinčuje volju birača“ (Goati, 2008, 75).

7.3 Formiranje Vlade

Posle završenih izbora, kada su počeli pregovori o obrazovanju koalicionne Vlade, izgledalo je da će DS „amortizovati“ izborni fiasco obrazujući Republičku koalicionu vladu čiji će premijer biti Boris Tadić (gubitnik na istovremenim predsedničkim izborima) sa istim partnerima (URS, SPS, PUPS i JS). Mogućnost da ponovo bude obrazovana Vlada od koalicije (sa DS na čelu) partija koje su u izbornom nadmetanju dobile manje mandata od koalicije „Promenimo Srbiju“ oštro je kritikovana od potonje koalicije. Ali, koalicioni pregovori nisu rezultirali sporazumom, pretpostavljam, zbog insistiranja DS da predsednik URS –a, Mlađan Dinkić, ne bude član Vlade. Do otpora sudelovanju Dinkića u Vladi došlo je zato jer on, kao što smo prethodno pomenuli, eliminisan iz sastava prethodne Republičke vlade na insistiranje premijera Mirka Cvetkovića (DS) zato što nedovoljno disciplinovano sprovodi njena opredeljenja. Ne bih isključio ni lični animozitet Tadića, koji je bio predviđen za premijera nove Vlade, i Dinkića, koji je eliminaciju iz prethodne Vlade shvatio kao pokušaj predsednika DS, Tadića, da ugrozi njegov politički kredibilitet. Pošto u sporu oko Dinkićevog učešća u budućoj Vladi nijedna strana nije popustila, koalicioni pregovori DS i URS-a završeni su neuspehom. Ova epizoda govori o tome koliko je

„ljudski koeficijent“ značajan u obrazovanju koalicija, što se neopravdano potcenjuje. (više o tome: Goati, 2008, 74-93). Posle neuspeha DS, počeli su pregovori u čijem središtu je SNS, sa ciljem da se obrazuje nova kaliciona Vlada. SNS je imala više uspeha u pregovorima i ona je obrazovala Vladu sa koalicionim partnerima sa kojima je to bezuspešno pokušala da učini DS.

Treba naglasiti da je SNS, kao najjača stranka vladajuće koalicije, ustupila mesto premijera Vlade lideru daleko manje koalicije SPS – PUPS – JS, Ivici Dačiću. Na tu vrstu ustupka DS u prethodnim pregovorima nije bila spremna, zbog čega se Dačić priklonio koaliciji sa SNS, a ne koaliciji sa DS. Novoobrazovana koalicija sa SNS na čelu potpisala je 10. jula 2012. **Sporazum** u kojem su nabrojani najvažniji ciljevi i pravci delovanja nove vlade (**Politika**, 11. jul 2012). Već u septembru počela je u Narodnoj skupštini debata o rebalansu budžeta za 2012, zato što su troškovi na rashodnoj strani „probili“ predviđene vrednosti, a spoljni dug Srbije daleko je prevazišao planirane limite. U parlamentarnoj raspravi o rebalansu budžeta, kritike na račun nedomaćinskog trošenja budžetskih sredstava u prvoj polovini 2012. iznosili su ne samo poslanici ranije opozicione SNS, nego i poslanici, čak i ministri stranaka koje su sudelovale u Vladi Mirka Cvetkovića. Reč je zapravo o uobičajenom političkom manevru da se krivica za sve propuste svali na stožernu stranku, u ovom slučaju DS, i da se relativizuje značaj vlastitog učešća u vlasti.

Neuspehom DS-a da nastavi da vlada u sličnom koalicionom aranžmanu kao i ranije, ogoljen je njen izborni neuspeh, što je dovelo do internog „vrenja“ u samoj DS koje je rezultiralo odlukom da se u novembru 2012. održi izborna skupština na kojoj će za funkciju predsednika u ovoj stranci, pored Tadića, konkurisati i Dragan Đilas. Nedoumice oko pobednika u predsedničkom duelu rešio je Tadić odlukom da se, radi opasnosti od cepanja stranke, povuče iz izborne trke čime je Đilasu otvoren put do predsedničkog položaja. Kao protivkandidat Đilasu javio se Kuzmanović, ali reč je o kandidatu nedovoljno poznatom u partijskoj javnosti kojeg je Đilas bez teškoća pobedio i postao predsednik DS. Kao rezultat prethodnog dogovora, Tadić je izabran za počasnog predsednika Demokratske stranke.

II PREDSEDNIČKI IZBORI

1. Septembarski izbori 1997.

Neizvesnost u pogledu ishoda septembarskih predsedničkih izbora u Srbiji bila je potencirana okolnošću da na njima nije mogao učestvovati nesumnjivo najpopularniji kandidat SPS, Slobodan Milošević, jer je na položaj predsednika republike već bio izabran dva puta (1990, 1992), što je maksimum koji dozvoljava Ustav Srbije iz 1990. (član 86). Na prvi krug predsedničkih izbora održanim 21. septembra izašao je isti procenat birača (57.4 odsto) kao i na istovremeno održanim septembarskim izborima za Republički parlament, o kojima je već bilo reči. U prvom krugu najviše glasova osvojio je kandidat SPS, Zoran Lilić (1.474.924 ili 35.7 odsto), a za njim slede Vojislav Šešelj (1.126.940 ili 27.3 odsto) i Vuk Drašković (852.806 ili 20.6 odsto), dok je ostalih pet kandidata (zajedno) zadobilo podršku manje od 15 odsto birača. Glasanjem u prvom krugu predsednik republike ipak nije izabran, jer nijedan kandidat nije ispunio uslov propisan u **Zakonu o izboru predsednika republike** (1992) da dobije podršku više od polovine birača koji su sudelovali na izborima. Dva najuspešnija kandidata, Lilić i Šešelj, stekli su pravo da učestvuju u drugom krugu izbora i da u međusobnom odmeravanju snaga odluče o pobedniku. Inače, u prvom izbornom krugu oba pomenuta kandidata osvojila su približno isti broj glasova koliko i njihove partije, SPS, odnosno SRS, na parlamentarnim izborima (Lilić tridesetak hiljada glasova

više, a Šešelj tridesetak hiljada glasova manje). U prvom krugu predsedničkih izbora, kandidat SPS je imao, kao što se moglo i očekivati, veliku podršku državnih elektronskih medija (Matić i Milivojević, 1997, 5).

U drugom krugu predsedničkih izbora održanom 5. oktobra 1997, kandidat SRS, Šešelj uspeo je da nadmaši svog takmaca, Lilića (1.733.859 prema 1.691.354), ali je ta pobjeda bila nedovoljna da postane predsednik republike, jer je na izborna mesta - prema zvaničnim podacima - izašlo manje od 50 odsto upisanih birača (48.9 odsto). Zahtev da ne samo u prvom nego i drugom krugu glasa više od polovine birača da bi izbor za predsednika republike bio validan, propisan je članom 9 **Zakona o izboru predsednika republike** (1992). Objašnjenje pobjede Šešelja nad kandidatom SPS-a u drugom krugu predsedničkih izbora, valja najpre tražiti u razočaranju velikog dela glasača partijama demokratske opozicije, prvenstveno SPO-om, do kojeg je došlo zbog raspada koalicije „Zajedno“. Verovatno se tom delu biračkog tela lider SRS učinio prihvatljivijom opcijom nego kandidat vladajuće SPS zato što je težište svoje izborne kampanje „pomerio“ sa nacionalnog na socijalni plan. Umesto „usijanih“ nacionalnih parola, Šešelj je biračima nudio „brza i sigurna“ rešenja za sve veću nezaposlenost i socijalnu bedu. Tu spadaju obezbeđivanje posla za sve, isplata svih zaostalih plata i penzija i pomoć izbeglicama. Šešeljeva obećanja zasnivala su se na nerealnoj pretpostavci o Srbiji kao bogatoj državi koja će, posle njegove pobjede, izvršiti preraspodelu bogatstva u korist socijalno ugroženih. Ali, za malu i siromašnu Srbiju to bi bila „nemoguća misija“. Uprkos tome, Šešeljeva nerealna izborna obećanja postigla su svoj cilj, što ilustruje podatak da je on u drugom krugu predsedničkih izbora, 5. oktobra 1997, privukao skoro 600.000 birača koji se na septembarskim parlamentarnim izborima nisu opredelili za SRS.

Pobedu Šešelja u drugom krugu predsedničkih izbora olakšao je takođe potpuni izostanak odgovarajuće podrške Liliću od strane državnih elektronskih medija. Na osnovu neuobičajeno male zainteresovanosti tih medija za drugi krug predsedničkih izbora, moglo se pretpostaviti, zapravo, da Miloševićev režim ne želi da za mesto predsednika Republike Srbije bude izabran nijedan kandidat, uključujući kandidata SPS-a. Ova, na prvi pogled paradoksalna pretpostavka dobro se uklapala u globalni plan rekonstrukcije sistema vlasti u SRJ, koji su socijalisti (delimično) javno predstavili početkom 1997. U suštini, taj plan je bio usresređen na jačanje saveznog nivoa vlasti nauštrb republičkog, o čemu svedoči predlog SPS-a, iznet u martu 1997, da predsednik SRJ bude biran neposredno, umesto odlukom Savezne skupštine. Taj predlog bio je usmeren na bitno jačanje funkcije predsednika SRJ na koju se spremio da stupi lider SPS, Slobodan Milošević. Izneti predlog promene Saveznog ustava bio je, kako su rukovodioci SPS obrazložili, samo jedan od mnogih sličnih predloga koji će omogućiti „jačanje federacije“. **Imajući u vidu ideju o „jakom predsedniku“ na čelu SRJ, postaje razumljivo opredeljenje vladajuće SPS da položi položaj predsednika Republike Srbije ostane nepopunjen, jer taj položaj obezbeđuje svom nosiocu ogromna ovlašćenja kojim bi mogao da ugrozi plan rekonstrukcije vlasti na federalnom nivou.** Naveo sam prethodno da predsednik Rpublike Srbije, prema članu 83 Ustava Srbije (1990), (između ostalog) naređuje opštu i delimičnu mobilizaciju, utvrđuje, po pribavljenom mišljenju Vlade, postojanje ratne opasnosti ili proglašava ratno stanje, „**po svojoj inicijativi** (podvukao V. G.) ili na predlog vlade, za vreme ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti donosi akte o pitanjima iz nadležnosti Narodne skupštine“, i dr. **Pošto se kompetencije predsednika republike mogu smanjiti samo promenom Ustava Srbije (uz veike transakcione troškove), jer je postupak promene izuzetno komplikovan i neizvestan (zahteva se dvotrećinska većina u Parlamentu i pozitivan stav građana na referendumu), odabran je drugi način, koji se sastoji od smanjivanja političke važnosti te funkcije, svođenjem nadležnosti njenog nosioca**

na nadležnosti privremenog vršioca dužnosti. Pogodnu priliku za to pružali su upravo septembarski izbori na kojima zbog uskraćivanja medijske podrške kandidatu SPS nije pošlo za rukom da bude izabran za predsednika republike. Dodajem tome da, prema Ustavu iz 1990. (član 87), ako je istekao mandat starom predsedniku republike, a novi nije izabran, njega zamenjuje predsednik Narodne skupštine koji je, po pretpostavci, iz redova SPS, kao najveće partije, pa je na taj način važna funkcija predsednika republike ostala u posedu SPS. Njen nosilac nije mogao ni da pokuša da protiv volje SPS raspolaže „jakim“ ovlašćenjima, jer je bio lako smenjiv u Parlamentu. Iznete kalkulacije imale su 1997. smisla samo pod uslovom da je SPS obezbedila sigurnu većinu u Narodnoj skupštini koja imenuje i razrešava predsednika Parlamenta, a time i v.d. predsednika republike. Pošto je na septembarskim parlamentarnim koalicija partija sa SPS na čelu postigla nezadovoljavajući rezultat, Miloševićev režim je promenio svoju strategiju i odlučio da na predstojećim predsedničkim izborima koji su zakazani za 7. i 21. decembar iste godine, ipak „popuni“ mesto predsednika republike vlastitim kandidatom.

2. Decembarski predsednički izbori 1997.

Izlazak građana na na birališta u prvom krugu predsedničkih izbora, 7. decembra 1997, bio je nešto manji nego u prvom krugu septembarskih izbora (52.7 odsto prema 57.4 odsto). U prvom krugu decembarskih izbora kandidat SPS, Milan Milutinović, osvojio je najviše glasova (43.7 odsto), drugo mesto pripalo je kandidatu SRS, Šešelju (32.1 odsto), dok su ostali kandidati osvojili daleko manje glasova od prve dvojice. U drugom krugu predsedničkih izbora, održanom 21. decembra, pobedio je kandidat socijalista, Milutinović, sa 2.181.808 glasova, dok je njegov protivkandidat, Šešelj, znatno zaostao i dobio samo 1.383.868 glasova. Pošto je - prema izveštaju Republičke izborne komisije (RIK) - i u drugom krugu izbora, zvanično, učestvovalo više od 50 odsto birača (50.9 odsto), Milutinović je postao predsednik republike. Izveštaj RIK-a, po kojem je više od polovine građana Srbije sudelovalo na izborima, demantovao je izborne prognoze eksperata da na glasanje u drugom krugu neće izaći više od polovine birača i da će, zbog toga, i ovi izbori, kao i prethodni, biti nevažeci. Izborne prognoze zasnivale su se na pretpostavci da će „manjak“ glasača u drugom krugu decembarskih izbora u odnosu na prvi krug, biti, kao i na septembarskim izborima, oko 8 procentnih poena. Da se ta pretpostavka ostvarila, na biralištima u drugom krugu, bi se zaista pojavilo samo oko 44 odsto građana, dakle, znatno manje od polovine, te predsednik republike ne bi bio izabran. Ne može se, naravno, isključiti mogućnost da je, iz nekih razloga dinamika drugog izbornog kruga decembarskih predsedničkih izbora bila drugačija od dinamike septembarskih izbora i da su, zbog toga, prognoze eksperata „pale u vodu“. Ali, detaljniji uvid u tok izbornog procesa govori da nije o tome reč, nego o grubom „friziranju“ izbornih podataka koje je odlučujuće uticalo na ishod ovih izbora. To je na nedvosmislen način pokazala komparativna analiza izlaska birača na drugi krug septembarskih izbora i na drugi krug decembarskih izbora u pojedinim izbornim jedinicama koju su izvršili saradnici Centra za slobodne izbore i demokratiju (CESID) u svom **Izveštaju (Oko izbora, 2, Beograd, 1997)**. U toj analizi konstatuje se da je, prema oficijalnim podacima, razlika u izlaznosti u većini izbornih jedinica između drugog kruga septembarskih i drugog kruga decembarskih izbora relativno mala, ali da se u tom pogledu uočavaju drastične razlike na Kosovu i Metohiji, naročito u delovima ove pokrajine nastanjenim isključivo albanskim stanovništvom (!), gde opozicione partije nisu mogle da ostvare nikakvu izbornu kontrolu. Za razliku od drugih delova Srbije gde je, navodi se u **Izveštaju** CESID-a, izborna participacija u drugom krugu septembarskih i decembarskih izbora bila veoma slična participaciji u prvom, na Kosovu i Metohiji u drugom krugu decembarskih izbora ostvaren je spektakularni porast izlaznosti u

odnosu na drugi krug septembarskih izbora! U četiri izborne jedinice (Kosovska Mitrovica, Priština, Peć i deo Vranja koji gravitira ka Kosmetu) u kojima je, prema popisu stanovništva 1991, živelo 273.449 punoletnih Srba i Crnogoraca, glasalo je čak 464.462 građana. Na osnovu toga, u citiranom **Izveštaju** CESID-a konstatuje se: „Ako je brojanje glasova na ovim izborima bilo pošteno i ako brojevi izašlih birača odgovaraju onima koji su zvanično objavljeni, jedini zaključak koji iz ovoga možemo da izvedemo je masovna izlaznost albanskog stanovništva na izbore. Ako pak Albanci nisu masovno izašli na ove izbore, pri čemu se masovnost mora brojati stotinama hiljada, onda se izlaznost na drugi krug izbora, koji je proglasila Republička izborna komisija, može jedino okvalifikovati kao falsifikat i prevara“ (**Oko izbora**, 2, 1997, 97). Pošto je albansko stanovništvo na Kosmetu sve ranije poziva na bojkot izbora od strane albanskih partija disciplinovano sprovodilo (1990, 1992, 1993, 1996, septembarski parlamentarni i predsednički izbori 1997) i pošto se situacija u međuetničkim odnosima u ovoj pokrajini nije popravila u odnosu na prethodno stanje, nego je postala još napetija zbog vojnog aktiviranja Pokreta za samostalnost Kosmeta sredinom 1997, nema ni govora o masovnom izlasku Albanaca. **Umesto toga, može se sa izvesnošću zaključiti da je došlo do grubog prekrajanja izbornih rezultata da bi se omogućilo kandidatu vladajuće SPS da postane predsednik republike.**

Bez obzira, međutim, na neotklonjive sumnje o masovnom „dopisivanju“ broja građana koji su izašli na izbore u pomenutim izbornim jedinicama, odnosno o falsifikovanju izbornih rezultata, skoro je izvesno je da je u drugom krugu ovih izbora, kandidat socijalista, Milutinović, osvojio nešto veći broj glasova nego njegov rival iz SRS. Postavlja se pitanje kako je Milutinović uspeo da (ne računajući Kosmet) po broju glasova nadmaši Šešelja, što nije uspeo Lilić u drugom krugu septembarskih predsedničkih izbora. Objašnjenje za to može se dati posredstvom nekoliko razloga. Najpre, Milutinović je biračima ponudio primamljiviji izborni program nego što je to učinio njegov prethodnik, Lilić. U tom programu naročito je bilo važno obećanje seljacima da će biti oslobođeni od plaćanja poreza, što je, svakako, privuklo deo birača iz ruralnih područja. U Milutinovićevom izbornom programu bila je, takođe, snažno naglašena potreba povratka SRJ u Međunarodnu zajednicu, što je izraženo u njegovoj glavnoj izborni paroli „I Srbija i svet“. Ta parola svakako je privukla deo obrazovanih birača iz urbanih centara koji inače na parlamentarnim izborima glasaju za kandidate demokratske opozicije. Paradoksalno je, naravno, to što je kandidat SPS - koja je svojom politikom odvela zemlju u izolaciju - zadobio izbornu podršku najavljujući borbu protiv izolacije! Drugi razlog je taj što je Milutinović pred izbore potpisao sa Krajišnikom, članom Predsedništva BiH, sporazum o dvojnog državljanstvu građana BiH. Bez obzira na to što je postojala mala verovatnoća da će taj sporazum stupiti na snagu, Milutinović je time svakako zadobio podršku velikog dela građana Srbije rođenih u BiH (300.000-400.000). Najzad, treći razlog jeste neuporedivo intenzivnija kampanja elektronskih medija pod državnom kontrolom u korist kandidata vladajuće partije nego što je to bio slučaj na septembarskim izborima. Nasuprot tome, Šešelj bio je predmet sistematskih napada oficijalnih medija, posebno RTS-a, na kojoj mu nije omogućeno da odgovori. O tome ubedljivo svedoči empirijska analiza medijskog tretmana dvojice kandidata u razdoblju od 12. do 18. decembra 1997. U toj analizi zabeleženo je sledeće: „RTS je otvoreno favorizovala kandidata levice Milutinovića. RTS je Milutinoviću posvetila 81 odsto minuta svih izbornih nastupa kandidata, a Šešelju 19 odsto. Izveštavanje o kampanji praćeno je velikim stepenom vrednosnog razlikovanja kandidata. Dok se Milutinović gotovo nikada nije predstavljao u negativnom kontekstu, protiv Šešelja je vođena izrazito diskvalifikatorska kampanja“ (Matić i Milivojević, 1997a, 1). Upoređujući ponašanje elektronskih medija pod državnom kontrolom u drugom krugu ovih izbora i u drugom krugu predsedničkih izbora održanih u septembru

1997, uočava se ogromna razlika. Nasuprot nezaintersovanosti u septembru, pokazuje se da su ti mediji u decembarskoj kampanji svim sredstvima podržavali kandidata SPS. Promena ponašanja medija prema kandidatu vladajuće stranke rezultat je napuštanja od strane SPS ranije iznete ideje o permanentno „upražnjenom predsedničkoj fotelji“, do čega je došlo zbog nepredviđenog nespeha SPS-a na parlamentarnim izborima 1997. **Oficijalni mediji samo su realizovali novo opredeljenje vladajućeg režima.**

Posle decembarskih predsedničkih izbora bilo je očekivano se da će radikali protestovati zbog izborne krađe kojom je bitno oštećen njihov kandidat. Zaoštavanje stava radikala prema vladajućoj SPS moglo je, s obzirom na odnos snaga u Narodnoj skupštini, otežati, čak i onemogućiti izbor nove Republičke vlade. Ali, protest radikala bio je izrazito „mlak“, a umesto pogoršanja odnosa između SRS i SPS, radikali su 25. marta 1998. postali partneri SPS i JUL-a u Republičkoj koalicionoj vladi (crveno-crna koalicija). U Vladi od 35 članova, socijalisti su dobili 15, radikali 15 i JUL 5 ministarskih mesta. U ovoj Vladi, kao i u prethodnoj, pojedini ministri iz SPS-a i JUL-a (7 od ukupno 20) zadržali su mesta direktora ili članova upravnih odbora važnih „društvenih“ preduzeća ili pak predsednička mesta u značajnim državnim ustanovama.

3. Septembarski predsednički izbori 2002.

Petogodišnji mandat predsednika Srbije Milana Milutinovića, izabranog 1997. isticao je 2002. i to je bio - jedini visoki funkcioner Miloševićevog režima koji je zadržao važan položaj posle demokratskog preokreta 5. oktobra 2000. i ostao na položaju sve do isteka mandata. Pošto je Milutinovićev mandat isticao u oktobru 2002, Haški tribunal je insistirao na njegovom izručenju, što je Milutinović prihvatio i dobrovoljno otputovao u Hag.

3.1 Predizborne prilike

Prvi izbori za predsednika republike u postoktobarskom razdoblju održani su 29. septembra 2002. (prvi krug) u kojima je sudelovalo jedanaest kandidata. Na birališta je izašlo 55 odsto birača. Redosled kandidata u prvom krugu mogao se pretpostaviti, jer je, pred izbore 2002, izborna snaga tri partijska pola (u značenju definisanom od M. Strmiske, 2002, o kojem je prethodno bilo reči) bila približno izjednačena. Navešćemo, ukratko, programsko-politička obeležja rečena tri partijska pola u predizbornom razdoblju. Prvi pol predstavljaju partije „ostatka DOS“-a koje čine Republičku vladu izabranu u januaru 2001, a stožerna partija tog pola bila je DS. Ovaj pol odlučno se zalagao - i u praksi to zalaganje nastojao da ostvari - za demokratski preobražaj Srbije koji uključuje široku autonomiju Vojvodine, privatizaciju i integraciju SRJ u međunarodne tokove sa ciljem da Srbija, u što kraćem roku, postane član EU. Da bi taj cilj bio ostvaren, partije ovog pola pokazuju spremnost da ispune uslove koje postavlja Međunarodna zajednica, uključujući i potpunu saradnju sa Haškim tribunalom. Iz tih razloga, ovaj partijski pol, uslovno, nazivam (kao i u prethodnom odeljku) evropsko-demokratskim.

Ključna partija drugog (opet uslovno) nacionalno-demokratskog pola je DSS čiji je uticaj, sudeći prema rezultatima mnogih empirijskih istraživanja sprovedenih tokom 2001 i u prvoj polovini 2002, bio približno jednak uticaju svih ostalih partija DOS-a. U drugoj polovini 2002 i početkom 2003, posebno posle ubistva republičkog premijera Zorana Đinđića (12. marta 2003), oslonac DSS u biračkom telu se postepeno smanjuje, a podrška DS raste. Programska differentia specifica između stožernih partija dvaju polova, DSS i DS, tiče se prvenstveno

stava prema Međunarodnoj zajednici i autonomiji Vojvodine. DSS je i pre 5. oktobra 2000. ispoljavala naglašene rezerve prema Međunarodnoj zajednici, pre svega SAD (o tome: Goati: 2000, 92). Te rezerve su, neposredno posle 5. oktobra 2000. bile, verovatno iz taktičkih razloga, potisnute u drugi plan, jer je pobeđnički DOS usresredio svoje napore na to da u najkraćem roku uključi SRJ u najvažnije međunarodne institucije i da od zapadnih zemalja, prvenstveno SAD, obezbedi što veću ekonomsku pomoć. Kad je reč o saradnji za Haškim tribunalom, DSS je, uprkos načelnim rezervama u pogledu legitimnosti tog Tribunala, uvažila nužnost da SRJ sa njim ostvari kooperaciju. Ali, u praksi, ta stranka je, pozivajući se na neophodnost poštovanja nacionalnog dostojanstva i ponosa, permanentno otežavala, pa i onemogućavala saradnju sa Haškim sudom. U pogledu statusa Vojvodine, DSS je i pre 5. oktobra 2000. zastupala drugačiji stav u odnosu na DS i većinu partija DOS-a. U stvari, DSS je od svog osnivanja (1992) pobornik „simetrične“ regionalizacije Srbije i osporava en général koncept autonomije, zato što on uključuje i elemente državnosti čime - po oceni te stranke - ugrožava teritorijalni integritet Srbije. Napominjem da sam, u kratkim potezima, istakao bitne razlike između dva partijska pola, ali to nipošto ne znači da između njih ne postoje i važne dodirne tačke u koje spadaju, između ostalog, zalaganje za tržišnu ekonomiju i za uspostavljanje vladavine prava, kao i težnja da se očuva što čvršća politička zajednica između Srbije i Crne Gore. Saglasnost o navedenim pitanjima nije, međutim, bila dovoljna da očuva njihov savez.

Partije trećeg pola koji u partijskom sistemu Srbije čine SRS i SPS, kao i mala Jedinствена Srbija (JS), bitno se razlikuje od partija oba prethodna pola, jer su zadržale iste integrativne ideje i vrednosti koje su zastupale pre oktobarskog političkog preokreta 2000. Tu imam na umu podršku institucijama i vrednostima Miloševićevog režima, suprotstavljanje obaveznoj privatizaciji, negativan stav prema preuređenju odnosa između Srbije i Crne Gore i prema uključivanju SRJ i Srbije u EU. Osim toga, partije ovog pola smatraju da su 5. oktobra 2000. ilegalno svrgnute sa vlasti i zalažu se za restauraciju „starog režima“. Zbog toga se te partije mogu svrstati u antisistemske partije ili u nelojalnu opoziciju. Stožernu partiju antisistenskog pola predstavljala je sve do početka 2002, SPS, kada je u toj partiji počeo proces lančanih internih sukoba i, uporedo sa tim, trend erozije političkog uticaja. Politički vakuum, prouzokovan nezadrživom osekom podrške SPS, iskoristila je SRS da bi postepeno preuzela stožernu ulogu u antisistenskom polu.

Tripolarna partijska struktura predstavlja osobenost Srbije u odnosu na većinu postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope u kojima - kako pokazuje Strmiska (2002) - funkcioniše bipolarni obrazac. U tom smislu Hrvatska je takođe bila izuzetak od 1990. do januara 2000, jer je praktično imala samo jedan pol koji je reprezentovao HDZ (Strmiska, 2002, 15-16). U nekim od pomenutih zemalja partijski polovi su relativno stabilizovani sa prepoznatljivim „ugaonim partijama“ (Makedonija, Bugarska, Češka i, do 2000. Rumunija), a u drugim zemljama (Poljska, Mađarska, Slovenija, Slovačka i, posle 2000. Rumunija) unutar polova postoji rivalitet oko toga koja će partija činiti stožer pola. U bipolarnim strukturama navednih zemalja, partije-stožeri polova imaju različito poreklo; u jednom od polova nosioci su postkomunističke partije, a u drugom partije koje su obrazovane 1989/1990. Izuzetak u tom pogledu je Crna Gora gde su ključne partije (od 2000. do 2006) oba partijska pola (DPS independističkog pola i SNP federalističkog pola) nastale iz rascepa 1997. iste „matične partije“, ekskomunističke Demokratske partije socijalista.

Prednost bipolarne partijske strukture u odnosu na tripolarnu jest u tome što olakšava demokratsko nadmetanje i mirnu smenu na vlasti u skladu sa izbornim rezultatima. Takva

mogućnost ne postoji u tripolarnom sistemu Srbije u kojem je, zbog velike „ideološke distance“, saradnja partijskih polova teško ostvarljiva. To u stvari upućuje na zaključak da partijski sistem Srbije pripada tipu polarizovanog višepartizma čije je jedno od obeležja, kako beleži Đovani Sartori, to što u njemu deluju „dve opozicije koje se međusobno isključuju; one ne mogu da udruže snage“ (Sartori, 1976, 134). U Srbiji, čini se, „dve opozicije“, tj. DSS i partije „starog režima“ (SPS, SRS, SSJ), mogu politički da se ujedine u akcijama protiv partija na vlasti, ali je malo verovatno da bi bile u stanju da obrazuju alternativnu koalicionu Vladu. Opisana situacija bila je karakteristična za Srbiju sve do početka temeljnih promena (kadrovskih, programskih, organizacionih) SPS (2003) i rascepa SRS (2008) iz kojeg je nastala SNS, koja je odbacila postulate matične partije i programski se samodefinisala kao partija nacionalno-demokratskog pola. Posle navedenih promena, SPS i SNS ne predstavljaju antistemske partije, nego su praktično evoluirale, prva u pravcu evropsko-demokratskog pola, a druga u pravcu nacionalno-demokratskog.

3.2 Izborni ishod

U prvom krugu septembarskih predsedničkih izbora u Srbiji 2002, na kojima su učestvovala kandidati sva tri partijska pola, sudelovalo je 58.7 odsto građana. Najbolji rezultat ostvarili su Vojislav Koštunica (30.9 odsto glasova) i Miroljub Labus (27.3 odsto glasova), a iza njih, na trećem mestu, našao se Vojislav Šešelj sa 23.2 odsto glasova, dok je preostalih osam kandidata osvojilo ukupno 18.6 odsto glasova. U skladu sa ostvarenim rezultatima, Koštunica i Labus izborili su pravo da sudeluju u drugom krugu izbora. Taj krug održan je 13. oktobra, a ubedljivu pobedu odneo je Koštunica nad Labusom (66.8 odsto prema prema 30.9 odsto). Ali, na glasanju u drugom krugu sudelovalo je samo 44.6 odsto građana (minimum 50 odsto plus 1), te Srbija nije dobila predsednika republike.

Ovi predsednički izbori imali su neuobičajen tok, o čemu govori podatak da je Labus dobio u drugom krugu manje glasova nego u prvom (921.024 prema 995.200)! Takav rezultat može se razumeti samo ako se ima u vidu složena politička scena Srbije u vreme održavanja izbora i taktičke kalkulacije kojima su se rukovodili relevantni politički akteri. Za objašnjenje iznetog paradoksa najvažnije je to što se pobeđnik u prvom krugu, Koštunica, u svojoj izbornoj kampanji manje napadao svoje suparnike na predsedničkim izborima nego Republičku vladu, na čijem je čelu bio lider DS, Zoran Đinđić. Koštunica je obećao da će, ako pobeđi, svu svoju energiju usmeriti na borbu protiv štetne politike Republičke vlade kako u sferi spoljnje, tako i unutrašnje politike. Vlada je ozbiljno shvatila pretnju i objektivno računala da će, u drugom izbornom krugu, ogromna većina glasača koji su podržali kanidate koji su u prvom krugu eliminisani iz „izborne trke“ podržati Košćunicu, što Labusove šanse da pobeđi svodi na minimum. Na osnovu takve procene, stožerna stranka koalicione Vlade i evropsko-demokratskog pola, DS, odlučila je da se ne angažuje u drugom krugu u korist Labusa. Izostajanje podrške Labusu u drugom krugu, proizišlo je iz širih strateških konsideracija DS o kojima javnost nije bila obavestena. Uzrok ove, na prvi pogled paradoksalne odluke, bio je u tome što je Labus imao male izgleda na pobedu i što masovniji izlazak njegovih pristalica na birališta ne bi bitno povećao njegove izgleda, ali bi povećao učešće građana iznad 50 odsto i obezbedio validnost predsedničkih izbora, čiji bi najverovatniji pobeđnik bio Koštunica. **Ukratko, u dilemi između neuspeha na predsedničkim izborima i uspeha uz pobedu ekstremno kritički opredeljenog kandidata (Koštunice), DS se, očigledno, opredelila za prvu opciju.** Svestan da je poslužio samo kao objekat u političkim kalkulacijama vlastite stranke, Labus je posle izbora istupio iz DS.

4. Decembarski predsednički izbori 2002.

Drugi predsednički izbori u postoktobarskom razdoblju održani su 8. decembra 2002. (prvi krug). Već u prvom krugu izbori su se pokazali neuspešnim, jer je učešće građana bilo samo 45.1 odsto. Na ovim izborima učestvovala su samo tri kandidata, koja možemo svrstati u dva pola. Prvi, po izbornom učinku, bio je Koštunica koji je osvojio 1.699.098 glasova (57.7 odsto) i koji pripada nacionalno-demokratskom polu. Drugi po izbornom rezultatu bio je Šešelj sa 1.063.296 glasova (36 odsto) i treći Borislav Pelević sa zadobijenih 103.026 glasova (3.5 odsto). Šešelj i Pelević po svojim političkim opredeljenjima predstavljaju aktere antisistemske (ultranacionalističke) partijske pola. Na izborima nije sudelovao nijedan kandidat partije evropsko-demokratske pola.

5. Novembarski predsednički izbori 2003.

Na trećim predsedničkim izborima, održanim 16. novembra 2003, sudelovalo je šest učesnika od kojih su, u prvom krugu, najviše glasova privukli Nikolić (1.646.173 ili 39.9 odsto) i Mićunović (983.006 ili 35.4 odsto). Ostala četvorica učesnika (Velimir Ilić, Marijan Ristićević, Dragan Tomić, Radoslav Avlijaš) zadobili su zajedno 14.9 odsto glasova. Međutim, u prvom krugu glasanja sudelovalo je samo 38.8 odsto građana, zbog čega drugi krug nije održan, a izbori su proglašeni neuspešnim.

6. Predsednički izbori 2004.

Dva kruga predsedničkih izbora 2004. (13. i 27. jun) pokazala su bitno drugačiji „politički reljef“ Srbije u odnosu na decembarske parlamentarne izbore 2003. U prvom krugu predsedničkih izbora učestvovalo je manje od polovine birača (47.7 odsto), ali to nije označilo neuspešnost izbora, jer je pre izbora izmenjen **Zakon o izboru predsednika republike** koji, za razliku od prethodnog zakona, ne zateva većinsko sudelovanje građana ni u prvom ni u drugom krugu kao uslov za validnost izbora.

U prvom krugu participiralo je petnaest kandidata, a najbolji rezultat (30.6 odsto) ostvario je kandidat ultranacionalističke SRS (Tomislav Nikolić), dok je kandidat DS (Boris Tadić) obezbedio drugu poziciju (27.4 odsto). Na taj način Nikolić i Tadić, kandidati antisistemske i evropsko-demokratske pola, izborili su pravo da odmere snage u drugom izbornom krugu. Zanimljivo je da je u prvom krugu zajednički kandidat partije vladajuće koalicije (DSS, G17 plus, SPO, NS), Dragan Maršićanin, privukao samo 414.971 glasova (13.1 odsto) i time obezbedio tek četvrtu poziciju u izbornom nadmetanju. Maršićaninov slab izborni učinak predstavljao je težak fiasco partije vladajuće koalicije o čijim razmerama govori podatak da su te partije osvojile na decembarskim parlamentarnim izborima 2003. (uzete zajedno), 1.409.535 glasova, ili 3.4 puta više glasova od Maršićanina. Treću poziciju zauzeo je biznismen Bogoljub Karić (18.2 odsto), koji je tek u toku predizborne kampanje registrovao novu stranku, Pokret snaga Srbije (PSS).

6.1 Dve suprostavljene orijentacije

U drugom krugu izbora suočili su se kandidati dva pola, Nikolić i Tadić, koji podržavaju potpuno različite orijentacije kako kad je reč o unutrašnjem uređenju Srbije, tako i o njenoj spoljnopoličkoj orijentaciji. Kandidat DS i evropsko-demokratske pola, Tadić, zalaže se za demokratizaciju zemlje i brze vlasničke promene, a na međunarodnom planu podržava

priključenje Srbije Evropskoj uniji. U skladu sa tim, on je zastupao stav da Srbija treba da ispuni sve uslove koje joj je postavila EU, naročito izručenje Haškom tribunalu optuženih za ratne zločine i regulisanje odnosa sa Kosovom i Metohijom u šta, po izričitoj rezervi Tadića, ne spada oficijalno priznanje nezavisnosti KiM-a. Kandidat antisistemske pola, Nikolić, odlučno se protivio ulasku Srbije u EU, kritikujući i zahtev te organizacije da Srbija kompromisno reguliše odnose sa Kosmetom, nazivajući ga ponižavajućim zahtevom. Inisistajući na tome da je Srbija suverena država, Nikolić se permanentno suprostavljao izručivanju optuženih građana Srbije Tribunalu u Hagu. Kad je reč o vlasničkoj transformaciji, Nikolić se fokusirao isključivo na njene negativne efekte, naročito na brzi porast nezaposlenosti u postoktobarskom razdoblju i na povećanje siromaštva čije je naličje koncentracija bogatstva (stečenog prvenstveno nezakonitim privatizacijama) u rukama nekolicine „tajkuna“.

Izlaznost građana u drugom krugu izbora, održanom 27. juna, minimalno je povećana u odnosu na prvi sa 47.7 na 48.3 odsto, što odstupa od uobičajenog „obrasca“ po kojem u drugom krugu učešće opada, jer sa birališta izostaju građani koji su glasali za kandidate koji nisu uspeali da se plasiraju u „finale“. U drugom krugu, kandidat DS- Tadić pobedio je kandidata radikala, Nikolića (1.681.526 ili 53.2 odsto prema 1.434.068 ili 45.4 odsto) i tako postao predsednik republike. Tom pobedom Srbija je ušla u fazu kohabitacije jer, kao što smo prethodno pokazali, pored Republičke vlade, predsednik republike ima (prema Ustavu Srbije 1990) važna izvršno-politička ovlašćenja. Nikolić je pretrpeo poraz, ali je kao kandidat SRS ostvario zavidan rezultat. SRS je, preko Nikolića, praktično „usisala“ bliske partije i ostala, u stvari, jedini autentični nosilac vrednosti, ciljeva i ideja predoktobarskog razdoblja. Junski predsednički izbori 2004. pokazali su zapravo novi paralelogram političkih sila u kojem dominiraju dve opozicione partije (DS, SRS), dok su partije vladajuće koalicije, sa DSS na čelu, marginalizovane.

6.2 Efekat izbora

Junski predsednički izbori 2004. imali su „produženo dejstvo“, jer su uticali na redistribuciju političkog uticaja u korist pobednika posle završenog glasanja. To potvrđuju rezultati lokalnih izbora, održani 19. septembra 2004, na kojima su građani birali opštinske skupštine i Skupštinu AP Vojvodine, kao i neposredni izbori predsednika opština i gradova (po većinskim principu u dva kruga; 19. septembra i 3. oktobra). Na lokalnim izborima najbolje rezultate ostvarile su, kao i na predsedničkim izborima, DS i SRS, dok su stranke vladajuće koalicije pretrpele težak poraz. Na izborima za Gradsku skupštinu Beograda relativnu većinu glasova zadobila je DS (32.6 odsto), na drugom mestu je SRS (26.2 odsto), a daleko iza njih su DSS, G17 plus, SPO i NS (ukupno 20.4 odsto). Na izborima za pokrajinsku Skupštinu Vojvodine najbolji učinak ostvarila je SRS (29 odsto), druga je DS (21 odsto), dok je stranke vladajuće koalicije, uzete zajedno, podržalo samo 12.4 odsto građana. Na neposrednim izborima za gradonačelnike dva najveća grada, Beograda i Novog Sada, pobedili su, takođe, kandidati opozicije; gradonačelnik Beograda postao je kandidat DS, a gradonačelnik Novog Sada kandidat SRS.

7. Predsednički izbori 2008.

Ustav Srbije, izglasan 2006. umnogome je drugačije definisao ulogu predsednika republike u odnosu na Ustav iz 1990. U Ustavu iz 2006, predsednik republike je izgubio izvršno-politička ovlašćenja i time su njegove nadležnosti jasno razgraničene od nadležnosti Republičke vlade (o čemu je već bilo reči u prethodnom odeljku). Zato se posle promene Ustava u Srbiji može govoriti o parlamentarnom umesto o polupredsedničkom sistemu.

U prvom krugu predsedničkih izbora, održanom 29. januara 2008, sudelovalo je devet pretendenata, a izlaznost je bila 47.7 odsto, istovetna onoj i na predsedničkim izborima 2004. Od devet pretendenata, prva dvojica, Nikolić (39.9 odsto glasova) i Tadić (35.3 odsto glasova), zadobili su pravo da učestvuju u drugom krugu i da u međusobnom odmeravanju snaga odluče ko će o njih postati predsednik republike. U drugom krugu ponovio se „obrazac“ sa predsedničkih izbora 2004; drugoplasirani iz prvog kruga Tadić, odneo je pobjedu nad prvoplasiranim Nikolićem (50.31 prema 47.97 odsto). Na predsedničkim izborima 2008, kao i na izborima 2004, izlaznost u drugom krugu prevazišla je izlaznost u prvom krugu. Pozitivna razlika na izborima 2004. bila je 1.5 procentnih poena, dok je 2008. višestruko povećana na 7.7 procentnih poena. **To govori o velikom simboličkom značaju predsednika republike, iako je njegova izvršno-politička funkcija potpuno „u senci“ Republičke vlade.** Pretpostavljam da je snažan podsticaj izbornom učešću dalo to što su Tadić i Nikolić nudili građanima Srbije dve kristalno jasno suprotne političke opcije. Te opcije sa kojima su se građani suočili glasajući u drugom krugu predsedničkih izbora 2008, bezmalo su identične sa onima koje su Tadić i Nikolić izložili na predsedničkim izborima 2004.

8. Predsednički izbori 2012.

Petogodišnji mandat predsednika republike Tadića isticao je tek 2013. godine, ali pošto su 2012. održavali parlamentarni, pokrajinski i lokalni izbori, on je podneo ostavku na svoj položaj i tako omogućio istovremeno održavanje i predsedničkih izbora. Prvi krug predsedničkih izbora održan je 6. maja. Na izbore je izašlo 3.908.652 od 6.770.013 (ili 57.7 odsto) građana, što je za 10 procentnih ponena više nego na predsedničkim izborima 2004. i 2008. Kandidaturu na predsedničkim izborima 2012. istaklo je dvanaest pretendenata. Na tim izborima, kao i na predsedničkim izborima 2004. i 2008, najviše uspeha imali su Nikolić i Tadić, ali je redosled u prvom krugu bio različit. Najbolji rezultat ostvario je Tadić (25.3 glasova), dok je Nikolić postigao za nijansu slabiji rezultat (25 odsto glasova).

8.1 Politička opredeljenja učesnika drugog kruga

Na ovim izborima Nikolić je zastupao dijametralno suprotnu orijentaciju u odnosu na onu na predsedničkim izborima 2004. i 2008, što je rezultat (kako smo prethodno pokazali) rasepa SRS iz koje se 2008. izdvojilo reformsko krilo i obrazovalo SNS, za čijeg predsednika je izabran upravo Tomislav Nikolić. Kao lider SNS, Nikolić se odlučno zalagao za ciljeve i vrednosti kojima se prehodno energično suprotstavljao; ulazak Srbije u EU, demokratizaciju društva i kompromisno rešenje kosmetskog pitanja (umesto insistiranja na suverenitetu Srbije nad Kosmetom). Za prihvatanje novih programskih opredeljenja Nikolić je bezuspešno pokušavao da pridobije SRS pre rasepa 2008, ali većina rukovodećeg stratuma SRS nije bila spremna da napravi demokratski zaokret i da napusti ultranacionalistička i antievropska opredeljenja. Umesto toga, Nikolić je isključen iz stranke, pa je sa delom svojih sledbenika u rukovodstvu obrazovao SNS. Za razliku od Nikolića, Tadić je ostao dosledan svojim ključnim političkim opredeljenjima, ubrzanju internih demokratskih reformi u zemlji, intenziviranju borbe protiv korupcije i težnji za uključanje Srbije u EU. Kod Tadića nije reč samo o verbalnom zalaganju, nego i o praktičnom delovanju u funkciji predsednika republike, koje se ogleda u podsticanju, preko republičke Vlade, intenzivnih demokratskih reformi i ličnom zalaganju za popravljjanje odnosa sa susednim zemljama, posebno sa Hrvatskom, kao i za uspostavljanje kooperativnih odnosa sa liderima zemalja od kojih zavisi prijem Srbije u Evropsku uniju.

U drugom krugu predsedničkih izbora (20. maja) Nikolić je pobedio Tadića sa 53.2 odsto glasova, prema 47.1 odsto i postao predsednik republike. Pobjeda je utoliko značajnija što je Nikolićev oponent, dotadašnji predsednik republike, Tadić, imao značajnu medijsku prednost u izbornom nadmetanju (Klačar, 2012, 71-72). Izborni fiasco Tadića nije ostao bez posledica na njegov položaj u DS. Posle izbora, mnogi uticajni članovi i rukovodioci stranke (Bojan Pajtić, Zoran Živković, Goran Ješić, i dr.) javno su zahtevali (pretpostavljam, mnogo intenzivnije u unutarpartijskoj javnosti) nove unutarpartijske izbore izbore za lidera DS. Kao najvažniji kandidat za to mesto pominjan je Dragan Đilas, predsednik beogradske organizacije DS i gradonačelnik Beograda. U prilog njegove kandidature govorio je odličan rezultat DS na izborima za Skupštinu Beograda i izvanredni učinak u razvitku i osavremenjivanju Beograda. Suočen sa snažnim protivkandidatom, za kojeg se u toku izbornog procesa u DS izjasnilo dve trećine opštinskih organizacija DS, a iz straha da unutarpartijski izbori ne dovedu do rasepa DS, Tadić je krajem oktobra najavio spremnost da se povuče iz izborne trke za predsednika DS, a početkom novembra 2012. doneo je konačnu odluku o povlačenju. U izbornoj trci za predsednika DS, Draganu Đilasu se suprotstavio relativno malo poznati kandidat Branislav Kuzmanović (predsednik opštinskog odbora DS Stari grad), kojeg je Đilas ubedljivo pobedio (2.386 glasova prema 386) na izbornoj konferenciji 25. X 2012. i postao predsednik DS.

8.2 Nagoveštaji budućih zbivanja

U političkoj javnosti Srbije nedovoljno dobro je uočen dalekosežni politički značaj toga što su parlamentarni izbori 2012. pokazali da se skoro polovina građana Srbije (42.3 odsto) svrstala u apstinente. Može se pretpostaviti da je veliki deo apstinenata (pozitivni apstinenti) bio uveren da participacijom na izborima ne mogu uticati na političke procese, niti na sudbinski važne okolnosti vlastitog života. Među tim apstinentima značajan broj je nezadovoljnih i gnevni građana, razočaranih aktuelnim ekonomsko-socijalnim stanjem u Srbiji. Ovo je onespokojavajuća ocena, jer zapravo govori o maloj rezervi legitimiteta sa kojim Srbija ulazi u predstojeće „olujno razdoblje“ koje će, drastičnije nego do sada, biti obeleženo smanjivanjem svih ekonomsko-socijalnih davanja, opadanjem plata, porastom (inače visoke) nezaposlenosti i povećanjem broja građana koji žive ispod linije siromaštva. To naglašavam imajući u vidu tezu koju su šire obrazložili Linc i Stjepan da u Centralnoj i Istočnoj Evropi legitiman politički režim povećava njegovu rezistentnost na nezadovoljavajuće ekonomske rezultate (1998, 556-557). Ako je pak u pitanju režim sa deficitom legitimiteta - kao što je slučaj sa Srbijom – pretpostavljam, koristeći argumentum a contrario, da je takav režim podložniji negativnom dejstvu ekonomskih šokova i da ti šokovi mogu usporiti ili čak ugroziti proces konsolidacije demokratskog poretka.

TREĆE POGLAVLJE

PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI U CRNOJ GORI OD 1993. DO 2013.

Posle parlamentarnih i predsedničkih izbora 1990. i 1992. u Crnoj Gori, analiziranih u prvom poglavlju, do početka 2013. usledila je serija izbora za obe republičke institucije. Pozabavićemo se, hronološkim redom, najpre izborima za Skupštinu Crne Gore pa, zatim za predsednika republike.

I PARLAMENTARNI IZBORI

1. Parlamentarni izbori 1996.

Trećeg novembra 1996, paralelno sa saveznim izborima, održani su u Crnoj Gori izbori za Republički parlament. Tome je prethodila promena „izborne karte“, ostvarena **Zakonom o izmjenama i dopunama zakona o izboru odbornika i poslanika** (juli 1996), koji je usvojen bez konsenzusa sa opozicionim partijama. Pomenutim zakonom, teritorija ove republike podeljena je na četrnaest izbornih jedinica, dok je po ranijem zakonu čitava republika bila jedna izborna jedinica.

1.1 Izborni rezultati

Na novembarskim izborima sudelovalo je 67.1 odsto građana Crne Gore, što je za 1.8 procentnih poena manje nego 1992. Opredeljivanje građana na ovim izborima za Crnogorski parlament veoma je slično njihovom opredeljivanju na istovremeno održanim saveznim izborima (o čemu će biti reči u sledećem poglavlju). Dominacija DPS, koja se jasno očitovala na izborima održanim 1990. i 1992, došla je do izražaja i na novembarskim republičkim izborima 1996. Na tim izborima DPS je privukla 51.2 odsto glasova i osvojila 63.4 odsto mandata u Republičkom parlamentu (45 od 71). **Ovom pobedom DPS je na trećim uzastopnim izborima, održanim u razdoblju višepartizma, osvojila apsolutnu većinu glasova i mandata, što je bio rezultat bez premca među drugim ekskomunističkim partijama Centralne i Jugoistočne Evrope.**

Drugo mesto po procentu glasova i broju mandata - ali daleko iza DPS-a - zauzela je koalicija „Narodna sloga“ (25.6 odsto; 19 mandata) koju su činili NS i LS CG. Te dve stranke - koje su različite po svojoj programskoj orijentaciji (prva uslovno pripada nacionalno-demokratskom polu, a druga evropsko-demokratskom polu), zaključile su 23. avgusta 1996. izborni savez sa ciljem da poraze vladajuću DPS zato što je ta partija - kako je zapisano u preambuli **Sporazuma o izbornom savezu** „dovela Crnu Goru i njene građane u nepodnošljiv socijalni, ekonomski i politički položaj“ (**Naša borba**, 23. avgust 1996). U istom dokumentu NS i LS CG su naglasile da zadržavaju svoje posebnosti, ali da „zamrzavaju“ sva krupna pitanja po kojima se razlikuju (posebno pitanje državno-pravnog statusa Crne Gore). Naglašavam da su politički odnosi

između dveju partija bili korektni i pored programsko-političkih razlika koje su, verovatno, šire i dublje od razlika u koaliciji „Zajedno“ koja je, u približno u isto vreme, obrazovana u Srbiji. Na novembarskim republičkim izborima 1996. koalicija „Narodna sloga“ nije postigla ključni cilj (smenu DPS) zapisan u napomenutom sporazumu. Istini za volju, ne može se govoriti o osipanju izborne podrške ovoj koaliciji u odnosu na republičke izbore 1992, nego o stagnaciji na relativno niskom nivou. „Narodna sloga“ dobila je, naime, na republičkim izborima 1996. 74.954 glasova, što je neznatno više nego što su ukupno osvojili NS i LS CG na republičkim izborima 1992. (73.063).

1.2 Slabljenje ekstremnih opcija

Rezultati republičkih izbora 1996. u Crnoj Gori pokazali su da je u biračkom telu ove republike došlo do opadanja uticaja ekstremno leve i ultranacionalističke opcije. To nedvosmisleno potvrđuju podaci prema kojima je na novembarskim republičkim izborima lista JUL-a osvojila samo 1.668 glasova (0.6%) i ostala bez ijednog mandata u Republičkom parlamentu, a ni lista ultranacionalističke SRS (na ove izbore je izašla kao SRS - Vojislav Šešelj) nije osvojila nijedno poslaničko mesto, dok je u to vreme u Srbiji bila druga po snazi parlamentarna stranka. Do erozije uticaja radikala u Crnoj Gori u odnosu na republičke izbore 1992, došlo je kao posledica, sa jedne strane, okončanje rata na teritoriji bivših republika SFRJ (Bosne i Hercegovine i Hrvatske) i, sa druge strane, odlučnog okretanja vladajuće DPS i političkog rukovodstva Crne Gore, mirnodopskim temama, pre svega vlasničkom prestukturiranju privrede i nastojanjima da se obnove veze sa drugim zemljama.

Ubedljivu izbornu pobedu DPS-a na izborima za Skupštinu Crne Gore 1996. osporili su lideri „Narodne sloge“ tvrdeći da je u režiji vladajuće stranke ostvarena „spektakularna izborna krađa“, ravna izornoj krađi na novembarskim lokalnim izborima 1996. u Srbiji. Ali, za razliku od opozicije u Srbiji, koalicija „Narodna sloga“ nije u javnosti potkrepila svoju tvrdnju uverljivim dokazima.

Na parlamentarnim izborima 1996. četvoropartijski sistem Crne Gore transformisan je u tropartijski, sastavljen od DPS i dve opozicione partije: NS CG i LS CG, koje su, kao što smo pomenuli, na izborima sudelovale u okviru koalicije „Narodna sloga“. Ta koalicija delovala je jedinstveno u Crnogorskom parlamentu, tako da se, u suštini, politički život Crne Gore odvijao se po dvopartijskom obrascu sve do sredine 1997, kada je došlo da rascepa unutar DPS i do formiranja Socijalističke narodne partije (SNP). Pošto je posle rascepa novoformirane partije pristupilo 17 poslanika (ili 37.7 odsto) od ukupno 45, dvopartijski sistem Crne Gore je prerastao u tropartijski. Raspad većinske partije i gubitak većinske podrške vladajuće DPS u Parlamentu, učinio je neizbežnim nove izbore koji su zakazani za 31. maj 2008. Inače, u prethodnom razdoblju Skupština Crne Gore sastajala se nešto redovnije nego Savezna skupština i Narodna skupština Srbije, mada ni rad Crnogorskog parlamenta nije bio intenzivan. Između 1990. i 1994. Skupština Crne Gore prosečno je godišnje zasedala manje od mesec dana (Pavićević, 1996, 191), što se može smatrati nedovoljnim, s obzirom na to da je u toj Republici SRJ reč o formativnoj fazi parlamentarizma. Uvidom u način rada najvišeg predstavničkog tela ove republike, lako se može zapaziti da je u tom radu dominirala Republička vlada, dok su opozicija i poslanici, kao pojedinci, bili u drugom planu. To dobro ilustruju podaci da je od 253 zakona koja su usvojena od 1990. do 1994, Republička vlada predložila 251, opozicione stranke jedan i „neko drugi“ jedan (Pavićević, 1996, 170). Ocena o nedovoljno intenzivnoj aktivnosti Crnogorskog

parlamenta ne važi za 1997. i 1998, jer je od prethodno pomenutog rascepa u vladajućoj DPS (proleće 1997), koji je označio i kraj DPS kao dominantne stranke, težište političkog života premešteno u Republičku skupštinu.

2. Vanredni parlamentarni izbori 1998.

Ključni politički događaj koji je uslovio održavanje vanrednih parlamentarnih izbora i, u velikoj meri, odredio njihov ishod, jeste rečeni rascep u vladajućoj DPS do kojeg je došlo sredinom 1997. Taj rascep temeljno je izmenio odnos snaga u republičkoj skupštini Crne Gore izabranom 1996. Umesto nekadašnje apsolutne većine od 45 mandata od ukupno 71 (63.3 odsto), DPS-u je, posle rascepa, preostalo samo 28 poslanika, dok je 17 poslanika optiralo za „paralelnu“ DPS sa Momirom Bulatovićem na čelu, bivšim predsednikom te partije. Manjinsko krilo DPS je, u martu 1998, uzelo naziv SNP.

2.1 Predizborna zbivanja

Pošto je, nakon rascepa, parlamentarna grupa (ranije većinske) DPS u Crnogorskom parlamentu svedena samo na 28 poslanika, ova partija je bila prinuđena da oformi koalicionu Vladu sa NS i dve male albanske stranke (DS, DUA). U takvim okolnostima, DPS je prihvatila zahteve opozicionih partija za održavanje vanrednih parlamentarnih izbora i za usvajanje novih izbornih propisa u čemu će uzeti aktivno učešće sve parlamentarne stranke. U pripremi vanrednih parlamentarnih izbora, Skupština Crne Gore donela je, konsenzusom svih relevantnih partija, važne „političke zakone“ (**Zakon o izboru odbornika i poslanika, Zakon o biračkim spiskovima, Zakon o javnom informisanju i Zakon o finansiranju političkih stranaka**) u čijoj pripremi su sudelovali i eksperti OEBS-a. Donošenju tih zakona prethodilo je održavanje „Crnogorskog okruglog stola“ na kojem je usvojen **Sporazum o minimumu principa za razvoj demokratske infrastrukture u Crnoj Gori**. Sporazum su potpisali 1. septembra 1997. premijer republičke Vlade i predsednici 7 od 9 partija i organizacija zastupljenih u Parlamentu. Svoj potpis na taj dokument nisu stavili predsednici SNP i Srpske narodne stranke SrNS koja je nastala (1997) izdvajanjem iz NS.

Predizborna borba bila je izuzetno intenzivna i oštra. DPS je, težeći da ujedini protržišne i prodemokratske snage, zaključila izbornu koaliciju sa NS i SDP pod imenom „Da živimo bolje“. Izborni program te koalicije sastojao se od pet bazičnih principa ekonomske i društvene reforme koje je, početkom aprila 1998, izložio predsednik republike, Milo Đukanović, u dokumentu pod naslovom **Strateška platforma za novi početak (Naša borba, 4-5. april 1998)**. Ti principi su: 1. internacionalizacija ekonomskog i društvenog života; 2. ekonomske reforme, privatizacija i preduzetništvo; 3. vladavina prava; 4. demokratizacija političke sfere i 5. socijalna pravda i sigurnost. Izborni program SNP bio je, u suštini, koncentrisan na jednu tačku: odbranu SRJ i zajedništva Srbije i Crne Gore koji su, po oceni SNP, ugroženi od koalicije „Da živimo bolje“. Ovde je reč, na prvi pogled, o hipotetičkoj odbrani SRJ, jer su federaciju Crne Gore i Srbije otvoreno dovodili u pitanje, kao i početkom devedesetih godina, samo LS CG i (manje odlučno) SDPR, čija je izborna snaga (zajedno) iznosila oko jedne šestine biračkog tela. Međutim, u predstojećim mesecima pokazalo se da pretnje opstanku jugoslovenske federacije od hipotetičke postaju stvarne, jer je u biračkom telu Crne Gore došlo do brze ekspanzije independističke opcije. Koalicija „Da živimo bolje“ nije otvoreno zastupala independističko opredeljenje, nego

je na kritike SNP da želi raspad SRJ, odgovarala da teži demokratizaciji i ravnopravnom položaju Crne Gore u SRJ. Nasuprot tome, cilj SNS bio je - po oceni pomenute koalicije - da svede Crnu Goru na „okrug Srbije“. Ovde je reč o međusobnim optužbama koje su dve partije već koristile u kampanji za predsedničke izbore krajem 1997. U tom smislu, kampanja za parlamentarne izbore 1998. predstavljala je hronološki i tematski produžetak kampanje za predsedničke izbore 1997.

Interesantno je da LS CG nije prihvatio da uđe u izbornu koaliciju „Da živimo bolje“ zbog toga - objasnio je predsednik LS CG, Slobodan Perović - što lideri SNS i DPS i pripadaju istoj „ideološkoj matrici“ i što su spremni, kad im se ukaže povoljna prilika, da postignu kompromis sa Slobodanom Miloševićem na štetu Crne Gore. Pravi razlog ostajanja LS CG izvan koalicije „Da živimo bolje“ treba, verovatno, tražiti u proceni LS CG da će, posle parlamentarnih izbora 1998. snage dveju oštro suprostavljenih koalicija u novom Parlamentu biti izjednačene i da će u tom slučaju LS CG predstavljati „jezičak na vagi“ od kojeg će zavisiti ko će obrazovati Republičku vladu.

2.2 Izborni rezultati

Na izbore za Skupštinu Crne Gore održane 31. maja 1998. izašlo je 75.6 odsto građana, što je neznatno manje nego na prvim slobodnim izborima 1990. (75.7 odsto), a više nego na svim izborima za Saveznu i Republičku skupštinu, održanim u međuvremenu. U izbornom nadmetanju uzelo je učešća sedamnaest partija i koalicija. Rezultati majskih izbora predstavljali su pravu političku prekretnicu, jer je na njima proevropska i prodemokratska koalicija „Da živimo bolje“ - sastavljena od DPS, NS i SDP - trijumfovala nad SNP koja se - uz pomoć Miloševićevog režima u Srbiji - zalagala za održavanje status quo-a. Pobednička koalicija izvojevala je 49.5 odsto glasova i 53.8 odsto mandata, dok je SNP ostvarila znatno slabiji učinak (36.1 odsto glasova i 37.2 mandata). Treće mesto na majskim izborima osvojio je takođe prodemokratski i proevropski opredeljeni LS CG (6.3 odsto glasova i 6.4 odsto mandata), tako da je na ovim izborima tropartijski sistem Crne Gore transformisan u polipartijski. Treba napomenuti da su na ovim izborima i dve manjinske albanske partije (DS, DUA) osvojile po jedan mandat. Unutar koalicije „Da živimo bolje“ dominantnu snagu predstavljao je DPS, dok su dva koaliciona partnera - NS i SDP - dali svakako manji doprinos izornoj pobjedi. Iznetu procenu zasnivamo na tome što su obe pomenute stranke ostvarile relativno slabe rezultate na prethodnim republičkim izborima, 1996. NS, kao veća od tih dveju stranaka, osvojila je na izborima 1996 - u okviru koalicije „Narodna sloga“, zajedno sa LS CG – 25.6 odsto glasova, ali je u njoj je došlo 1997. do internog raskola i izdvajanja krila koje je obrazovalo SrNS. Slabost SDS nije posledica internog raskola, nego toga što je u suštini reč o maloj partiji koja na republičkim izborima 1996. nije uspjela da osvoji nijedan poslanički mandat.

Iako je na ovim izborima SNP pretrpela ubedljiv poraz, njen izborni rezultat (36.1 odsto glasova) nije per se bio za potcenjivanje. Neuspeh te partije u velikoj meri je rezultat njenog identifikovanja sa tadašnjim Miloševićevim režimom u Beogradu, što je, sa jedne strane, suzilo njen izborni oslonac, a, sa druge strane, olakšalo političku homogenizaciju njenih oponenta. Sličan poraz SNP je doživela na istovremeno održanim opštinskim izborima. Na tim izborima SNP je odnela prevagu u 6, a koalicija „Da živimo bolje“ u 14 crnogorskih opština. Povrh toga, u opštinama u kojima je SNP osvojila većinu živi samo oko 15 odsto građana Crne Gore.

2.3 „Slučaj“ LS CG

Osim SNP, veliki poraz na majskim parlamentarnim izborima pretrpeo je LS CG, koji je zadobio podršku samo 6.3 odsto birača (i 6.4 dsto mandata). Sužavanje izborne podrške toj stranci ne može se razumeti ako se previdi brza i dalekosežna programsko-politička evolucija DPS posle rascepa 1997. Ta partija je u kampanji za parlamentarne izbore 1998. daleko jasnije nego pre rascepa naglasila svoja demokratska, tržišna i proevropska opredeljenja, kao i svoje zalaganje za multietničku Crnu Goru - sve ono što je od 1990. predstavljalo simbol političkog projekta LS CG i „znak raspoznavanja“ ove partije na crnogorskoj političkoj sceni. Iako DPS nije izričito prihvatila ideju LS CG o nezavisnoj Crnoj Gori, ona je učinila korak u tom pravcu naglašavajući važnost političkog identiteta Crne Gore u SRJ. U celini uzevši, DPS, odnosno koalicija „Da živimo bolje“, izašla je na majske izbore 1998. sa programsko-političkom platformom koja je veoma slična platformi LS CG, što je verovatno uticalo na značajan deo simpatizera LS CG da podrže rečenu koaliciju. Doduše, može se, sasvim umesno, postaviti pitanje zašto se nije manifestovao i obrnuti trend kretanja simpatizera i glasača od DPS ka LS CG. Do toga nije došlo, pretpostavljam, iz dva razloga. Prvi, možda manje važan razlog, leži u sferi socijalne psihologije. On se tiče političkog nastupa lidera LS CG koji su u predizbornom razdoblju manifestovali često sa dozom naglašene intelektualne arogancije svoj primat nad drugim partijama na crnogorskoj političkoj sceni, uključujući DPS, koji su zasnivali svoje poglede na prvenstvu u zalaganju za ideje demokratije, multikulturalizma i nezavisnosti Crne Gore. Usvajanje ideja sadržanih u programskim tekstovima LS CG od strane DPS - što je u političkom životu uobičajeno - lideri LS CG su smatrali nekom vrstom intelektualne krađe. Premda se ocena o „programskom prednjačenju“ LS CG teško može osporiti, način na koji su to demonstrirali njeni lideri u predizbornom nadmetanju nije bio privlačan novim pristalicama.

Drugi razlog „izostanka“ kretanja birača od DPS ka LS CG je taj što su birači „strateški“ razmišljali i izabrali, između programski sličnih opcija, onu koja ima veći „vlastavinski kapacitet“. Reč je o proceni birača da je, u dramatičnoj političkoj situaciji u kakvoj je Crna Gora bila sredinom 1998, koalicija „Da živimo bolje“ pouzdanija garancija od LS CG za ostvarivanje skoro identičnih političkih ciljeva i opredeljenja. Slično simpatizerima LS CG postupile su pristalice malih etničkih stranaka (muslimanskih-bošnjačkih, albanskih) koji su na majskim izborima 1998. „zaboravili“ svoju etničku pripadnost i podržali pomenutu koaliciju. Dobra ilustracija za to su podaci da je Stranka demokratske akcije (SDA) - koja okuplja pripadnike bošnjačke nacionalne manjine - osvojila na republičkim izborima 1996. 10.167 glasova, a na vanrednim parlamentarnim izborima 1998. samo 1.995 glasova. Ovde nije reč isključivo o poznatom nastojanju birača da ne „bacaju“ svoje glasove podržavajući stranke koje nemaju izgleda da osvoje mandate, nego o glasanju zasnovanom na uverenju da ovi izbori znače „biti ili ne biti“ i da je neophodno pružiti podršku najvažnijoj organizaciji koja se bori za egzistencijalno važne političke ciljeve i vrednosti.

Ubjedljiv poraz na ovim izborima u Crnoj Gori - kao i na prethodnim republičkim i saveznim izborima održanim 1996 - pretrpela je ekstremno leva opcija koju je reprezentovao JUL. Ova partija dobila je samo 346 glasova (!), što je neuporedivo gori izborni rezultat i od njenog inače veoma lošeg rezultata na republičkim i saveznim izborima 1996. Slična sudbina zadesila je ultranacionalističku stranku SRS-Vojislav Šešelj koja je na majskim izborima 1998 - kao i na saveznim i republičkim izborima 1996 - ostala bez ijednog poslaničkog mandata.

2.4 Značaj i posledice

Majski izbori 1998. doveli su do koncentracije izborne snage u rukama dveju organizacija: koalicije „Da živimo bolje“ i SNS, o čemu dobro govore podaci da su te dve organizacije osvojile (ukupno) podršku 86 odsto birača i da su zadobile 93 odsto poslaničkih mandata, dok su sve ostale partije potpuno marginalizovane. Čak bi se moglo tvrditi da je na ovim izborima partijski sistem Crne Gore evoluirao od višepartijskog ka dvopartijskom. To ističem imajući u vidu da je koalicija „Da živimo bolje“ (sastavljena od tri partije) najčešće delovala u Parlamentu kao jedinstvena celina. Čini se ipak da je ovde reč o konjunktornoj evoluciji do koje je u Crnoj Gori došlo zbog oštre polarizacije partija i birača na dva suprotstavljena politička bloka, a ne o trendu koji će u perspektivi voditi u istinski dvopartizam. Opadanjem intenziteta i oštine političkog sukoba ostvarenim najpre oktobarskim promenama u Srbiji 2000. i još više uspostavljanjem nezavisnosti Crne Gore 2006, partijski život se „vratio“ starim višepartijskim obrazcima i reflektovao izrazito heterogenu socijalnu (etničku, religioznu, kulturnu) strukturu crnogorskog društva.

Rezultat majskih izbora 1998. je bio od izuzetne političke važnosti za Crnu Goru (i SRJ), jer je na tim izborima ubedljivo trijumfovala prodemokratski i proevropski orijentisana izborna koalicije „Da živimo bolje“. Njenom pobedom aktuelizovano je pitanje odnosa Crne Gore sa Srbijom, zato što se vladajuća koalicija u toj republici (SPS – JUL – SRS) uporno protivila demokratizaciji, tržišnim reformama i odbijala da ispuní uslove za povratak SRJ u Međunarodnu zajednicu. **Nije preterano zaključiti da su rezultati majskih izbora do krajnosti zaoštrili potrebu da dve, po svojim opredeljenjima bitno različite vladajuće koalicije u Srbiji i Crnoj Gori, nađu modus vivendi na federalnom nivou.** Ne treba, takođe, nipošto prevideti da su majski izbori predstavljali, u proceduralnom smislu, potpuni raskid sa ranijom praksom u kojoj je vladajuća partija imala privilegovan položaj u svim važnim dimenzijama izbornog nadmetanja. Na majskim parlamentarnim izborima ostvarena je grosso modo 1997. **Taj prigovor je sasvim osnovan, ali je ravnopravnost 1997 ostvarena via facti, kao rezultanta interakcije trenutno izjednačenih političkih snaga. Reč je o tome da su dva glavna konkurenta, Đukanović i Bulatović, imali snažna uporišta u vladajućem režimu, dok je na parlamentarnim izborima 1998. bila posredi ravnopravnost svih učesnika na izborima koja je rezultat unapred postignutih političkih aranžmana sa čvrstim pravnim utemeljenjem.** Organizovanje slobodnih i ravnopravnih izbora u Crnoj Gori 1997. i na još nedvosmisleniji način 1998, bitno je podstaklo proces konsolidacije demokratskog poretka u republici, ali je imalo i šire političke reperkusije. Reč je o demonstracionom efektu demokratskih izbora u Crnoj Gori, što je podstaklo pojavu zahteva da se obezbede uslovi za slobodno i ravnopravno nadmetanje u Srbiji i SRJ.

Majskim parlamentarnim izborima prethodio je, kao što smo napred istakli, konsenzus parlamentarnih stranaka Crne Gore o datumu održavanja izbora i o najvažnijim zakonima kojima se reguliše izborni proces. Republička vlada učinila je velike napore da ažurira biračke spiskove i da tako izbegne prigovore slične onim koje je iznela SNP posle predsedničkih izbora 1997, da je pobeđa kandidata DPS na tim izborima rezultat manipulacije biračkim spiskovima. Poseban državni organ, **Sekretarijat za razvoj Crne Gore**, dobio je zadatak da dopuni i proveri relevantne podatke za sve crnogorske birače. Da bi to ostvario, Sekretarijat je omogućio građanima ove republike da telefonom (za šta je obezbeđeno deset besplatnih linija) dobiju informacije o svojim podacima u biračkom spisku. Povrh toga, birački spisak čitave republike izložen je na internetu publikovan u **Pobjedi**, da bi se svim zainteresovanim subjektima

(partijama, pojedincima) omogućio uvid u relevantne podatke. U razdoblju od tri meseca pre izbora, pomenuti Sekretarijat je izvršio 650.000 intervencija u birački spisak (prosečno 1.4 intervencije za svakog birača), što govori kako o stepenu neažurnosti ranijih podataka, tako i o velikom naporu da se takvo stanje popravi. Pošto ni posle tromesečne sistematske akcije **Sekretarijata za razvoj Crne Gore** za 32. 000 građana Crne Gore (od ukupno 457.633, sa pravom glasa) nisu prikupljeni svi neophodni podaci, Republička izborna komisija je odlučila da ti građani ne mogu da glasaju na majskim izborima.

Sistematski naponi republičkih vlasti da obezbede sve uslove za slobodne i ravnopravne izbore dali su plodne rezultate, o čemu svedoči ocena Kore Volana, šefa Posmatračke misije OEBS-a, da su majski izbori u Crnoj Gori „dobro sprovedeni i (da - V. G.) predstavljaju značajan napredak u odnosu na prethodne izbore sprovedene u ovoj republici“ (**Naša borba**, 2. juni 1998). Po oceni Centra za slobodne izbore i demokratiju (CESID) iz Beograda i Centra za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) iz Podgorice, majski parlamentarni izbori u Crnoj Gori bili su „fer i pošten“ (**Preliminarni izveštaj**, 1998). Indikativno je da su čak i predstavnici poražene SNS priznali rezultate majskih parlamentarnih izbora.

2.5 Postizborna zbivanja

Umesto nastojanja da se ostvari kompromis sa DPS i pobedničkom koalicijom „Da živimo bolje“ u Crnoj Gori, vladajuća (crveno-crna) koalicija Srbije (SPS – SRS – JUL) - koja je dominirala i na saveznom nivou (u Saveznoj skupštini i u Saveznoj vladi) - potpuno je ignorisala novi odnos političkih snaga u toj republici. **O nipoštašavanju nove političke realnosti u Crnoj Gori govori to što je Savezna skupština početkom maja 1998. izabrala poraženog kandidata na predsedničkim izborima u Crnoj Gori 1997, Momira Bulatovića, za predsednika Savezne vlade.** Do tog izbora je došlo uprkos odlučnom protivljenju vladajuće koalicije u Crnogorskoj skupštini koja je pokušala da osujeti taj izbor donoseći odluke o opozivu šest članova Veća građana iz Crne Gore (poslanika SNP) i o izboru šest novih članova. Savezna skupština (odnosno skupštinska većina) oglušila se, međutim, o odluke Parlamenta Crne Gore i u starom poslaničkom sastavu izvršila izbor Bulatovića. Bulatović je zadržao taj položaj zahvaljujući većini kojom raspolažu SPS i njeni koalicioni partneri (radikali i JUL) u Veću građana Savezne skupštine koje su podržali poslanici opozicione SNP iz Crne Gore. **Na taj način Crna Gora je politički potpuno marginalizovana, čime je grubo prekršen Ustav SRJ (1992) koji je zasnovan je na načelu potpune ravnopravnosti dveju republika (član 1).** Ovakav način postupanja Srbije prema svom manjem partneru u federaciji predstavljao je, naravno, vetar u jedra independističkim tendencijama u Crnoj Gori.

Istini za volju, ustavno načelo ravnopravnosti republika nije poštovano ni u razdoblju 1992. do 1997. u kojem se ekonomski neuporedivo jača i po broju stanovnika veća (petnaest i po puta) Srbija pokazala kao politički daleko uticajniji federalni partner od Crne Gore. Na primer, ključne političke odluke o ratu i miru u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj donosio je politički režim Srbije, odnosno predsednik republike, Slobodan Milošević, dok je Savezna vlada delovala kao puki Miloševićev administrativni servis. Teško je sa sigurnošću odgovoriti na pitanje da li se glas Crne Gore u federaciji od 1992. do otvorenog rasepa između dve republike 1997. nije čuo zbog toga što je političko rukovodstvo Crne Gore u svemu podržavalo rukovodstvo Srbije ili možda zbog toga što je Crna Gora, uvažavajući tešku situaciju SRJ (rat u okruženju, ekonomske sankcije UN) svesno prihvatala položaj „mlađeg partnera“ u federaciji. Bez obzira na to šta

je posredi, epilog majskih izbora 1998. pokazao je da je vreme mirenja Crne Gore sa njenim inferiornim položajem u federaciji definitivno isteklo. Suočena sa potpunim nipodaštavanjem od strane političkog rukovodstva Srbije - u čijoj isključivoj „režiji“ je obrazovana Savezna vlada Momira Bulatovića - Crna Gora je uzvratila time što je odbila da prizna Saveznu vladu i da sprovodi njene odluke. **Time je kriza SRJ ušla u akutnu fazu.**

2.6 Partijski sistemi dveju republika

Partijski sistemi Crne Gore i Srbije, koji su bili veoma slični posle prvih višepartijskih izbora 1990, evoluirali su postepeno u različitim smerovima. Važnu etapu u toj evoluciji predstavljali su novembarski izbori 1996. za Saveznu skupštinu i za Skupštinu Crne Gore, jer su na tim izborima neke bitne sličnosti u relativnoj snazi „političkih porodica“ u Srbiji i Crnoj Gori ustupile mesto razlikama. Pomenuti izbori nisu, naravno, izbrisali sve sličnosti iz formativnog razdoblja, naročito ne one koje se ogledaju u dominaciji u oba partijska sistema ekskomunističkih partija (SPS, DPS) i u marginalnoj važnosti partija liberalno-demokratske orijentacije.

Razlike između partijskih sistema dveju republika koje su se snažno ispoljile na izborima 1996, a koje su na majskim izborima 1998. postale još izrazitije, tiču se naročito biračke i parlamentarne snage ekstremno nacionalne i ultraleve struje. Nasuprot Srbiji, u kojoj je ekstremno nacionalna struja, u SRS-u, ostvarila ekspanziju na saveznim izborima 1996. i na republičkim izborima 1997, u Crnoj Gori SRS je na saveznim izborima 1996. i na u isto vreme održanim, republičkim izborima pretrpela ubedljiv poraz. Sličan je epilog republičkih izbora 1998, na kojima je SRS doživela pravi slom i ostala bez ijednog mandata u Crnogorskom parlamentu. Ocena o produbljivanju jaza između partijskih sistema Srbije i Crne Gore u pogledu političke snage ultraleve opcije, koju reprezentuje JUL, zahteva neka preciziranja. Takvu ocenu potvrđuju podaci po kojima je posle izbora za Narodnu skupštinu Srbije 1997, JUL zadobio 20 poslaničkih mandata i 5 ministarskih mesta u Repubičkoj vladi, dok je u Crnoj Gori pretrpeo izborni brodolom, osvojivši na parlamentarnim izborima 1998. samo 346 glasova! Ovde, međutim, treba imati u vidu da veliki broj mandata koje je JUL zadobio u Parlamentu Srbije ne odražava izbornu snagu te partije, jer su ti mandati stečeni u koaliciji sa SPS i ND. Sumnju da je JUL u raspodeli mandata unutar koalicije dobio neuporedivo više od svog „izbornog doprinosa“ potvrđuju rezultati empirijskog istraživanja koje je u maju 1997. sproveo Institut društvenih nauka. Prema nalazima tog istraživanja, JUL je u biračkom telu imao samo 1.1 odsto pristalica, dok je SPS imala 14.6 odsto (JMS-122). Ali, za razliku od biračkog tela u kojem je podrška SPS-u 13, 2 puta veća od podrške JUL- u, u pogledu broja zadobijenih mandata nadmoć SPS-a nad JUL-om je samo 5.2 puta veća. Od ukupno 105 mandata „leve koalicije“, SPS je dobio je 85, a JUL 20, dok je 5 mandata pripalo ND-u.

Na sve veću diferencijaciju partijskih sistema Srbije i Crne Gore uticale su svakako osobenosti političke kulture dveju republika i različita vrednosna opredeljenja vladajućih političkih elita. Pored toga, bitan faktor koji je generisao dalekosežne razlike u izbornoj snazi pojedinih partija jeste različita vlasnička struktura privreda dveju republika. Ovde je neophodno uzeti u obzir činjenicu da je različita vlasnička struktura formirana kao rezultat difrenciranog odnosa vladajućih političkih elita dveju republika prema privatizaciji. U tom pogledu, Crna Gora se bitno razlikuje od Srbije. U prvoj od dveju republika proces privatizacije nije, doduše, zadobio tako snažan zamah kao u većini postkomunističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope, ali je tekao neprekidno od 1989. Taj proces je intenziviran **Zakonom o svojinskoj i upravljačkoj transformaciji Crne Gore** (1992), koji je izmenjen i dopunjen u julu 1994. (**Službeni list**

Republike Crne Gore, br. 27 od 29 jula 1994). Tim izmenama ukinuto je društveno vlasništvo i obrazovana **Agencija za strana ulaganja i prestrukturiranje privrede**. Za razliku od Crne Gore, u Srbiji je 1994. proces privatizacije blokiran, jer je Narodna skupština usvojila **Izmenе zakona o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine**. Tim izmenama su već izvršene uplate za otkup, odnosno za podelu deonica, retroaktivno preračunate na realnu vrednost na dan uplate. Na taj način poništena je do tada ostvarena privatizacija, odnosno izvršeno je ponovno podružavljanje već privatizovane svojine! Takva odluka Parlamenta Srbije nije bila slučajna nego je proizilazila iz programskih opredeljenja SPS sadržanih u **Osnovama programa** (1992). U tom dokumentu nema mesta za privatizaciju jer je demokratski socijalizam strateški programski cilj SPS. To je u oktobru 1995. ovako obrazložio član Glavnog odbora SPS, Mihailo Marković, koji je izrazio pravu apoteozu dotadašnjeg razvoja Srbije. On beleži: „U ključnom momentu svoje novije istorije, Istočna Evropa napravila je loš izbor i uletela u slepu ulicu istorijski prevaziđenog liberalizma devetnaestog veka. Narod je ubrzo uvideo katastrofalnu grešku i napustio tu vrstu tranzicije. Ali neizmerna šteta je već učinjena. Dalji razvojni put ovog dela sveta je neizvesnost. Srbija je išla drugim putem i provela reforme koje vode demokratskom socijalizmu“ (Marković, 1995, 10).

Blokiranje vlasničke transformacije u Srbiji 1994, otežalo je konstituisanje na političkom planu široke reformske koalicije kakvu je na predsedničkim izborima u Crnoj Gori 1997. personifikovao Milo Đukanović, a na parlamentarnim izborima 1998 koalicija „Da živimo bolje“. O bitno različitom rasporedu i relativnoj snazi političkih snaga u dvema republikama govori poređenje rezultata predsedničkih izbora do kojih je u Srbiji i Crnoj Gori došlo 1997. U Srbiji su, na predsedničkim izborima održanim, iz opisanih razloga dva puta, u drugi krug oba puta ušli kandidati SPS i SRS koje, uz sve međusobne razlike, ujedinjuje otpor prema tržištu, demokratiji i uključivanju SRJ u svet, dok je oba puta kandidat SPO, koji se zalagao za ekonomske i političke reforme (naročito na decembarskim izborima) eliminisan, već u prvom krugu. Nasuprot tome, u Crnoj Gori je na predsedničkim izborima 1997. prodemokratski i protržišno orijentisani kandidat odneo pobjedu. Još izrazitija razlika u snazi pojedinih političkih partija uočava se ako se uporede rezultati majskih parlamentarnih izbora (1998) u Crnoj Gori i parlamentarnih izbora (1997) u Srbiji. U prvoj republici apolutna većina birača podržala je partije protržišne i prodemokratske opcije, dok se ubedljiva većina biračkog tela Srbije priklonila antidemokratskim i autoritarnim opcijama (SPS, SRS). **To, čini mi se, upućuje na zaključak da, za razliku od Crne Gore, u Srbiji nije postojao dovoljno širok „socijalni blok“ koji bi podržao reformsku platformu. U Srbiji je zapravo bila reč o cirkularnoj uzročnosti; vladajuća politička elita je svojim odlukama onemogućila privatizaciju i promenu interesne strukture, da bi zatim zahvaljujući okoštaloj interesnoj strukturi sačuvala svoj dominantan položaj.**

Uz sve veće razlike u snazi pojedinih „političkih porodica“ u parlamentima dveju republika, treba pomenuti i političko udaljšavanje najvažnijih partija koje predstavljaju okosnicu vladajućih koalicija u Srbiji i Crnoj Gori, SPS i DPS. Na majskim izborima 1998 koalicija „Da živimo bolje“ još više je naglasila suštinsko razilaženje sa vladajućom partijom Srbije u pogledu demokratizacije zemlje, vlasničkog prestrukturiranja privrede i odnosa sa Međunarodnom zajednicom. Razlike između DPS i SPS postojale su, doduše, i pre rascepa DPS (1997), ali su posle toga postale neuporedivo dublje. Tu je reč o različitim politikama koje slede dve partije. U prilog tome navešću samo neke karakteristične razlike. SPS se deklarativno opredeljivala za privatizaciju, ali je zakon usvojen u Narodnoj skupštini 1997. propisao dobrovoljnu, a ne obaveznu privatizaciju.

U drugoj republici odvijala se obavezna privatizacija koja je u tom razdoblju već zahvatila više od polovine državnog (ranije društvenog) kapitala. U Srbiji SPS se načelno izjašnjavala za demokratizaciju zemlje i povezivanje sa svetom, ali u praksi Republička vlada (u kojoj dominira SPS), nije bila voljna da sprovodi preporuke OEBS-a koje se tiču demokratizacije, niti da uhapsi osumnjičene ratne zločince i da ih preda Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Hagu. Na to se, inače, Srbija obavezala Dejtonskim sporazumom, a osim toga, to je obaveza svih zemalja članica UN. SPS se, takođe, deklarativno opredeljivala za rešavanje krize na Kosmetu pregovorima, ali je referendumom ograničavanim 24. aprila 1998. onemogućila strano posredovanje i, uz to, formirala 1998. koaliciju Vladu sa ultranacionalističkom SRS koja se ne samo da se protivi većoj autonomiji Kosmeta (specijalnom statusu), nego programski teži ukidanju ograničene autonomije koju ova pokrajina ima po Ustavu Srbije iz 1990. Nasuprot tome, DPS se izričito izjašnjavala za dosledno sprovođenje Dejtonskog sporazuma, o čemu govore izjave njenih lidera da će svi osumnjičeni ratni zločinci biti uhapšeni na teritoriji Crne Gore. Treba uzeti u obzir i da je stav prema opoziciji dve vladajuće partije potpuno različit; dok SPS stigmatizuje demokratsku opoziciju kao izdajničku, DPS je u septembru 1997. postigla konsenzus sa opozicionim partijama o vanrednim izborima i pozvala stručnjake OEBS-a da učestvuju u izradi izbornog zakonodavstva. Najzad, u odnosu prema nacionalnim manjinama DPS je sledila potpuno drugačiju politiku od SPS, koja bi se mogla inkluzivnom i koja se očitovala u težnji DPS da u donošenju strateških odluka učestvuju i predstavnici manjina. Tome u prilog, između ostalog, govore odredbe Izbornog zakona Crne Gore (1998) koje albanskoj manjini olakšavaju proporcionalnu zastupljenost u Republičkom parlamentu. Naravno, to nije idealna solucija, jer rešava pitanje parlamentarne reprezentacije samo jedne manjine, a ne svih manjina u Crnoj Gori, ali je svakako korak u dobrom pravcu. Za razliku od toga, Srbija se suočavala od 1990. sa izbornim bojkotom albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji, ali izostajali su od strane političkog režima Srbije ozbiljni napor da se taj problem prevaziđe. Ne tvrdim, naravno, da bi ti napor dali željene rezultate jer, kako je vreme odmicalo, političke aspiracije sve većeg broja albanskih predstavnika nisu bile usmerene ka pravičnom predstavništvu u Parlamentu Srbije, nego ka obrazovanju nezavisne države.

3. Parlamentarni izbori 2001.

Istupanje NS iz crnogorske vladajuće koalicije početkom 2001. zbog neslaganja sa independističkom politikom koalicije dovelo je do krupnih promena na partijskoj sceni Crne Gore, posebno do promene u odnosu dvaju partijskih polova obrazovanih na parlamentarnim izborima 1998. Ovde koristimo pojam „partijski pol“ Maksimilijana Strmiske (2001) u već ranije određenom značenju. Podsećam da se na crnogorskim parlamentarnim izborima 1998. ključna izborna konverzija ili politički rascap ticao se tipa političkog režima (demokratija versus autokratija), a linija političkog rascapa između političkih partija 2001. poklapa se u izvesnoj meri, ali ne potpuno, sa centralnom linijom izborne podele: nezavisnost versus federalizam. Ovde koristimo pojam političkog rascapa (engl. political cleavage) koji je, piše Herbert Kitschelt, „određen partijama koje nude konkurentne poruke i koje se obraćaju biračkim skupinama različitim po svom položaju u društvenoj strukturi, ideološkim opredeljenjima i spremnosti da se uključe u političko delovanje“ (Kitschelt, 1992, 11). Termin „rascap“ nije slučajno upotrebljen, jer on, prema istom autoru, označava razlike koji imaju trajni, a ne privremeni karakter (Kitschelt et al., 2000, 63).

U odnosu na rascap demokratija versus autokratija, obrazovana su dva partijska pola. Prvi pol, predstavljen u koaliciji „Da živimo bolje“ - čiju ugaonu partiju predstavlja DPS - odlučno je

optirao za demokratiju i nezavisnost Crne Gore, što podrazumeva ubrzanje tržišnih reformi i uključanje u međunarodne integracije, dok se drugi partijski pol - čija je ključna partija SNP - zalagao za status quo što je zapravo označilo čvrste odnose sa Srbijom, petrifikaciju postojeće svojinske strukture i nastavak izolacionističke međunarodne politike. Kristalizaciona tačka opisanog političkog rascapa bio je odnos prema predsedniku SRJ, Slobodanu Miloševiću. Prvi partijski pol je oštro kritikovao Miloševića zbog ignorisanja Crne Gore kao ravnopravnog partnera u SRJ, autokratske politike i podsticanja stalnog sukoba SRJ sa svetom, dok je drugi pol visoko vrednovao Miloševićovo „patriotsko opredeljenje“ i glorifikovao ga zbog odlučnog suprostavljanja „međunarodnom svetskom poretku“.

3.1 „Prekomponovanje“ partijske scene

Pred aprilske izbore 2001. u prvi plan je izbio politički rascap zbog pitanja da li će Crna Gora biti nezavisna ili će i dalje ostati federalna jedinica SRJ. U odnosu na rascap oko državnog statusa, u Crnoj Gori su pred aprilske izbore 2001. konstituisana dva pola koji se, po sastavu partija i po socijalnoj strukturi pristalica, ne razlikuju u velikoj meri od polova obrazovanih 1998. Prvi (independistički) pol predstavljala je 2001. koalicija „Pobjeda je Crne Gore - Milo Đukanović“ sastavljena od DPS i SDP. Stožerna partija tog pola je DPS, koja po broju članova i pristalica višestruko nadmašuje svog koalicionog partnera, SDP, čiju je biračku snagu teško oceniti jer je na republičkim izborima poslednji put nastupila 1996, kada nije uspevala da uđe u Parlament. Ipak, ona je uspevala da obezbedi visok procenat u raspodeli poslaničkih mesta u koaliciji, što Vujović i Komar objašnjavaju „dobrim pregovaračkim sposobnostima“ (2006, 185). Važno je naglasiti da su, osim ove koalicije, ideju nezavisnosti Crne Gore podržavali LS CG (od svog nastanka) i dve albanske stranke, Demokratski savez (DS) i Demokratska unija Albanaca (DUA). LS CG nije, međutim, pristao da sudeluje u izornoj koaliciji 2001. sa DPS i SDP CG, zato što su te dve partije prihvatala ideju državnog saveza sa Srbijom pre proglašavanja nezavisnosti Crne Gore, dok je LS CG insistirao prvo na proglašenju nezavisnosti pa tek eventualno na formiranju državnog saveza.

Drugi, federalistički partijski pol obrazovale su SNP, SrNS i NS (nekadašnja članica koalicije „Da živimo bolje“) koje su na aprilske izbore 2001. izašle u okviru koalicije „Zajedno za Jugoslaviju“. Na programskom planu „cement“ jedinstva partija tog pola čini težnja za održanjem SRJ, koja je potisnula u drugi plan kako programsko-političke razlike između partija (na primer, između SNP i NS oko privatizacije), tako i lične animozitete između njihovih lidera, naročito između lidera NS i SrNS. Osim ključne linije rascapa o državnom statusu, pred aprilske izbore 2001, uočava se i drugi, nešto manje naglašen, raskol između polova oko odnosa prema bivšem predsedniku SRJ, Slobodanu Miloševiću i saradnji SRJ sa Haškim tribunalom. U pogledu potonjeg raskola, na jednoj strani su DPS, SDP i NS koje oštro optužuju (već politički eliminisanog) Miloševića i enegično se zalažu za saradnju sa Međunarodnim sudom u Hagu, a na drugoj strani su SNP i SrNS, koje to deklarativno podržavaju, ali u praksi efikasno onemogućavaju usvajanje odgovarajućeg zakona u Parlamentu SRJ o izručenju okrivljenih Haškom tribunalu. Razlike po tim pitanjima su zapravo vrh ledenog brega, ispod kojeg postoji dublji spor između dvaju polova oko uključivanja SRJ u međunarodne integracije, tržišne ekonomije i demokratije. Reč je pre svega o centralnoj izornoj kontroverzi sa izbora 1998. koja je u velikoj meri potisnuta iz javnog diskursa, jer je SNP na kongresu u Bijeloj (24. februar 2001) redefinisala svoja ranija neokomunistička programska opredeljenja i deklarativno prihvatila demokratizaciju društva, obaveznu privatizaciju i pristupanje Evropskoj uniji. Do toga, međutim, nije došlo kao rezultat

prirodne programske evolucije SNP, nego zbog njene pragmatske potrebe da smanji ogromne razlike sa prodemokratski i protržišno orijentisanim partnerima iz Srbije koji su došli na vlast posle 5. oktobra 2000. i sa kojima su obrazovali federalnu koalicionu Vladu. To objašnjava zašto je zaokret SNP od autoritarizma ka demokratiji polovičan i nedosledan. Taj zaokret sveo se, uglavnom, na izostavljanje ključnih postulata ranije programske platforme (borba protiv novog svetskog poretka, zagovaranje samodovoljnosti, protivljenje svojinskoj transformaciji), ali bez jasnog smera političke akcije (i etapnih ciljeva) u razvoju tržišne ekonomije i demokratije. Ukratko rečeno, SNP je prestala da javno glorifikuje Slobodana Miloševića, ali mu je u praksi i dalje obezbeđivala indirektnu podršku, kao i podršku političkom projektu koji je Milošević reprezentovao.

Naglašavam, međutim, da partije federalističkog pola nisu u (indirektnoj) odbrani „lika i dela“ Slobodana Miloševića bile homogene. Za razliku od SNP i SrNS čija privrženost Miloševiću ima duboke korene, NS je od 1998. do 2000. izražavala prema Miloševiću naglašeno kritički stav. U istom razdoblju je ta partija istinski zastupala proevropsku opciju, zbog čega je bila partner sa DPS i SDP u koaliciji „Da živimo bolje“ **Ipak, NS je, kao što sam prethodno naveo, obrazovala 2001. savez sa SNP i SrNS (zanemarujući sve krupne političke razlike) zbog, po shvataju NS, saglasnosti oko najbitnijeg pitanja: očuvanja SRJ.**

3.2 Struktura pristalica

Budući da je i odnos prema privatizaciji bio jedna od važnih razlika između dveju partijskih polova uspostavljenih 1998. u Crnoj Gori i relativno malo promenjenih 2001, socijalna ukorenjenost tih polova zavisila je u velikoj meri - kao i u drugim postkomunističkim zemljama Centralne i Istočne Evrope - od posedovanja resursa i sposobnosti od strane društvenih grupa i pojedinaca (više obrazovanje, pripadnost urbanim sredinama, niža starosna dob) neophodnih za uspeh u društvu tržišne ekonomije (Kitschelt, 1992; Kitschelt, Dimitrov and Kanev, 1995; Kitschelt, Mansfeldova, Markovski and Tóka, 2000). Potencijalni socijalni dobitnici u procesu privatizacije i marketizacije u Crnoj Gori u većem procentu su se opredeljivali za partije evropsko-demokratskog pola, dok su socijalni gubitnici optirali za partije koje su se 1998. angažovale u očuvanju postojećeg režima, a 2001. se borile za održanje SRJ. U prilog iznete ocene iznećemo nekoliko karakterističnih nalaza iz dvaju empirijskih istraživanja koje su u aprilu i junu 2000. sproveli Centar za demokratiju (CEDEM) i agencija „Damar“ na reprezentativnom uzorku od 976, odnosno 991 građana Crne Gore. Ti nalazi se tiču dveju stožernih partija suprostavljenih polova, DPS i SNP, ali pretpostavljam da verno održavaju socijalna obeležja i pristalica manjih partija oba pola. Rezultati navedenih istraživanja pokazali su da mlađi ispitanici - koji su u proseku bolje obrazovani od starijih - preferiraju DPS, dok stariji optiraju za SNP. Prvu partiju podržavalo je u aprilu 2000. 21.7 odsto građana do 30 godina; 23.8 odsto od 30 do 40 godina i 35.3 odsto građana između 40 i 50 godina. Odgovarajući podaci za SNP CG su 19.1 odsto; 19.1 odsto i 14.6 odsto. U junskom istraživanju 2000. starosne kohorte građana podržavale su DPS i SNP u sledećim proporcijama: 18 - 30 godina - 22.9 odsto prema 18.5 odsto; 30 - 40 godina - 32 odsto prema 18.7 odsto; i od 40 - 50 godina - 31.8 odsto prema 25.3 odsto. Prema rezultatima istih istraživanja, socijalne skupine sa višim obrazovanjem pružale su u većem procentu podršku DPS nego SNP CG. U aprilu 2000. 29.4 odsto ispitanika sa visokom spremom opredelilo za DPS, a u junu istu ocenu je iznelo 28.9 odsto visokoobrazovanih ispitanika, dok odgovarajući procenti za SNP CG iznose 15.6 odsto i 20 odsto. S obzirom na to da je stepen obrazovanja pouzdan indikator ukupnog socijalnog statusa (Mihailović, 1995, 21;

Toka, 1995, 97), može se zaključiti da pristalice DPS pripadaju gornjem, a pristalice SNP CG donjem delu socijalne piramide.

Postavlja se pitanje da li se razlikuje i u čemu „izborna klijentela“ dvaju crnogorskih partijskih polova pred izbore 2001. Pošto je tada rascep indpendizam vesus federalizam zadobio prioritet nad kontroverzom demokratija/ autoritarizam - koja je dominirala na izborima 1998 - promenio se u izvesnoj meri sastav dvaju partijskih polova, ali pošto je samo relativno mala NS prešla iz jednog partijskog pola u drugi, to nije bitnije uticalo na socijalno, prvenstveno etničko uporište polova. Doduše, etnička distinkcija između biračkog tela dvaju polova postala je 2001. nešto oštira nego 1998, jer su se dve dotad suprostavljene „srpske stranke“, NS CG, i Sr NS, našle u istom, federalnom, partijskom polu. Iznetu ocenu potkrepiću rezultatima empirijskog istraživanja CEDEM-a sprovedenom u aprilu 2001. Prethodno napominjem da je citirano istraživanje pokazalo da su se za koaliciju „Pobjeda je Crne Gore“ (DPS/SNP) na izborima 2001. (kao i za koaliciju Da živimo bolje- 1998) u većoj meri od proseka opredelili mlađi i obrazovaniji birači iz razvijenijih regiona i iz urbanih sredina, dok su za „Zajedno za Jugoslaviju“ optirali stariji i manje obrazovani respondenti iz ekonomski manje razvijenih regiona.

Kad je reč o etničkoj strukturi, nadasve je važno da se rascep na pristalice i protivnike nezavisnosti Crne Gore nije na aprilskim izborima 2001. potpuno podudarao sa granicama etničkih grupa, nego je uglavnom prolazio „kroz“ te grupe. Prema rezultatima tog istraživanja, (etnički) Crnogorci su se relativnom većinom opredeljivali za independističku opciju (38 odsto), a njihov znatno manji deo (20.4 odsto) podržavao je koaliciju „Zajedno za promjene, SNP, SrNS, NS“, dok su ostali bili neopredeljeni. Srbi su ubedljivo preferirali partije federalističkog pola u odnosu na konkurentski pol (71.2 odsto prema 2.7 odsto). Manjinska etnička grupa Albanaca podržavala je, u ogromnoj većini, independistički partijski pol ili svoje etničke stranke. Bošnjaci (Muslimani) su se podelili na dve grupe; kod jedne grupe prevagnula je lojalnost prema DPS i njenom lideru, Milu Đukanoviću, a kod druge, koja se opredelila za koaliciju „Zajedno za Jugoslaviju“, želja da SRJ opstane i da tako bude izbegnuto cepanje bošnjačke populacije u Sandžaku na dve nezavisne države. Svoju podršku opstanku zajedničke države deo bošnjačkih glasača manifestovao je i glasajući za bošnjačke partije. To je, na primer, slučaj u Rožajima, naseljenim pretežno bošnjačkim življem, u kojima je oko 2.000 glasova osvojila koalicija muslimansko-bošnjačkih partija koja se protivi nezavisnosti Crne Gore. Najzad, treći deo bošnjačkih glasača - izložen „unakrsnim pritiscima“ - apstinirao je, čemu u prilog govori podatak da je upravo u Rožajima na izborima sudelovalo samo 70 odsto građana, što je za 11.8 procentnih poena ispod opšteg proseka. **U celini uzevši, koalicija „Da živimo bolje“ oslanjala se na široku podršku svih relevantnih etničkih grupa u Crnoj Gori izuzev Srba, dok su, nasuprot tome, partije drugog pola, SNP, NS i Sr NS, bile snažno ukorenjene među Srbima, Crnogorcima i Bošnjacima, uz minimalno prisustvo Albanaca.**

3.3 Postizborna zbivanja

Iz potreba političke borbe, najjače partije obeju političkih sukobljenih partijskih polova u Crnoj Gori, „federalista“ i „independista“, interpretirale su potpisivanje prethodno pomenutih **Polaznih osnova za uređenje odnosa Srbije i Crne Gore** 2002. kao vlastitu pobjedu. Prvi su, pri tom, isticali da su uspeali da sačuvaju političku zajednicu Srbije i Crne Gore, a drugi da je ta zajednica konfederalnog tipa koja, uz to, opstaje samo privremeno (tri godine), posle čega će biti raspisan referendum na kom će građani Crne Gore optirati između nezavisnosti i federalnog

statusa. Kao što to često biva u političkom životu, različita interpretacija uopštenog teksta olakšala je njegovo prihvatanje u Skupštini Crne Gore. Za taj sporazum su glasali poslanici DPS, SNP, SrNS i NS, što je omogućilo da on bude ubedljivo prihvaćen. Od 70 prisutnih poslanika Republičke skupštine, 58 je glasalo za, 11 protiv, a jedan se uzdržao. Protiv sporazuma su se izjasnili poslanici SDP, "mlađeg partnera" DPS-a u koalicionoj Vladi, koji su smatrali da se time na neodređeno vreme odlaže crnogorski put u nezavisnost. Zbog toga je SDP napustio koalicionu Vladu. Protiv **Polaznih osnova za uređenje odnosa Srbije i Crne Gore** (2002) glasali su i poslanici LS CG, a nakon njegovog usvajanja, ta stranka je otkazala podršku manjinskoj Vladi.

Kao što se moglo očekivati, odnose na političkoj sceni Crne Gore između ključnih aktera u periodu od aprilskih izbora 2001. do oktobarskih izbora održanih posle godinu i po dana, obeležavale i su napetosti i sukobi u čijem je hipocentru bilo pitanje o sudbini federalne države, a time, indirektno, smisao i domašaj sporazuma **Polazne osnove za uređenje odnosa Srbije i Crne Gore**. Oko interpretacije tog sporazuma permanentno je trajao spor između independista i federalista u Republičkoj skupštini Crne Gore i u medijima. Položaj independista zaista je izgledao oslabljen prihvatanjem **Polaznih osnova**, jer je projekat nezavisnosti Crne Gore odložen za tri godine. Na sužavanje podrške toj opciji u biračkom telu ukazivali su nalazi empirijskog istraživanja koje je početkom januara 2002. organizovao CEDEM na troetapnom kvotnom uzorku od 1.149 crnogorskih građana. Rezimirajući nalaze tog istraživanja, dvojica autora su zabeležila sledeće: koalicionu „Zajedno za Jugoslaviju“ (SNP – NS – SrNS) podržava veći broj građana nego koalicionu „Pobjeda je Crne Gore“ (DPS – SDP) koja je osvojila najviše glasova na (aprilskim-V.G.) izborima” (Pavićević i Darmanović, 2002, 18). Položaj DPS i SDP u Crnogorskom parlamentu bitno je pogoršan kad je u junu 2002. izrazito independistički orijentisani LS CG prešao na stranu federalno opredeljene koalicije „Zajedno za Jugoslaviju“, čime je dojučerašnja parlamentarna manjina postala većina. Nova većina (39 od 77 poslanika) najpre je izglasala odluku o nepoverenju republičkoj Vladi, pa je potom, 18. jula 2002. preinacila - uprkos energičnom protivljenju DPS, SDP CG i dve albanske partije - tri važna zakona koji se tiču izbora (**Zakon o izboru narodnih poslanika i odbornika, Zakon o javnom informisanju i Zakon o predstavljanju podnosioca izbornih lista**) i, istog dana, donela odluku o skraćivanju mandata Crnogorske skupštine. **Na taj način grubo je prekinuta demokratska praksa, ustanovljena u septembru 1997, da se u Crnogorskom parlamentu zakoni koji regulišu izbornu materiju i drugi zakoni od strateškog značaja, usvajaju konsezusom.** Imajući to u vidu, predsednik republike je - koristeći ovlašćenje iz člana 89 (stav dugi) Republičkog ustava - odbio da ih proglasi i zahtevao da Republička skupština o njima ponovo odlučuje. Parlamentarna većina je, međutim, ponovo izglasala iste zakone koje je predsednik republike bio obavezan da proglasi, jer ga na to obavezuje član 89 (stav treći) Ustava.

Ali, tada je iskrsao problem o tome da li se ti zakoni odnose na oktobarske izbore pošto su stupili na snagu kad su već počeli da teku izborni rokovi. DPS, SDP i dve albanske stranke zastupale su stav da bi primena tih zakona na oktobarskim izborima 2002. narušila načelo pravne sigurnosti, dok je nova parlamentarna većina energično insistirala na njihovoj primeni, upravo na oktobarskim izborima. Ovaj spor je regulisan tek kada se u njega umešala EU, na čiju su inicijativu održani razgovori u Crnogorskom parlamentu (u avgustu 2002) između dveju strana. Ti razgovori su okončani kompromisom koji je ratifikovao Crnogorski parlament 10. i 11. septembra 2002 (šire o tome: Pajvančić, Pavićević i Darmanović, 2002, 9-17), što je omogućilo održavanje oktobarskih izbora. Predsednik republike je 20. jula raspisao vanredne republičke izbore i zakazao ih za 6. oktobar 2002, a rokovi za sprovođenje izbora počeli da teku od dana njihovog raspisivanja.

4. Parlamentarni izbori 2002.

Centralna izborna kontroverza na oktobarskim izborima - kao i na izborima 2001 - bila je dilema oko državnog statusa Crne Gore (samostalna država ili ona u federaciji sa Srbijom). Pred oktobarske izbore 2002. sastav „partijskih polova“ ostao je isti kao pred aprilske izbore 2001. Prvi pol sastavljen je od DPS i SDP koje su obrazovale koaliciju „Demokratska lista za Crnu Goru - Milo Đukanović“ sa prepoznatljivim zalaganjem za demokratizaciju, ubrzanje svojinske transformacije, uključivanje u međunarodne integracije i za (u dužem roku) nezavisnost Crne Gore. Sastav drugog partijskog pola čine partije udružene u koaliciji „Zajedno za promjene SNP, SrNS, NS“. Partije ovog pola nastojale su - u procesu izrade **Ustavne povelje Srbije i Crne Gore**, koji se je, kao što smo prethodno istakli, odvijao uz velike teškoće i zastoje - da u što većoj meri sačuvaju federalni karakter buduće državne zajednice. Postavlja se pitanje da li su se pred oktobarske izbore 2002. dva suprotstavljena partijska bloka razlikovala po socijalnom, posebno etničkom sastavu svojih pristalica, odnosno da li su pripadnici različitih etničkih grupa naglašeno optirali za partije tih grupa, kao što je bio slučaj i pred aprilske izbore 2001.

Rezultati empirijskog istraživanja CEDEM-a sprovedenom u septembru 2002. snažno sugerišu afirmativan odgovor na to pitanje. U pomenutom istraživanju za „Demokratsku listu za Crnu Goru - Milo Đukanović“ (DPS - SDP CG) opredelilo se 40.4 odsto ispitivanih Crnogoraca, 61.7 odsto Bošnjaka, 26.1 odsto Albanaca i 2.2 odsto Srba. Nasuprot tome, za koaliciju „Zajedno za promjene SNP, SrNS i NS“ optiralo je 14.3 odsto Crnogoraca, 55.2 odsto Srba, 0.9 odsto Bošnjaka i nijedan Albanac. Napominjemo da se u ovom istraživanju 18.2 odsto ispitanika izjasnilo da neće glasati i da je je veliki procenat Albanaca i nešto manje Bošnjaka odgovorio da će glasati za svoje etničke stranke. Pored etničkih razlika još oštrije izraženih nego 2001, „klijentela“ dva partijska pola razlikovala se pred oktobarske izbore 2002. i po nekim programsko-političkim opredeljenjima. Prema nalazima istog istraživanja, četiri petine pristalica koalicije „Demokratska lista za Crnu Goru“ ocenilo je Slobodana Miloševića ocenama 1 ili 2 na skali od 5 i u ogromnoj većini podržala saradnju sa Haškim tribunalom, dok su dve trećine simpatizera koalicije „Zajedno za promjene“ ocenile Miloševića sa 4 ili 5, a preko 70 odsto respondenata suprotstavilo se saradnji sa Haškim sudom (prema Darmanović, 2002a, 26).

4.1 Predizborna zbivanja

Do održavanja oktobarskih parlamentarnih izbora tekle su aktivnosti na uspostavljanju nove zajednice Srbije i Crne Gore u skladu sa **Polaznim osnovama**. Taj uopšteni i ambivalentni dokument dozvoljavao je različite interpretacije, što je permanentno izazvalo sporove i zastoje u radu. Kamen spoticanja od početka je bila je odredba sadržana u pomenutom dokumentu po kojoj „zakone o izboru poslanika u Skupštini Srbije i Crne Gore usvajaju članice u skladu sa načelima ustanovljenim Ustavnom poveljom“. Pobornici federalističke opcije u Crnoj Gori (SNP CG, SrNS, NS), uz podršku svih relevantnih snaga Srbije, nastojali da tu odredbu u Povelji interpretiraju kao obavezu republika da prihvate neposredne izbore za Skupštinu buduće zajednice, dok su njihovi oponenti tu odredbu tumačili kao pravo Srbije i Crne Gore da slobodno odrede način izbora poslanika u Skupštinu. To je postalo središnja tačka svih sporova, jer je od odgovora na to pitanje zavisilo koja će od dve suprotstavljene strane na političkoj sceni Crne Gore interpretirati **Polazne osnove** kao svoju pobjedu. Prihvatanjem stava da je u **Ustavnoj povelji** propisan neposredan izbor, federalistička struja bi dobila argument za tvrdnju da je buduća zajednica Srbije i Crne Gore u suštini federacija, dok bi se ocena da je omogućen posredan izbor izvršno uklopila u interpretaciju independističke struje da je to, zapravo, savez nezavisnih

država. Pored simboličkog značenja, odgovor na to pitanje imao je i krupne praktično-političke efekte. U slučaju neposrednih izbora za Skupštinu nove zajednice, rezultat se mogao unapred predvideti, jer bi na njima u Crnoj Gori masovno sudelovali federalistički opredeljeni birači, dok bi independisti apsitinirali.

Pošto je za obe strane ulog u igri bio izuzetno veliki, do dogovora nije došlo do početka novembra 2002, što je bio rok za prijem **Državne zajednice Srbije i Crne Gore** u Savet Evrope. Napominjem da je kompromisno rešenje nađeno tek posle izbora za Skupštinu Crne Gore, krajem 2002. kada su se u **Komisiji za Povelju** predstavnici Srbije saglasili sa predstavnicima independističke struje u Crnoj Gori da prvi izbori za buduću zajednicu budu posredni, a drugi (posle dve godine) neposredni. Ovaj kompromis usvojen je bez saglasnosti predstavnika federalističke opcije u Crnoj Gori. Značajne indicije o ishodu oktobarskih izbora 2002. za Crnogorski parlament obezbedili su rezultati redovnih lokalnih izbora koji su održani 15. maja 2002. u 19 od ukupno 21 opštine u Crnoj Gori. Ovi izbori nisu održani u opštinama Podgorici i Herceg Novom (koje, inače, čine oko 30 odsto biračkog tela republike), zato što su u tim dvema opštinama održani vanredni izbori 2001. Na lokalnim izborima 2002. koalicija DPS/SDP ostvarila je značajan uspeh demantujući tako prognoze istraživača javnog mnjenja koji su nagoveštavali smanjenje njenog rejtinga. Nasuprot tome, koalicija SNP-SrNS-NS pretrpela je neuspeh, jer je na lokalnim izborima izvojevala 3 odsto manje glasova u odnosu na rezultate aprilskih izbora 2001. za Republički parlament, a LS CG je ostvarila približno isti rezultat (o tome šire: Darmanović, 2001).

4.2 Izborni rezultati

Na ovim izborima sudelovalo je 75.6 odsto crnogorskih građana. Najviše uspeha imala je koalicija „Demokratska lista za evropsku Crnu Goru - Milo Đukanović“ koja je zadobila 47.34 odsto glasova i apsolutnu većinu mandata u Parlamentu (39 od 75). U odnosu na izbore 2001. to označava porast od 5.3 procentnih poena u glasovima i povećanje od 3 mandata (39 prema 36). O uspehu pomenute koalicije svedoči i podatak da je ona, uprkos manjem učešću građana na izborima, povećala za oko 13.000 broj osvojenih glasova u odnosu na izbore 2001. Ekspanzija oslonca navedene koalicije u biračkom telu rezultat je, verovatno, toga što je ona, umesto rizične odluke o jednostranom proglašavanju nezavisnosti, ponudila biračima postepeno osamostaljivanje Crne Gore po proceduri usaglašenoj, kako sa Srbijom i SRJ, tako i sa Međunarodnom zajednicom. Uspehu „Demokratske liste za Crnu Goru –Milo Đukanović“ doprinelo je i to što je ona u predizbornoj kampanji stavila naglasak na socijalno-ekonomska pitanja, obećavajući građanima porast zaposlenosti i poboljšanje životnog standarda.

Koalicija „Zajedno za promjene-SNP-SrNS-NS“ ostvarila je znatno slabiji učinak na ovim izborima nego u aprilu 2001, što potvrđuju podaci o smanjenom udelu u osvojenim glasovima (-2.6 odsto) i o apsolutnom opadanju broja dobijenih glasova (-14.613). Možda zvuči paradoksalno, ali verujem da je jedan od razloga nespeha ovog partijskog pola eksplicitno distanciranje njegove stožerne partije, SNP od Slobodana Miloševića, zbog čega joj je deo „pravih vernika“ uskratio podršku. Smanjenje podrške koaliciji „Zajedno za promjene-SNP-SrNS-NS“ posledica je, takođe, i njene negativne predizborne kampanje koja se svela na žigisanje nosilaca ključnih političkih funkcija ne samo za pogrešnu politiku nego i za nelegalne aktivnosti (prvenstveno za korupciju i povezanost sa međunarodnim kriminalom), zbog čega je navedena koalicija najavila masovne krivične progone kada osvoji vlast. Uspeh takve izborne platforme označio

bi, neizbežno, još veću nestabilnost na političkoj sceni Crne Gore, zbog čega se značajan deo birača opredelio za umereniju Đukanovićevu opciju. Inače, „naklonost“ crnogorskih birača umerenim opcijama jedan autor smatra invarijantom u svim izbornim nadmetanjima od početka pluralističke epohe. On piše: „Postoji jedna karakteristika crnogorskog biračkog tijela koja se pokazuje kao konstanta od početka uvođenja višepartijskog sistema 1990. godine, a to je sklonost da ono u većini glasa za onu političku opciju koju smatra najumjerenijom, bez obzira da li je to ova u stvarnosti ili nije. Oni koje biračko tijelo percipira kao suviše radikalne, bilo po političkoj opciji za koju se zalažu ili zbog načina na koji to čine, nikada nijesu uspijevali da u Crnoj Gori zadobiju većinsko povjerenje“ (Darmanović, 2002a, 23). Povrh toga što je od dela birača percipiran kao „remetilački faktor“, partijski pol čiju okosnicu čini SNP, suzio je svoj izborni oslonac i time što su partije tog pola zbunjivala svoje simpatizere kontradiktornim stavovima. One su, na primer, podržale **Beogradski sporazum** koji obznanjuje kraj „treće Jugoslavije“, iako se taj partijski pol prethodno energično zalagao za njen opstanak. Tome treba dodati da su partije federalističkog pola neprestalno napadale Mila Đukanovića koji je, u ime Crne Gore, potpisao Beogradski sporazum!

Bitno lošiji rezultat na ovim izborima u odnosu na izbore 2001. ostvario je i LS CG, čiji je oslonac među biračima opao sa 7.8 odsto na 5.7 odsto, što u apsolutnom iznosu označava gubitak od 8.465 glasova. Pretpostavljam da najvažniji uzrok neuspeha ove partije treba tražiti u njenom oštroj programsko-političkom zaokretu pred izbore 2002. od energične podrške samostalnosti Crne Gore, do čvrstog političkog saveza sa partijama federalističkog pola, što značajan deo njenih simpatizera nije želeo da podrži. Može se čak oceniti da su za LS CG rezultati oktobarskih izbora dvostruko nepovoljni; prvo, na njima je bitno sužena podrška toj partiji i drugo, ne manje važno, jeste to što su na štetu LS CG izmenjeni relativni odnosi snaga u Republičkom Parlamentu. U tom Parlamentu independistička i federalistička koalicija osvojile su, zajedno, 92 odsto poslaničkih mandata, a prva od njih apsolutnu većinu (52 odsto), čime je LS CG onemogućen da igra politički unosnu ulogu jezička na vagi. Za „Demokratsku koaliciju Albanaci zajedno“ (DKAZ) glasalo je 2.41 odsto birača (8.498), što je ispod zakonskog cenzusa (3 odsto), ali je ta koalicija ipak izvojevala 2 mandata u okviru posebnih propisa (pozitivne diskriminacije) koji partijama albanske manjine - koja čini 7 odsto populacije Crne Gore - olakšavaju dobijanje parlamentarnog predstavnštva. Treba naglasiti da je zakonodavac pružio priliku partijama pomenute etničke grupe da na posebno određenim mestima, pod lakšim uslovima, osvoje 4 mandata, ali birači nisu iskoristili tu prednost, jer su umesto po etničkom, glasali su po programsko-političkom kriterijumu. Na identičan način glasali su pripadnici ove etničke grupe i na republičkim parlamentarnim izborima 1998. i 2001, pa su, zbog toga, dve albanske etničke stranke (DUA, DS CG) uspele da osvoje - opet pod povoljnijim uslovima - samo dva od (tada) 5 obezbeđenih poslaničkih mandata. **To što ni stranke bošnjačke (muslimanske) etničke manjine - koja čini 14.6 odsto crnogorske populacije - nisu uspele na oktobarskim izborima 2002, kao ni na prethodna četiri izborna nadmetanja (2001, 1998, 1996, 1992) osvojiti nijedan mandat, snažno podupire ocenu koju smo ranije formulisali (Goati, 1996, 133; Goati, 2000, 180) o postojanju u Crnoj Gori relevantnih partija sa multietničkom podrškom.** To predstavlja važnu osobenost Crne Gore ne samo u odnosu na Srbiju, nego i na većinu postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope.

Na oktobarskim izborima za Crnogorski parlament 2002. za partije i koalicije koje nisu ispunile izborni cenzus od 3 odsto glasalo je 26.967 birača (7.78 odsto). Od neuspešnih učesnika izbornog nadmetanja, dostizanju izbornog cenzusa o 3 odsto najviše se približila koalicija „Patriotska

koalicija za Jugoslaviju“ (PKZJ), koja je osvojila 2.81 odsto (ili 9.920) glasova. To je u programsko-političkom smislu izrazito heterogena koalicija u kojoj su udružili snage neokomunistički NSS i JUL sa ultranacionalističkom SRS i politički „bezbojnom“ Strankom deviznih štediša (SDŠ) koja, u stvari, funkcioniše kao grupa pritiska. Treba napomenuti da je ova koalicija na oktobarskim izborima 2002. zadobila manji udeo glasova od same NSS na aprilskim izborima 2001 (2.9 odsto). **Ali, ishod oktobarskih izbora potvrdio je poznato saznanje da uspostavljanje koalicija nije aritmetička operacija, tj. da se efekti koalicija ne mogu predvideti prostim sabiranjem učinaka njihovih članova (partija) na prethodnim izborima, zanemarujući, pri tom, programsko-političku bliskost stranaka koje čine koaliciju.** Neuspeh koalicije PKZJ pokazao je da spoj „crvenog i crnog“ ne može da zadobije širi oslonac u crnogorskom biračkom telu. Premošćivanju dubokog programskog jaza između njenih učesnika nije pomogao ni javni poziv Slobodana Miloševića (iz zatvora u Hagu) „socijalistički opredeljenim građanima“ da glasaju za tu koaliciju. **Imajući u vidu da je u približno isto vreme (29. septembra 2002) Miloševićeva podrška ultranacionalističkom kandidatu, Vojislavu Šešelju, pomogla da ostvari dobar rezultat u prvom krugu predsedničkih izbora u Srbiji, može se oceniti da je Miloševićeva harizma imala manju „političku težinu“ u Crnoj Gori nego u Srbiji.**

Kad je reč o regularnosti oktobarskih izbora, treba naglasiti da je misija OSCE pratila te izbore i da ih je ocenila kao, u celini uzevši, free and fair. Ipak, Misija je uočila i manje slabosti u organizaciji izbora i iznela mnogo preporuka u cilju još potpunije demokratizacije izbornog procesa. Te preporuke odnose se na promenu važnih zakonskih rešenja (naročito sa ciljem da se uskrati partijama pravo da menjaju redosled predloženih kandidata posle glasanja), kao i na promene delovanja izborne administracije, načina registracije birača, odvijanja kampanje u medijima i načina postupanja na dan glasanja (**Republic of Montenegro, Early Parliamentary Elections, 20. october 2002**, OSCE/ODIHR, Warsaw 28. November 2002)

4.3 Opredeljenja partija i sastav pristalica

Oktobarski izbori 2002. potvrdili su da je od uspostavljanja višepartizma DPS neosporno najuticajnija crnogorska partija uprkos unutrašnjem rascapu sredinom 1997, o čemu je prethodno bilo reči. Rascep na dve partije (DPS i SNP) odigrao se, u velikoj meri, na ideološkoj dimenziji koju bismo mogli odrediti kao socijaldemokratija versus neokomunizam, pa je zato razumljivo što su posle toga obe partije, DPS i SNP, jasnije formulisale svoja gledišta o ključnim političkim pitanjima, čime je povećana njihova međusobna „ideološka distanca“. U **Programu DPS** (1998), ta partija je naglasila bezrezervnu podršku demokratiji, tržištu i zaštiti ljudskih i građanskih prava. U pogledu odnosa između Srbije i Crne Gore, kod DPS uočavaju se postepene, ali korenite promene. Prvi stupanj promene je energično zalaganje za opstanak SRJ uz poštovanje ravnopravnosti Crne Gore, što traje do sredine 1999, drugi stadijum je podrška konfederaciji sa Srbijom 2000 i treći je opredeljenje za „demokratsku međunarodno priznatu i nezavisnu Crnu Goru“ (**Program DPS**, 2001, 3). SDP kao znatno manja partija vladajuće koalicije, zastupa izrazito afirmativan stav prema privatizaciji, proklamuje neprikosnovenost sloboda i prava građana, naglašavajući naročito važnost pune zaštite manjinskih etničkih grupa i beskompromisno se zalaže za uključivanje Crne Gore u međunarodne organizacije, o čemu govori sledeći stav: „Otvoreno društvo ne može egzistirati bez intenzivnih veza sa međunarodnom zajednicom, pa je stoga imperativ prosperitetne Crne Gore vezan za povratak naše države u Evropu i institucije savremenog svijeta“ (**Deklaracija o strateškim opredeljenjima SDP**, II Kongres SDP CG, Dokumenti, Podgorica, 1995, 42). Socijaldemokrati insistiraju na prilivu

stranog kapitala u zemlju kao uslovu napretka crnogorskog društva i garanciji ekonomskog prosperiteta. SDP je pobornik nezavisnosti Crne Gore, jer ocenjuje da će se ona na taj način pre uključiti u EU, nego u državnoj zajednici sa Srbijom. DPS i SDP su članice Socijalističke internacionale.

Socijalna struktura pristalica DPS i SDP CG, kao i ostalih relevantnih partija ove republike doživela je posle 2000. dalekosežne promene. Dotad su se uočavale razlike u sastavu simpatizera pojedinih partija, kako s obzirom na socijalno-profesionalna obeležja, tako i na etničku pripadnost, o čemu je već bilo reči. Alii posle 2000, kada je centralna izborna kontroverza postala samostalnost ili federalizam (kao oblik političkog zajedništva sa Srbijom), najvažnija diskriminatorna varijabla partijske afilijacije i izbornog opredeljenja birača postaje u sve većoj meri etnička pripadnost, dok socio-profesionalno, imovinsko, obrazovno i regionalno obeležje postepeno gube na značaju. Inače, prema popisu stanovništva, sprovedenom u oktobru 2003, najbrojnije etničke grupe u toj republici su: Crnogorci (40.6 odsto), Srbi (30 odsto), Bošnjaci (9.4 odsto), Albanci (7 odsto) i Muslimani (4.2 odsto). DPS i SDP CG, kao independistički orijentisane partije, poseduju, kao što smo prethodno pokazali, najširi oslonac među najvažnijim etničkim grupama, izuzev Srba, dok najuticajnija članica koalicije „Zajedno za promjene“, SNP, najširi oslonac upravo ima među Srbima. Premda je etničko obeležje postajalo od kraja poslednje decenije prošlog stoleća sve važniji kriterijum partijski afilijacije, ono nije potpuno potislo druge varijable (socijalni status, nivo obrazovanja, regionalnu pripadnost). Veliki broj građana Crne Gore i dalje se na izborima programski (a ne etnički) opredeljavao i priključivao raznim političkim strankama, što nije bio rezultat njihovih askriptivnih karakteristika (nacionalnost, religija) nego rezultat vlastitog programskog izbora.

Dve najuticajnije stranke DPS i SNS koje su nudile ključne konkurentne opcije u u pogledu budućnosti Crne Gore bile su među sobom različite i u pogledu drugih opredeljenja i sastava svojih pristalica. DPS se od 1998. čvrsto zalagala za demokratiju, privatizaciju, pristupanje EU, a od 2000. i za nezavisnost Crne Gore. Nasuprot tome, najvažnija opoziciona stranka, SNP, od svog konstituisanja se oštro suprotstavljala demokratskim promenama u Crnoj Gori i bezrezervno podržavala Miloševićev režim u Srbiji (i u SRJ) sve do njegovog kraha 5. oktobra 2000. Zauzvrat, Miloševićev režim je obezbeđivao političku, medijsku i materijalnu pomoć SNP. Posle sloma Miloševićevog režima u oktobru 2000, SNP je revidirala svoja programska opredeljenja i deklarativno prihvatila uključivanje SCG u EU i privatizaciju. Ali, političko delovanje SNP nije usklađeno sa tim opredeljenjima, o čemu svedoči, kao što smo već naveli, njeno uporno odbijanje ekstradicije optuženih Međunarodnom krivičnom sudu u Hagu. Ista ocena važi za privatizaciju za koju se SNP deklarativno zalaže, ali energično osporava proces aukcijske privatizacije koji se odvija u Crnoj Gori u ime vaučerske privatizacije kao „pravičnijeg koncepta“.

Pošto su oktobarski izbori 2002. bili poslednji pred referendum i proglašenje nezavisnosti Crne Gore (2006) predstavice „kroki“ programskih opredeljenja i socijalnog sastava i ostalih partija u Crnogorskom parlamentu. Druga članica koalicije „Zajedno za promjene“ SrNS nastala je rascepom (1997) iz NS CG i po svojoj programskoj orijentaciji bliska je izvornim opredeljenjima NS (iz početka devedesetih godina) koja izražavaju skepsu prema evropskim integracijama, negiraju postojanje crnogorske nacije i naglašavaju važnosti održanja čvrste političke zajednice sa Srbijom. Imajući to u vidu, razumljivo je što je SrNS je sve do 5. oktobra 2000. odlučno podržavala Miloševićev režim u Srbiji i u SRJ. Kad je reč o etničkom sastavu,

struktura pristalica SrNS potpuno je „zasićena“ Srbima, dok se prisustvo drugih etničkih grupa jedva nazire. Treća partija koalicije „Zajedno za promjene“ jeste NS. Ta stranka je već sredinom devedestih godina ostvarila korenitu programsko-političku transformaciju. Pre toga NS je podržavala Miloševićevu ekspanzionističku politiku, suprotstavljala se međunarodnim integracijama i naglašavala da su Crnogorci deo srpskog etničkog korpusa. Sredinom poslednje decenije prošlog stoleća NS je potpuno revidirala svoja programska stanovišta i opredelila se za poštovanje granica biših republika SFRJ, zalagala se za demokratski preobražaj Crne Gore i prihvatila postojanje crnogorske nacije. Na taj način NS se oštro distancirala od Miloševićevog režima kad je bio na vrhuncu moći i uspostavila čvrstu političku saradnju sa DPS i SDP od 2008. do 2001. Ta saradnja prekinuta je zbog neslaganja NS sa independističkom politikom dveju pomenutih stranki. U sastavu pristalica NS dominiraju Srbi, Crnogorci su znatno manje zastupljeni, dok su Muslimani i Albanci potpuno odsutni.

Izvan dve moćne suprotstavljene koalicije na crnogorskoj političkoj sceni osatao je LS CG, Ta partija je je na oktobarskim izborima 2002. osvojila 5.8 glasova i 4 mandata. Reč je o stranci koja se, kao što smo prethodno naglasili, od svog osnivanja (1992) energično zalaže za „demokratsku i nezavisnu Crnu Goru“. U prilog samostalnosti te republike, liberali su se izjasnili ocenjujući da je „uništenjem bivše jugoslovenske zajednice (SFRJ - V.G.) zanavjek otklonjena mogućnost crnogorske ravnopravnosti, osim pod uslovima državnog suvereniteta i nezavisnosti“ (**Rezolucija o kontinuitetu političkog djelovanja LS CG**, usvojena na Vanrednoj skupštini LS 1995; **Liberal** (VI) br. 161). Osim toga, LS CG zagovara otvoreni tržišni sistem zasnovan na konvertibilnom novcu, tržišnim novčanim institucijama (banke, berze, štedionice, finansijski posrednici i konsultanti), evropskom fiskalnom sistemu, deregulaciji u privredi i masovnoj, kompleksnoj, pravičnoj i brznoj privatizaciji. Za Crnu Goru je, po shvatanju LS CG, političko zajedništvo sa Srbijom štetno, jer je prostor Srbije „trajno kontaminiran nacional-šovinizmom i dominantnom antievropskom orijentacijom“ (**Rezolucija o kontinuitetu političkog djelovanja LS CG**, Skupština LS CG, 1998). LS CG je članica Liberalne internacionale. Među simpatizerima LS CG dominiraju Crnogorci, Bošnjaci i Albanci, dok je udeo Srba neznatan. Prema rezultatima empirijskih istraživanja IDN (1998), većina pristalica LS CG pripada gornjem delu „društvene piramide“, na šta upućuju podaci o naprosecnom udelu pojedinaca sa višim i visokim obrazovanjem među njenim simpatizerima.

4.4 Postizborna zbivanja

Politička zbivanja u Crnoj Gori posle oktobarskih izbora 2002. karakterišu takođe napetosti i neizvesnosti. Posle tih izbora, Vladu Crne Gore obrazovale su DPS, SDP i DUA. Prve dve partije raspolažu apsolutnom većinom u Parlamentu (39 mandata ili 52 odsto), ali su, iz političkih razloga, uključile u Vladu i stranku albanske etničke manjine DUA. Opozicione partije, nisu se pomirile sa izbornim porazom nego su, kako ocenjuje jedan poznavalac, usmerile svoju aktivnost na opstrukciju Parlamenta (Pavićević 2004, 4). Poslanici LS CG bojkotovali su od početka parlamentarna zasedanja, a poslanici koalicije „Zajedno za promjene“ (SNP, SrNS NS) doneli su 27. maja 2003. odluku da napuste Parlament zbog prekida obaveznih TV prenosa sednica Parlamenta. Umesto borbe u Parlamentu, crnogorska opozicija opredelila se za vanparlamentarne metode: organizovanje mitinga, uličnih protesta i kampanja građanske neposlušnosti. U jesen 2003. opozicija je povećala ulog u igri i uslovia povratak u Parlament ne samo obaveznim TV prenosima skupštinskih zasedanja, nego i ostavkom premijera Mila Đukanovića i raspisivanjem vanrednih parlamentarnih izbora. Zahtev za premijerovom

ostavkom opozicija je obrazložila najpre njegovim navodnim sudelovanjem u ilegalnoj trgovini cigaretama, o kojoj se više godina vodi sudski postupak u Bariju (Italija). Potom, crnogorskom premijeru je pripisana i odgovornost za učešće u aferi „trgovine ženama“, zbog koje je krajem 2003. smenjen zamenik javnog tužioca Crne Gore. Vladajuća koalicija nije se, međutim, obazirala na kritike opozije ocenjujućih ih pukim insinuacijama, a Parlament Crne Gore od 75 članova nastavio je da deluje sa samo 39 poslanika vladajućih partija.

Funkcionisanje „krnjeg Parlamenta“, rezultat je dubokog političkog rasepa u društvu i velike „ideološke distance“ između najvažnijih partija, zbog čega se partijski sistem Crne Gore posle „političke involucije“ do koje je došlo posle parlamentarnih izbora 2002, može ponovo svrstati u polarizovani višepartizam (Sartori 1976, 131-145). Suočena sa nepopustljivim stavom vladajuće većine u Parlamentu, izrazito malom spremnošću građana da se pridruži vanparlamentarnim akcijama i pritiskom Međunarodne zajednice da se vrati u Parlament, opozicija je u septembru 2004. revidirala odluku o bojkotu. O tome je Veselin Pavićević zapisao sledeće: „Politička jesen 2004. u Crnoj Gori obilježena je najavom, potom povratkom dijela opozicije u Parlament. Petnaestomesečno odsustvo iz poslaničkih klupa okončava se na način što su dvije (SNP i SrNS) od četiri ovdašnje prosrpske parlamentarne stranke odlučile (za sada privremeno) da odustanu od bojkota Parlamenta kao ‘dobitne formule’ u strategiji opozicije u borbi protiv vladajućeg režima. Njima se u toj odluci namjerava prikloniti i nekada vodeća independistička stranka - LSCG.“ (Pavićević 2004a, 5). Bojkot Parlamenta od strane opozicije pokazao se neuspešnim na još jedan način; on je delovao kao bumerang smanjujući podršku opozicionim partijama u biračkom telu. To ilustruju podaci oktobarskog istraživanja 2004. Centra za demokratiju tranziciju (CEDEM) iz Podgorice. Prema tom istraživanju, opozicione partije SNP, SrNS, LSCG i NS uživaju podršku samo 22 odsto građana spremnih da participiraju u eventualnim prevremenim izborima, što je skoro dvostruko manje od podrške koje su te partije izvojevale na oktobarskim izborima 2002. (43 odsto).

Treba naglasiti da je povratkom opozicije u poslaničke klupe smanjena, ali da nije prestala vanparlamentarna aktivnost crnogorskih opozicionih stranaka. U stvari, ta aktivnost je postala indirektna. Dobra ilustracija za to je delovanje nevladine organizacije **Vijeće narodnih skupština** koja je zapravo longa manus opozicione SNP i njoj vrlo bliske Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori. SNP je najavila da će „do Božića 2005. godine u svim crnogorskim nahijama i plemenima (podvukao V.P.) održati ‘narodne skupštine’, na kojima će se građani izjasniti o državnom statusu Crne Gore“. U proglasu SNP navodi se takođe da će se na „narodnim skupštinama, koje će organizovati, raditi i odlučivati na najdemokratskiji način, više desetina hiljada ljudi odrediti prema najvažnijim pitanjima - državnom statusu, Srpskoj pravoslavnoj crkvi, jeziku, istoriji i kulturi“ (Pavićević 2004a, 7). **Ovde je, ustvari, reč o pokušaju da se u borbi protiv parlamentarne većine reaktiviraju arhaične plemenske podele i tradicionalni rasepi u crnogorskom društvu.** Imajući u vidu, sve što je prethodno rečeno, može se oceniti da je i pored izvesnog smirivanja političke situacije ostvarenom povratkom opozicije u Parlament, kao i da je politički život u Crnoj Gori još uvek bremenit sukobima i neizvesnostima koje proizilaze iz nespornosti relevantnih partija da prihvate demokratska pravila, institucije i procedure.

5. Parlamentarni izbori 2006.

5.1 Predizborne prilike

Za razliku od prethodnih izbora, ovi izbori održani su kada je Crna Gora od federalne jedinice SRJ postala nezavisna, međunarodno priznata država. Pošto je jedan od najvažnijih zadataka Parlamenta izabranog 2006. donošenje novog Ustava, Skupština je nazvana ustavotvornom. Taj zadatak Skupština je izvršila na svom trećem zasjedanju, 19. oktobra 2007. kad je izglasala novi Ustav Crne Gore. Posle usvajanja Ustava, pitanje državnog statusa Crne Gore - koji je od 2000. do 2006. bilo centralna izborna kontroverza - potisnuto je u drugi plan. Jer je dilema oko toga prethodno rešena na referendumu (21. maja) na kojem se za nezavisnost izjasnila kvalifikovana većina građana Crne Gore (55.5 odsto). Time ne želim da kažem da su federalistički opredeljeni akteri promenili svoja gledišta, nego da su shvatili da je restitutio in intergrum nemoguće sprovesti u kratkom roku, jer bi to zahtevalo isti proceduralni put kao i prilikom proglašenja nezavisnosti (sa referendumom i kvalifikovanim većinom u korist transformacije nezavisne Crne Gore u republiku). Ali, i kad bi taj proces bio uspešno završen, to još ne bi značilo „oživljavanje“ SRJ, jer bi to zavisilo od odluke Srbije koja je odlukama crnogorskog referenduma, ipso facto postala nezavisna država i već u novembru 2006. donela vlastiti Ustav.

Pošto je dilema oko državnog oblika Crne Gore rešena u korist nezavisnosti, crnogorska opozicija je težila da nametne dve teme kao ključna politička pitanja. Prva je korupcija u koju su, prema njenim tvrdnjama, masovno uključeni pripadnici vladajućeg vrha, posebno premijer Đukanović i članovi njegove porodice. Druga tema je nezadrživi porast siromaštva, naročito na severu Crne Gore. Vlast je demantovala optužbe o korupciji u vladajućem vrhu, podupirući tu tvrdnju okolnošću da o tome ne postoje pravosnažne sudske presude, i da se Tužilaštvo i sudovi bore protiv aktera korupcije. Vlast je opovrgavala i ocenu o porastu siromaštva, pozivajući se na to da je porast bruto nacionalnog dohotka Crne Gore u protekloj deceniji bio iznad proseka bivših republika SFRJ. Umesto rasprave o prošlosti, vladajuća koalicija (DPS/SDP) se usresredila na prednosti koje će Crna Gora imati prijemom u EU. Pri tome je naglašavano da taj proces neće biti usporen, kao što je to ranije bio slučaj kada je Crna Gora bila republika SRJ i kada je prepreka ulasku SRJ u EU bilo odbijanje Srbije da izručuje optužene Haškom tribunalu kao i njena nespremnost da prizna „novu realnost“ na Kosmetu.

5.2. Pobjednici i poraženi

Na ovim izborima sudelovalo je 345.730 od 484.430 ili 71.3 odsto upisanih u birački spisak. Najviše uspeha na izborima imala je vladajuća koalicija DPS/SDP koja je osvojila 48.6 odsto glasova (ili 164.737), što joj je obezbedilo apsolutno većinu mandata (41 od ukupno 81). Na drugom mestu je Srpska lista (49.730 glasova, 12 mandata), a iza nje slede: Koalicija SNP, NS i Demokratske srpske stranke (47.683 glasova; 11 mandata), Pokret za promjene - Nebojša Medojević (44.483 glasova i 11 mandata) i, najzad, koalicija liberala i Bošnjačke stranke - Miodrag Živković (0.65 osto glasova i 3 mandata). Po jedan mandat dobile su stranke albanske manjine (DUA - Ferhad Dinoša i Albanska alternativa). Na ovim izborima, kao što izneti podaci pokazuju, ubedljivo je trijumfovala vladajuća koalicija DPS/SDP, što se moglo i očekivati jer je na referendumu o nezavisnosti pobedio projekat vladajuće koalicije, Pored „priklanjanja birača pobjednicima“ - što je invarijanta političkog života - treba imati u vidu da je dominantnoj koaliciji išla na ruku odluka Liberalnog saveza (2005) da se „samoukine“ (šire o toj neobičnoj

odluci: Goati 2008), jer je veliki deo biračkog tela te partije, po prirodi stvari, podržao DPS i SDP, koje su na održanom referendumu o nezavisnosti, zapravo, ostvarile integrativnu ideju LS CG o samostalnosti Crne Gore.

Najveći gubitnici ovih izbora su SNP koja je u koaliciji sa još dve stranke osvojila samo jednu sedminu glasova, a nezadovoljavajući rezultat ostvarila je Srpska lista, čiju okosnicu čini Nova srpska demokratija (nastala 2003. rascepm iz SrNS). Izborni fijaslo partija i koalicija koje su na referendumu našle na gubitničkoj strani objašnjava, u velikoj meri, duga senka koju su na ishod ovih izbora bacili rezultati referenduma o državnom statusu. Verovatno je da je deo pristalica gubitničkih stranaka posle referenduma „promenio dres“ i glasao za pobjedničke stranke, a možda još veći deo nije izašao na biračka mesta.

U postizbornom razdoblju vlast je uspela u težnji da Parlament izglasa (19. oktobra 2007) novi Ustav Crne Gore kojim je, kao i prethodnim Ustavom (1992), uspostavljen parlamentarni sistem, dok je uloga predsednika republike, čiji mandat traje 5 godina, uglavnom simboličko-ceremonijalna. O tome svedoči član 100 Ustava 2007. po kojem „Vlada vodi unutrašnju i vanjsku politiku“. Uz proces donošenja Ustava, vlast je u postizbornom razdoblju bila zaokupljena obrazovanjem i učvršćivanjem novih državnih institucija (spoljni poslovi, odbrana), koje su ranije funkcionisale na nivou SRJ. Takođe, ogroman napor vlast je utrošila na usaglašavanje zakona sa zakonima i praksom zemalja EU, da bi ubrzala prijem Crne Gore u tu međunarodnu organizaciju. U tom poslu opozicija u Crnoj Gori – za razliku od Srbije - delovala je konstruktivno i podržala većinu zakonodavnih inicijativa. Konstruktivno delovanje opozicije omogućeno je njenom saglasnošću da Crna Gora pristupi EU, što je krupan zaokret, jer se do referenduma u delovanju u Parlamentu protivila (izuzev Pokreta za promene), svim „evropskim zakonima“. Pošto je, posle referenduma, istinski prihvatila politički projekat Vlade o što bržem pristupanju EU, opozicija nije mogla da kritikuje akcije Vlade usmerene ka prijemu u EU, nego je, kao što sam pomenuo, oštricu kritike fokusirala na nedoslednu borbu vlasti protiv korupcije i neuspešnu ekonomsku politiku zbog čega se sve veći broj građana nalazi ispod „nije siromaštva“. Tome je nešto kasnije dodat protest zbog potiskivanja srpskog jezika, što je dokazivano time što je samo crnogorski jezik proglašen u Ustavu za zvaničani.

6. Parlamentarni izbori 2009.

Parlamentu izabranom 2006. isticao 2010, vladajuće stranke su „požurile“ da Parlament raspuste i da budu raspisani novi izbori godinu dana ranije, 29. marta 2009. Za to nije dato pouzdano objašnjenje, pa mi se čini verovatnim da je ta odluka rezultat strateške kalkulacije crnogorske vlasti da će intenzitet globalne ekonomske krize i njenih negativnih socijalnih efekata biti manji ako se ne čeka 2010, kada će verovatno globalna ekonomska kriza dostići svoj apogej. Pred izbore 2009 - na koje izašlo je 329. 819 od 498.805 upisanih građana (ili 66.1 odsto) - jasno se uočavala programska konvergencija vladajuće koalicije i opozicionih partija – čiji su znaci bili vidljivi već na prethodnim izborima. Osnovni razlog za to je taj što su opozicione partije počele da sve potpunije i odlučnije podržavaju orijentaciju DPS/SDP ka EU, demokratizaciji i tržišnim reformama. Pitanje državno-pravnog statusa Crne Gore, koje je predstavljalo duboki rascep na partijskoj sceni, potpuno je izgubilo akutnu formu, pa je i njegovo korišćenje bilo zanemarljivo u izbornoj kampanji 2009. **Ako vlast i opozicija nude građanima bezmalo identičan set ciljeva i vrednosti - kao što se dogodilo na republičkim izborima 2009 - građani se opredeljuju za one političke subjekte u koje imaju više poverenja da će te ciljeve i vrednost ostvariti. U takvim okolnostima, pitanje kredibiliteta političkih aktera postaje od presudne važnosti.**

U pogledu poverenja u pojedine političke aktere, građani u svom biračkom opredeljenju 2009. nisu ostavili mesta ni za kakve nedoumice, jer je vladajuća koalicija DPS/ SDP uspela je da osvoji većinu glasova (51 odsto) i ubedljivu apsolutnu većinu mesta u Parlamentu (48 od 81), što je bolji učinak nego na izborima 2006. kako u pogledu procenta glasova (+ 2.4 procentna poena), tako i u pogledu broja mandata (+ 7).

Po svemu sudeći, opozicione partije, koje su na prethodnim izborima (2006) doživele brodolom pod uticajem neuspeha na referendumu, nisu uspele da se oporave na izborima 2009. Najuspešnija opoziciona partija, SNP, osvojila je u odnosu na vladajuću koaliciju samo jednu trećinu glasova (16,5 odsto) i mandata (16). Iza SNP slede Nova Srpska demokratija (9 odsto glasova i 8 mandata) i Pokret za promjene (5.9 odsto glasova i 5 mandata), kao i dve manjinske albanske partije koje su zadobile po jedan glas (FORCA- Nazif Cungu i UDSH-DUA - Ferhat Dinoša).

7. Parlamentarni izbori 2012.

Teške socijalno-ekonomske prilike u kojima su se u razdoblju 2008-2012. nalazila Crna Gora (kao i druge zemlje), zbog velike ekonomske krize, pojačali su uverenje opozicije da je konačno došao trenutak da eliminišu iz vlasti koaliciju čiju stožernu stranku čini DPS. U tom cilju opozicija je od početka nastojala da nastupi ujedinjena (u jednoj koloni), zbog čega je formirana koalicija Demokratski front (DF), za čijeg je predsednika izabrana nepartijska ličnost, Miodrag Lekić. Pokretačka snaga te koalicije bile su dve parlamentarne stranke, NSD i Pokret za promjene (PzP). Teško je reći zašto je u tom politički značajnom poduhvatu ostala izvan inicijalnih pregovora najjača opoziciona stranka, SNP, koja je posle izbora 2009. raspolagala sa više mandata (16) nego NSD i PzP zajedno (8+5). Malo je verovatno da je tu reč o previdu, a daleko je verovatnija prepostavka da su kreatori DF nastojali, u prvoj, formativnoj fazi koalicije da isključe SNP i da tu partiju pozovu da im se pridruži kad koalicija već bude potpuno oblikovana. Na taj način je SNP stavljena pred fait accompli i suočena sa donošenjem teške odluke o pridruživanju koaliciji ili samostalnom izlasku na izbore. U takvim okolnostima SNP je ipak odlučila da samostalno sodeluje na izborima.

Na parlamentarnim izborima održanim 14. oktobra 2012. sodelovalo je 70.5 odsto birača, što je za 4.4 procentna poena više od učešća na izborima 2009. Najveći uspeh ostvarila je koalicija „Evropska Crna Gora–Milo Đukanović“ koja je osvojila 39 mandata, što je slabiji rezultat nego 2009 godine, kada je toj koaliciji pripalo 48 mandata. Na drugom mestu je koalicija „Demokratski front - Miodrag Lekić“ sa 20 mandata, što je daleko ispod očekivanja „arhitekata“ te koalicije. Slabiji rezultat ostvarila je i SNP koja je osvojila 9 mandata, što je 7 manje nego 2009. Dobar rezultat imala je jedino nova stranka, Pozitivna Crna Gora - Darko Pajović (obrazovana 2011), koja je uspela na svom prvom izbornom nadmetanju da osvoji 7 mandata. Manjinske liste osvojile su ukupno 5 mandata, od čega su 3 pripala Bošnjačkoj stranci (BS) Rafeta Husovića, 2 mandata Zbirnoj izbornoj listi albanskog naroda i jedan mandat Hrvatskoj demokratskoj inicijativi (Marija Vučinović). Svi predstavnici manjinskih stranki saopštili su u razgovorima 3. novembra 2012. sa predsednikom republike da će podržati za premijera kandidata iz DPS, kojeg on predloži. Ta podrška bila je neophodna jer sa 39 mandata koaliciji kandidata „Evropska Crna Gora“ nedostaju 3 poslanička mesta (Parlament čini 81 poslanik) da obrazuje Vladu. Zbog toga je DPS/ SDP obrazovala Vladu sa manjinskim partijama, a za premijera je (4. decembra 2012) izabran lider DPS, Milo Đukanović. U Parlamentu je od 71 prisutnog poslanika za Republičku vladu (od 19 ministara) glasalo je 44 poslanika, 26 je bilo protiv, dok je 1 poslanik bio uzdržan.

U ovom pogledu, Crna Gora predstavlja izuzetak u odnosu na petnaestak evropskih zemalja, uključujući Srbiju, u kojima je prvenstveno zbog negativnih efekata velike ekonomske krize, opozicija smenila na izborima vladajuće partije ili koalicije. Doduše, i u Crnoj Gori je minimalno promenjen koalicioni aranžman, ali je stožerna koalicija DPS/ SDP zadržala vlast.

II PREDSEDNIČKI IZBORI

1. Predsednički izbori 1997.

U drugoj polovini 1997. održani su (5. i 19. oktobra) predsednički izbori u Crnoj Gori na kojima je došlo do potpune političke polarizacije rukvodećeg stratuma i biračkog korpusa vladajuće partije na dve struje: jednu koja je podržavala dotadašnjeg predsednika republike, izabranog 1992. (i predsednika DPS), Momira Bulatovića, i drugu koja se opredelila za predsednika republičke Vlade i potpredsednika DPS, Mila Đukanovića. Miloševićev režim i političke partije Srbije zauzele su oprečan stav prema pomenutoj dvojici kandidata. Socijalisti i radikali odlučno su stali na stranu Bulatovića, dok su se stranke demokratske opozicije (SPO, DS, DSS, GSS) priklonile Đukanoviću. O važnosti ovih predsedničkih izbora u Crnoj Gori posredno govore kako potpuno suprotstavljeni stavovi najvažnijih partija u SRJ prema dvojici najuspešnijih kandidata, tako i pažnja sa kojom su velike svetske sile, međunarodne organizacije i mediji (domaći i strani) pratili izborna zbivanja u toj republici. Objašnjenje važnosti predsedničkih izbora 1997. ne treba tražiti samo, pa možda ni pre svega, u pravima kojima raspolaže predsednik Republike Crne Gore. Prema članu 88. Ustava ove Republike (1992), ovlašćenja predsednika su relativno skromna, daleko manja nego ovlašćenja predsednika Republike Srbije. Više od ovlašćenja predsednika na važnost ovih izbora uticalo je to što crnogorski građani biraju predsednika neposredno (član 186 Ustava 1992), čime predsednik zadobija vlastiti legitimitet, nezavisan od Parlamenta.

1.1 Suprostavljene platforme

Povećanju „uloga“ na predsedničkim izborima 1997. doprinelo je to što su dvojica najuticajnijih kandidata, Đukanović i Bulatović, izneli, kristalno jasno, dve oprečne političke platforme, u stvari, dva suprostavljena programa razvoja svoje republike i SRJ. Đukanovićeva platforma insistirala je na demokratiji, tržišnoj privredi i otvaranju Crne Gore prema svetlu, uključujući tu ispunjenje uslova za ukidanje „spoljenjeg zida sankcija“ (u koje prvenstveno spada striktno sprovođenje Dejtonskog sporazuma, što podrazumeva izručenje optuženih za ratne zločine Međunarodnom sudu u Hagu), ravnopravnost dveju republika u SRJ i otpočinjanje dijaloga sa albanskom manjinom na Kosovu i Metohiji. Bulatovićeva platforma postavila je održanje SRJ kao ključni cilj crnogorske politike. Premda u toj platformi nije izričito negiran značaj demokratije, tržišne privrede i otvaranje prema svetlu, u citiranom dokumentu nije manifestovana spremnost da se učine konkretni koraci u ostvarenju tih ciljeva. U suštini, Bulatovićeva platforma se svodila na održanje političkog status quo-a. S obzirom na dijametralno suprotna programska opredeljenja dvojice konkurenata, razumljivo je što su predsednički izbori postali kristalizaciona tačka dubokog ideološko-političkog raskola oko pravca razvitka Crne Gore i SRJ.

U prvom krugu predsedničkih izbora održanom 5. oktobra 1997. (na kojem je sodelovalo 8 kandidata) pobedio je, tesnom većinom, Bulatović, dok je Đukanović zauzeo drugu poziciju (147.614 prema 145.348 glasova). Ostalih šest kandidata osvojili su samo 13.520 glasova.

U drugom krugu izbora pobjeda je pripala Đukanoviću koji je postao predsjednik republike. Poraženi Bulatović insistirao je na neregularnosti izbora i odbio da prizna poraz. Pri oceni da li su ovi predsjednički izbori bili i slobodni i fer ili nisu, valja imati u vidu dva momenta. Prvo, na izborima su se sukobila dva kandidata koja su imala snažno uporište u vladajućem režimu, jedan kao predsjednik republike, (Bulatović), a drugi (Đukanović) kao predsjednik Vlade. U toku predizborne kampanje, obojica kandidata nastojala su da povećaju svoje izborne šanse na taj način što su dovodili lojalni kadar na ključne položaje u oficijalnim medijima republike (pre svega RTV Crne Gore). Nešto više uspeha u tome imao je Milo Đukanović, pa verovatno tu treba tražiti objašnjenje naklonosti oficijalnih crnogorskih medija tom predsjedničkom kandidatu. O tome govori **Završni izveštaj** Misije OEBS-a (**Nаша borba**, 17. decembar 1997). Isti izveštaj pominje, međutim, i to da su oficijalni mediji Srbije, čija je distribucija u Crnoj Gori prevazilazila distribuciju domaćih medija, bili pristrasni u korist Bulatovića, pa je tako na medijskom planu ostvarena izvesna ravnoteža između dvojice suparnika.

Drugo, obojica najuspešnijih kandidata na predsjedničkim izborima, pored prednosti koje su uživali kao nosioci navedenih političkih funkcija u republici (predsednika republike, odnosno predsednika Vlade), imali su podršku u delu rukovodstava opština Crne Gore u kojima su „njihovi“ simpatizeri bili na vlasti. U tom pogledu, Đukanović je bio u povoljnijem položaju, jer je DPS (koja je njemu pružala podršku) bila na vlasti (sama ili u koaliciji) u šesnaest opština, dok je Momir Bulatović uživao podršku rukovodstava pet opština. Za manjinsku podršku u opštinama, Bulatović je imao više nego dovoljnu kompenzaciju u materijalnoj pomoći Srbije i Savezne vlade za vođenje izborne kampanje. Sve u svemu, dvojica konkurenata na ovim izborima bila su - sticajem opisanih okolnosti - u ravnopravnom položaju. To je bio razlog što je Posmatračka misija OEBS-a zaključila da su predsjednički izbori u Crnoj Gori poštovali minimalne demokratske standarde. Ovde je, međutim, reč o izbornoj ravnopravnosti kandidata koja je uspostavljena via facti, kao rezultanta delovanja suprotstavljenih političkih snaga koje su nastojale da po svaku cenu ostvare pobjedu određenog kandidata, a ne o ravnopravnosti koja je u svim sferama izbornog nadmetanja unapred obezbeđena predsjedničkim kandidatima.

1.2 Efekti izbora

Predsednički izbori u Crnoj Gori delovali su kao katalizator nekih nadasve važnih i međusobno čvrsto povezanih procesa i zbivanja. U to pre svega valja ubrojiti: rastakanje DPS na modernizacijsku (uslovno, socijaldemokratsku) i ortodoksnu (opet uslovno, neokomunističku) struju, korenitu promenu partijskog sistema Crne Gore i zaoštavanje problema delovanja federalne države sastavljene od dveju programsko-politički različitih republika. Nije preterano tvrditi da su opisani procesi-zbivanja oko predsjedničkih izbora promenili na ireverzibilan način političku scenu, ne samo Crne Gore, nego i SRJ. Vladajuća DPS je, kao što smo ranije pokazali, izašla kao pobednik iz svih prethodno održanih republičkih izbora (1990, 1992, 1996) i saveznih izbora (maj 1992, decembar 1992, 1996). Sličnim izbornim rezultatima u regionu Jugoistočne Evrope može se pohvaliti još samo SPS u Srbiji. Istini za volju, izborne pobjede DPS su još uverljivije nego pobjede SPS. O tome dobro govore podaci da je se SPS (u koaliciji sa JUL-om i ND) na parlamentarnim izborima u Srbiji 1997. morala zadovoljiti relativnom većinom (34.2 odsto glasova i 44 odsto mandata), dok je DPS na izborima 1996. zadobila apsolutnu većinu ne samo u Republičkom parlamentu, nego i u biračkom telu (51 odsto glasova, 63 odsto mandata).

Uz izrazitu izbornu nadmoć nad opozicijom, DPS je sve do početka 1997. pokazivala nepomućenu internu stabilnost za koju se činilo da ničim ne može biti narušena. Ali, događaji

oko predsjedničkih izbora 1997. pokazali su da je tu reč o, kako bi rekli Rouz i Maki, samo o „privremenoj ravnoteži koja rezultira iz spoljnih i unutrašnjih pritisaka“ (Rose and Mackie, 1988, 540). Predsednički izbori 1997. doprineli su da se interne nesuglasice i sporovi pretvore u nepremostivi rasep DPS na dva načina. Najpre, oni su bili katalizator prerastanja naizgled sitnih, nepovezanih i slučajnih razlika između pripadnika rukovodećeg stratuma te partije oko vlasničke transformacije i oko smera političkog razvoja republike u dve koherentne i međusobno isključive političke platforme. Drugo, predsjednički izbori su omogućili da se ispolje ranije prigušene lične ambicije pripadnika rukovodećeg stratuma DPS. Kad je reč o javno ispoljenim razlikama između rukovodilaca DPS oko širine i tempa privatizacije, treba naglasiti da je sve do početka 1997. tu bilo više reči o različitim naglašavanjima, o jačem ili slabijem isticanju važnosti pojedinih dimenzija privatizacije u odnosu na ostale, a ne o izjašnjavanju pro et contra privatizacije. Zbog toga se u DPS nije uočavala jasna podela na reformatore i ortodokse. Do promene u tom smislu došlo je početkom 1997, pre svega zato što je proces privatizacije podstakao, svojim kumulativnim dejstvom, promene „interesnog reljefa“ crnogorskog društva i zaoštrio podelu na dobitnike i gubitnike privatizacije. Ta podela se ogleda u protivrečnim globalnim procesima kao što su uspon „male privrede“ u sektorima trgovine, ugostiteljstva i turizma, ali i u sve težem položaju velikih državnih preduzeća i brzom porastu nezaposlenosti i povećanju siromaštva. Protivrečna zbivanja u privredi podstaknuta privatizacijom, doprinela su produbljivanju razlika u stavovima lidera DPS prema tom procesu. Na taj način, ranije jedva uočljive nijanse u stavovima prema ideji privatizacije, prerasle su u različita politička stanovišta prema procesu vlasničke transformacije u stvarnosti. **Kad je iz DPS nastala Socijalistička narodna partija (SNP) potreba političke političke identifikacije obeju partija doprinela je jasnom isticanju, pa i produbljivanju postojećih razlika između njih.**

Duboke i protivrečne socijalno-ekonomske promene koje je privatizacija izazvala nisu samo podstakle podele u rukovodstvu vladajuće DPS i, kasnije, još većem političkom distanciranju DPS i SNS, nego su, takođe, omogućile građanima Crne Gore da daleko jasnije nego građani Srbije, nazru konture društva tržišne ekonomije, da sagledaju svoj položaj u njemu i da prema tome zauzmu politički stav. Svest biračkog tela Crne Gore o sve dubljim interesnim razlikama prouzrokovanim privatizacijom, snažno su podsticala, na svoj način, oba kandidata, Đukanović i Bulatović, jer su u predizbornoj kampanji zaigrali na „kartu“ u Kitčelovom smislu (1992, 2) shvaćenih, dobitnika i gubitnika privatizacije. Đukanović je insistirao na šansama za postizanje ekonomskog blagostanja koje se za pojedince i društvene grupe otvaraju uspostavljanjem tržišne privrede i čvrstih veza Crne Gore sa svetom, dok je njegov oponent stavljao naglasak na „socijalnu cenu“ privatizacije koju će morati da plate pre svega radnici u velikim industrijskim preduzećima i penzioneri. Birači su dobro razumeli izborne poruke obojice pretendenta na predsjednički položaj, o čemu govore podaci da su Đukanoviću snažnu podršku pružili pojedinci angažovani u privatnom biznisu (ili koji imaju uslova da se u njemu angažuju), dok su se za drugog kandidata pretežno opredelili pojedinci i grupe zavisni od redistributivne funkcije države: NK, PK i KV radnici, penzioneri i domaćice. Nije nipošto slučajno što je ekonomski razvijeniji deo Crne Gore glasao pretežno za reformski opredeljenog kandidata, dok je manje razvijeni (severni) deo republike uglavnom podržao takmaca opredeljenog za status quo. Starosno i obrazovno obeležje delovali su, takođe, kao diskriminatorne varijable u očekivanom smeru; mlađi i obrazovaniji birači dali su u većini slučajeva, svoje glasove Đukanoviću, dok su stariji i manje obrazovani birači pretežno optirali za Bulatovića.

1.3 Poraz partijskog vođe

Prethodno smo napomenuli da su raskolu DPS na dve organizacije, pored programskih razlika, doprinele i lične ambicije lidera, odnosno njihova neutaživa borba za vlast. „Lični koeficijent“ sukoba neraskidivo je povezan sa programskim razlikama; to su dva, po pravilu, neodvojiva elementa konflikta. Uz „lični koeficijent“, unutarpartijski (i uopšte politički) konflikti najčešće zadobijaju i interesno-programsku dimenziju, zato što potrebe političke borbe podstiču njene aktere da svoje ciljeve i interese formulišu na opšti način jer im to omogućuje da obezbede sebi širu i intenzivniju podršku. Ne ulazeći ovom prilikom podrobnije u raščlanjivanje etapa nastanka internog konflikta u DPS, naglašavam da se taj konflikt u svojoj podmakloj fazi manifestovao ne samo kao interesno-programski sukob, nego i kao lični konflikt između Bulatovića i Đukanovića. Predsednički izbori 1997. nisu, naravno, per se prouzrokovali rascep DPS, nego su, kao što sam prethodno istakao, ubrzali interesnu diferencijaciju u partijskom rukovodstvu i snažno podstakli razvoj latentno postojećih ličnih ambicija njegovih pripadnika. Konflikt u DPS zanimljiv je, međutim, zbog neuobičajenog epiloga, jer je u tom konfliktu šef partije, Bulatović, ostao u manjini u Glavnom odboru čiju je sednicu napustio 11. jula 1997. sa svojim pristalicama. Taj deo partijskog rukovodstva - kojem su se pridružila rukovodstva više opštinskih organizacija i deo članstva - tvrdio je da predstavlja autentičnu DPS, što je, takođe, za sebe naglašavala i pobjednička većina u Glavnom odboru. Paralelno postojanje dveju partija sa imenom DPS, okončano je u martu 1998, kada je organizacija sa Bulatovićem na čelu prihvatila naziv SNP.

Neuspeh Bulatovića da obezbedi svoju reelekciju na izborima za predsednika republike 1997. ima naglašeno simboličko značenje, jer je to prvi izborni poraz jednog od šest predsednika (odnosno predsednika Predsedništva) republika bivše SFRJ. Ostalih pet predsednika bivših republika SFRJ zauzimala su, u trenutku Bulatovićevog izbornog brodoloma, ključna mesta u državama koje su nastale iz SFRJ. Pored simboličkog, ishod predsedničkih izbora u Crnoj Gori ima izuzetno veliki politički značaj, jer je na njima po prvi put na prostoru SRJ ostvarena mirna smena nosioca ključne inokosne državne funkcije. Osobnost smene je u tome što Milo Đukanović koji je izabran za predsednika republike nije pripadao opoziciji, nego kao i njegov suparnik, Momir Bulatović, vladajućoj DPS. Premda su, dakle, oba konkurenta u drugom krugu predsedničkih izbora 1997. pripadali istoj partiji, Bulatović i Đukanović su, kao što smo to opisali, ponudili biračima istinski različite političke programe. Tesnom većinom prevagu je dobio program Mila Đukanovića, usmeren na dalekosežne demokratske i tržišne reforme. Zbog toga predsedničke izbore 1997. u Crnoj Gori valja uvrstiti u „kritične izbore“. U takve izbore V. O. Ki ubraja izbore koje karakterišu „velika dubina i intenzitet izborne uključenosti, u kojima se dogode više-manje duboka preuređenja (engl. readjustment) u odnosima moći u zajednici i u kojima su stvorene nove i trajne izborne grupacije“ (Key, 1955, 4). O dubini promena „odnosa moći u zajednici“ koje su podstakli predsednički izbori ranije je bilo reči, a na tim izborima manifestovali su se, takođe, i „dubina i intenzitet“ uključenosti o kojima piše V.O. Ki u citiranoj definiciji. U stvari, učesće građana na predsedničkim izborima 1997. imalo je nesvakidašnju dinamiku. To dobro ilustruju sledeći podaci: u prvom krugu izbora, na biračka mesta izašlo je 67 odsto građana, što je nešto manje od procenta građana (68.9 odsto) koji je sudelovao na prvom krugu predsedničkih izbora 1992. Učesće u drugom krugu predsedničkih izbora 1997. u Crnoj Gori nije, međutim, sledilo uobičajenu pravilnost po kojoj se u tom krugu pojavljuje od 5 do 10 odsto manje glasača, zato što su u prethodnom krugu „ispali“ mnogi kandidati koje ti glasači podržavaju. Opisana pravilnost očitovala se, na primer, na predsedničkim izborima u Crnoj Gori održanim 1992, kada je odziv birača u drugom krugu bio manji upravo za desetak procentnih

poena nego u prvom krugu (59.1 odsto prema 68.9 odsto). **Drugi krug predsedničkih izbora 1997. bitno je, međutim, narušio pomenutu pravilnost, jer je u tom krugu izašlo na birališta 5.6 odsto više glasača nego u prethodnom!** Porast izborne participacije u ovom slučaju valja pripisati kako odlučnosti sukobljenih strana da u nemilosrdnom političkom obračunu iskoriste sve „biračke resurse“, tako i spoznaji biračkog tela da je ulog na izborima od presudne političke važnosti (Campbell, 1962, 9).

Smena na mestu predsednika republike u Crnoj Gori ipak nije protekla mirno, jer je to poražena struja pokušala nasilno sprečiti. Pošto je reč o prvoj smeni na vlasti koja označava prelomni događaj u demokratskoj transformaciji Crne Gore, napad demonstranata na zgradu Vlade u Podgorici do kojeg je došlo 14. januara 1998 - dan uoči inauguracije novog predsednika republike - ostaviće svakako dubok trag u političkom životu te zemlje. „U vazduhu“ je visilo pitanje da li će iz tih događaja politički akteri izvući pouku da ubuduće ne pribegavaju nasilju, nego da nastoje da svoj nezadovoljavajući izborni rezultat poprave na sledećim izborima, ili će pak to postati početak habitualizacije nasilja kao načina preinačavanja izbornih rezultata, kao što se početkom dvadesetog stoleća to dogodilo u mnogim južnoameričkim zemljama. Zbivanja u Crnoj Gori od 1997. do 2013. govore u prilog optimističkom zaključku da se poraženi navikavaju da prihvate „presudu“ biračkog tela, bez pokušaja njenog preinačavanja nasilnim sredstvima.

1.4 Interni rascep

Epilog internog sukoba u DPS odudara od većine raspleta sličnih dosadašnjih unutarpartijskih sukoba u relevantnim partijama Srbije i Crne Gore. U tim sukobima partijski lideri su najčešće uspevali da osujete „interne pučeve“ i da oponente pravovremeno eliminišu iz stranke. Verujem da su izbijanje internog konflikta u DPS, način odvijanja konflikta i njegov rasplet, zavisili su u velikoj meri od „resursa“ kojima su raspolagali njegovi akteri i od „kakvoće“ partijske organizacije, posebno od strukture moći u partiji. Pred svoju smenu sa čela DPS, Bulatović se nalazio i na funkciji predsednika republike koja se, međutim, ne može smatrati izvorom velike političke moći, nego je uglavnom ceremonijalna (član 88. Ustava Crne Gore, 1992). Nasuprot tome, pobjednik izbora, Đukanović, zauzimao je položaj potpredsednika DPS i - što je neuporedivo važnije - predsednika republičke Vlade koja je, prema Ustavu Crne Gore, ovlašćena da „utvrđuje i vodi unutrašnju i spoljnu politiku“ (član 94, stav 1). Premijerska funkcija obezbedila je njenom nosiocu značajan, možda odlučujući resurs moći u do kraja neizvesnom unutarpartijskom sukobu sa predsednikom DPS, Bulatovićem.

Na nepovoljan ishod interpartijskog sukoba po „prvog čoveka“ DPS bitno je uticala i osobena distribucija moći unutar rukovodećeg stratumata ove partije. Izneta ocena zasnovana je na saznanju koje sam šire obrazložio na drugom mestu (Goati, 1984, 153-156). Suština tog saznanja je da partije nisu „organizacije jednakih“, nego da u njima presudnu ulogu igra rukovodeća grupa, što je Vilijamu Šonfeldu poslužilo kao ključna premissa za produbljenu analizu. Na osnovu te premise on je podvukao dragocenu razliku između dva tipa rukovođenja partijama: monokratskog i oligarhijskog. Pod monokratskim rukovođenjem Šonfeld podrazumeva „način dominacije koji karakteriše nadmoćan položaj jedne osobe na odluke jedne grupe. Sa njom (osobom – V. G.) teži da se identifikuje čitava organizacija. Svakako je neophodno da drugi važni rukovodioci sarađuju sa monokratom, on ima potrebu za njihovom podrškom, ali oni ostaju u većoj meri zavisni od njega, nego što je obrnuto slučaj“ (Šonfeld, 1980, 858). Drugi tip rukovođenja jeste oligarhijski čije je bitno obeležje to što „jedna uska koalicija vrši nesrazmeran uticaj na kolektivne odluke grupe. Uticaj svakog rukovodioca nije nužno identičan, ali duboke

nejednakosti ne mogu, po definiciji, deliti najviše rukovodioce, to jest oligarhe. Službeni šef organizacije je možda moćniji nego bilo koji od njegovih kolega - u stvari to je često slučaj - ali ovi potonji, kolektivno, uvek su uticajniji nego on“ (Schonfeld, 1980, 858). Ponuđena binarna podela partija po tipu rukovođenja ne ostavlja ni teorijsku mogućnost demokratskog rukovođenja partijama, jer citirani pisac čvrsto sledi shvatanja Roberta Mihelsa (1914), autora teze o „gvozdenom zakonu oligarhije“.

Imajući u vidu Šonfeldovu podelu, mogao bih, sasvim načelno, pretpostaviti da je uspešan „interni puč“ lakše izvesti u oligarhijskim nego u monokratski organizovanim partijama, jer je u prvim partijama manja relativna nadmoć lidera nad „unutrašnjim krugom“ nego u potonjim partijama. Tu hipotezu empirijski potvrđuje jedina uspešno ostvarena „smena na vrhu“ do koje je - u razdoblju između 1990. i opisanog raskola u DPS 1997 - došlo u relevantnim partijama Srbije i Crne Gore. Reč je o smeni predsednika Demokratske stranke (DS), Dragoljuba Mićunovića, koja se dogodila početkom 1994. Za ovo razmatranje naročito je važno istaći da je DS, po tipu svoje unutrašnje organizacije, bila bliža oligarhijski organizovanim nego monokratski organizovanim partijama. Na to sam, inače, skrenuo pažnju u jednom radu objavljenom pre pomenute smene (Goati, 1992, 164). Hipotezu o većoj verovatnoći promene na vrhu kod oligarhijski nego kod monokratski organizovanih partija potvrđuje i epilog rasepa u DPS. Iznetu tezu, kao argumentum a contrario dokazuje Socijalistička partija Srbije koja, po tipu rukovođenja, spada u monokratski organizovane partije, kod koje je došlo do izbora novog partijskog vođe tek posle višegodišnjeg zatočenja i smrti (2006) njenog neprikosnovenog lidera, Slobodana Miloševića. U stvari, DPS i SPS su gotovo „idealni tipovi“ dva opisana tipa rukovođenja o kojima piše Šonfeld; prva je partija oligarhijskog, a druga monokratskog rukovođenja. U DPS, predsednik partije je bio primus inter pares, jer je posedovao nešto više moći od ostalih članova rukovodeće grupe, ali nije posedovao apsolutnu dominaciju. Relativno egalitarna raspodela moći u rukovodećem stratumu DPS bila je u velikoj meri posledica okolnosti u kojima je taj stratum obrazovan. „Čvrsto jezgro“ rukovodilaca te partije oformljeno je u oštroj unutarpartijskoj borbi u DPS (naziv ove partije do juna 1991. bio je SK CG) sa prethodnom rukovodećom garniturom. U borbi sa tom garniturom koja je uspešno završena početkom 1989, afirmisala se nova partijska kontraelite sastavljena od mladih i obrazovanih pojedinaca koji su bili nosioci rukovodećih funkcija na nižim i srednjim nivoima partijske piramide. Kad je u januaru 1989. stara vladajuća garnitura SK CG bila prinuđena da se povuče pred talasom masovnih protesta snažno podržanih od rukovodstva Srbije, na rukovodeće položaje u partiji i državi izabrani su, naravno, pripadnici partijske kontraelite.

Pošto iz borbe sa ranijim partijskim rukovodstvom nijedna ličnost te kontraelite nije izašla kao neoprikosnoveni lider, nego je „vrh“ kontraelite činila grupa od nekoliko članova - odnosno držeći se Šonfeldove terminologije, „koalicija“ - raspodela plena do koje je došlo posle pobeđe sledila je, takođe, egalitarni obrazac. Pripadnici „vrha“ kontraelite podelili su među sobom, bezmalo „na ravne časti“, strateške funkcije u partiji (Momir Bulatović), Republičkoj vladi (Milo Đukanović) i Parlamentu (Sveto Marović), što je 1997. olakšalo smenu „prvog čoveka“ DPS. Nasuprot oligarhijskoj raspodeli moći u DPS, raspodela moći u vladajućoj partiji Srbije, SPS, sledila je, kao što sam pomenuo, monokratski model. Na njenom čelu nalazio se od 1986. Slobodan Milošević i to ne samo do oktobra 2000, kada je bio prinuđen da napusti vlast, nego do svoje smrti u zatvoru u Sheveningenu 2006. Miloševića je veliki broj simpatizera i članova SPS doživljao kao neprikosnovenog, harizmatičnog vođu. O njegovom vođstvu dobro govori lakoća kojom je odstranjivao najviše rukovodioce, pripadnike „unutrašnjeg kruga“ SPS. Pomenuću, na primer, da je predsednik SPS smenio iznenada, 28. novembra 1995. šestoricu najodgovornijih

lidera SPS i da ta smena nije izazvalo nikakvo javno neslaganje od strane članstva i (ili) organizacija SPS. Odnos između predsednika SPS i „unutrašnjeg kruga“ izvanredno je opisao Mihailo Marković, jedan od eliminisanih članova Glavnog odbora SPS u pomenutoj „čistki“. U javno objavljenom pismu Marković nabraja sve statutarne propuste u procesu njegovog smenjivanja (i smenjivanja još nekoliko rukovodilaca SPS), upirući prstom u članove Glavnog odbora partije uz čije sudelovanje je došlo do njegove eliminacije. On ih optužuje na sledeći način: „Vi ste, poštovani drugovi, ćutke progurali nešto što je antipod bilo kakve demokratije. Kako mislite da radite dalje? ... Da li ćete vi ikada uspeti da se uopšte uspravite i da predsedniku saopštite da ste vi najviši organ partije između dva kongresa koji definiše politiku i donosi najvažnije odluke - i da predsednik mora da sluša vas, a ne vi njega?“ (Telegraf, 13. decembar 1996, 5). Ali, ovo pismo bilo je glas „vapijućeg u pustinji“, apel koji je ostao bez ikakvog odziva u polumilionskom članstvu SPS.

O nadmoći „većitog“ predsednika SPS nad rukovodećim partijskim stratumom te partije, govore, takođe, podaci o velikoj fluktuaciji pripadnika tog stratuma. Evo nekih podataka o tome. Na Trećem kongresu SPS (mart 1996) izabrani su Glavni i Izvršni odbor ove stranke u kojima je ostalo samo 33.4 odsto (51 od 153), odnosno 23.1 odsto (6 od 26) članova izabranih na Drugom kongresu SPS (1992). **Kratko zadržavanje na rukovodećim položajima, drukčije rečeno, pretvaranje rukovodećih organa u „protočni bojler“, dok partijski vođa permanentno zadržava svoj položaj, siguran je indikator male moći partijskih funkcionera i obrnuto, dugo vršenje rukovodećih funkcija olakšava koncentraciju političke moći u rukama tih funkcionera i jača njihove šanse u otporu partijskom vođi.** U celini uzevši, rukovodioci SPS potpuno su zavisni od predsednika partije, a ne od organa (Kongres, Glavni odbor) koji, prema partijskom statutu, vrše njihov izbor. Opisana struktura autoriteta u SPS doprinela je svakako unutrašnjoj stabilnosti te partije, kao što je oligarhijski tip rukovođenja u DPS olakšao smenu partijskog lidera.

2. Predsednički izbori 2002.

Krajem 2002. isticao je petogodišnji mandat predsedniku Crne Gore Milu Đukanoviću. Neposredno pred isticanje tog roka, Đukanović je podneo ostavku jer je, kao lider dominantne partije u koaliciji koja je pobedila na oktobarskim parlamentarnim izborima 2002, prihvatio mandat da bi predložio novu Republičku vladu. Izbori za predsednika republike zakazani su za 22. decembar 2002. a na njima je sudelovalo jedanaest kandidata, od čega šest nezavisnih (Dragan Hajduković, Milan Šparović, Milivoje Bakić, Mihailo-Milo Marković, Jovan Pejović, Đorđije Milić) i pet partijskih kandidata: Filip Vujanović (DPS i SDP), Ilija Darmanović (SRS), Aleksandar Vasilijević (SRS-Vojislav Šešelj), Obrad Marković (Jugoslovenski komunisti Crne Gore) i Milan-Milo Radulović (Stranka prirodnog zakona Crne Gore). Najveća opoziciona partija, SNP, odbila je da predloži svog kandidata i, uz to, pozvala građane na bojkot izbora. Taj primer sledili su i njeni partneri iz koalicije „Zajedno za promjene“ poražene na oktobarskim parlamentarnim izborima 2002 - SrNS i NS. Ovakva odluka verovatno je rezultat procene opozicionih partija da nemaju odgovarajuću ličnost koja bi mogla da ugrozi kandidata DPS i SDP, Filipa Vujanovića, koji je, prema sistematskim empirijskim istraživanjima CEDEM-a, uživao u biračkom telu široku podršku. Bojkot je ocenjen kao efikasno sredstvo blokiranja izbora, jer se njime onemogućava ispunjenje uslova za validnost izbora u prvom krugu od 50 odsto birača plus jedan, koji propisuje član 16 **Zakona o izboru predsednika republike** (1992). Premda bojkot spada u dozvoljene instrumente političke borbe, korišćenje bojkota govori o dubokoj polarizaciji na političkoj sceni, zapravo, o odsustvu bazičnog konsenzusa. To što kao razlog za

pribežavanje bojkotu opozicija u ovom slučaju nije mogla navesti pristrasna zakonska rešenja niti neravnopravnost u medijima, nego se za bojkot opredelila zbog malih izgleda da pobeđi, svedoči o tome da opozicija nije bila spremna da poštuje demokratske institucije i ustanovljena „pravila igre“ ako ne očekuje povoljan ishod. **Odbijanjem sudelovanja na izborima, ona je želela da ih delegitimizuje, zbog čega se o crnogorskoj opoziciji moglo govoriti kao poluloyalnoj, u smislu kako to definiše Huan Linc.**(1986, 30-31).

Inače, procena opozicije da se bojkotom može osujetiti izbor kandidata DPS i SDP CG, pokazala se tačnom, jer je na predsedničke izbore izašlo samo 45.9 odsto građana (175.328 građana od 456.9819), što je manje od propisanog zakonskog minimuma. Participacija građana na decembarskim izborima bila je daleko i ispod prosečne izlaznosti u prvom krugu tri puta prethodno održanih predsedničkih izbora (1990, 1992, 1997) koja iznosi 73 odsto. Iako je reč o neuspehim izborima, koji se prema citiranom zakonu moraju ponoviti, treba istaći da je na izborima kandidat DPS, Vujanović, ubedljivo pobedio svoje protivkandidate, osvojivši 85 odsto glasova (176.326). Na drugom mestu, daleko iza Vujanovića, bio je nezavisni kandidat Dragan Hajduković, kojeg je podržalo 6 odsto birača (12.319), dok je preostalih devet kandidata izvojevalo ukupno 9 odsto glasova. Pored bojkota, koji je pokazao da veliki deo crnogorskih birača disciplinovano sledi pozive partijskih vođa, pretpostavljam da je niska participacija indikator nezadovoljstva građana teškom ekonomsko-socijalnom situacijom, a verovatno i „senke“ koju je na vladajuću crnogorsku elitu bacila tada aktuelna afera oko trgovine ženama (izbila sredinom novembra 2002), u kojoj su ključnu ulogu igrali pojedinci bliski vlastima (npr. zamenik državnog javnog tužioca). Opozicija je to spretno iskoristila u propagandne svrhe, uporno optužujući istaknute funkcionere iz vladajuće garniture zbog učešća u aferi, kao i crnogorsku vlast u celini, zbog težnje da zataška aferu. Kao prilog optužbi da vlast nastoji da prikrije i minimizira aferu, opozicija je navodila podatak da republički ministar policije (Božidar Vukčević) - zaslužan za obelodanjivanje afere trgovine ženama - nije, u trenutku održavanja predsedničkih izbora, bio predviđen kao kandidat za to mesto u novoj Republičkoj vladi (niti je u njoj izabran 8. januara 2003).

Rezultati predsedničkih izbora 2002. potvrdili su prethodno konstatovanu dominaciju independističkog partijskog pola, jer je Vujanović, pri daleko manjoj izlaznosti u odnosu na parlamentarne izbore 2002. (- 31,5 procentnih poena), osvojio 5.122 glasa više nego na parlamentarnim izborima partija koje ga podržavaju (DPS i SDP). Takav rezultat je i veliki lični uspeh Vujanovića, jer učinak na predsedničkim izborima bitno zavisi i od personalne harizme kandidata. U ovom slučaju, Vujanović je uspeo da iskorači iz kruga pristalica DPS i SDP i da prodre u „birački prostor“ opozicionih partija.

3. Februarski predsednički izbori 2003.

Posle neuspešnih izbora 2002, raspisani su novi predsednički izbori za 9. februar 2003, premda je opozicija naglašavala da će ih bojkotovati, kao i izbore prethodne godine. Napominjem da je na februarskim izborima i dalje bio na snazi član 16 **Zakona o izboru predsednika republike**, koji participaciju građana od najmanje 50 odsto plus jedan glas propisuje kao uslov za validnost izbora. U takvim okolnostima februarski predsednički izbori bili su repriza prethodnih. Učešće građana nije zadovoljilo rečeni uslov, jer je izlaznost bila samo 46.6 odsto. Na izborima je sudelovalo jedanaest kandidata, a lavovski procenat glasova osvojio je, kao i na proteklom izborima, Filip Vujanović (84 odsto ili 174.429), na drugom mestu (sa daleko manjim učinkom) bio je Dragan Hajduković (7.4 odsto ili 15.356 glasova), dok se ukupan rezultat 9 preostalih učesnika sveo na 8 procentnih poena.

4. Predsednički izbori u maju 2003.

4.1 Promena instucionalnog okvira

Posle dva neuspešna izborna nadmetanja, postalo je jasno da, u okolnostima duboke polarizacije na političkoj sceni, praktično ne postoji verovatnoća da na izborima sudeluje više od polovine građana. Opozicija, pozivajući na bojkot opozicija, osim svojih sledbenika, uvek može da računa i na „negativne apstiente“, pojedince koji su na marginama društva i ne učestvuju u političkom životu. Reč je pretežno, kao što sam naglasio u uvodnom delu ovog teksta, o građanima nižeg obrazovnog i socijalnog statusa, pripadnicima radničkih zanimanja, nezaposlenim, starijim građanima i osobama ženskog pola. Njihov procenat u pojedinim društvima oscilira između četvrtine i trećine populacije. Uz, dakle, „startnu prednost“ od (bar) 25 procenata, opozicija treba bojkotom da obezbedi samo još glasove onoliko građana koliko je potrebno da bi onemogućila ostvarivanje natpolovične izlaznosti na izborima, što je, kako se pokazalo, za opoziciju Crne Gore (i Srbije) bio lako dostižan cilj. U takvim okolnostima, vlast je u Crnoj Gori (kao i u Srbiji) bila prinuđena da promeni **Zakon o izboru predsednika republike** i da iz njega izbaci obavezu natpolovične izlaznosti kao uslov za validnost izbora. Opozicija je u Crnogorskom parlamentu kritikovala tu promenu tvrdeći da se time dovode u pitanje legitimnosti predsednika republike, i otvara put „diktaturi manjine“.

4.2 Ishod izbora

Pošto je zakon promenjen većinskom odlukom u Crnogorskom parlamentu, održani su predsednički izbori 11. maja 2003. Na tim izborima sudelovala su samo tri kandidata: Filip Vujanović, Dragan Hajduković i Miodrag Živković. Na izbore je izašlo 221.497 građana od 458.399 upisanih u biračkom spisku (ili 48.3 odsto), a apsolutnu većinu glasova (64.3 odsto) osvojio je, u prvom krugu, Filip Vujanović i tako postao predsednik republike. Na drugom mestu bio je Miodrag Živković (31.4 odsto) a na trećem Dragan Hajduković (2.6 odsto).

5. Predsednički izbori 2008.

Posle isteka od pet godina, koliko traje mandat predsednika republike, održani su 6. aprila 2008. novi izbori za nosioca predsedničke funkcije. Ti izbori održani su u nešto drugačijim okolnostima od prethodnih. Među novim okolnostima navešću samo dve, po mom mišljenju, najvažnije. Prva je ta što opozicione partije nisu bojkotovale ove izbore, nego su na njima bili predstavljene sa svojim čelnim ljudima. To se odnosi na Nebojšu Medojevića (Pokret za promjene), Srđana Milića (Socijalistička narodna partija) i Andriju Mandića (Nova srpska demokratija). Kandidat vladajuće DPS bio je Filip Vujanović koji je već obavljao funkciju predsednika republike.

Druga nova okolnost je bila ta da su predsednički izbori održani po prvi put u nezavisnoj i međunarodno priznatoj Crnoj Gori.

5.1 Ponuđene opcije

Kandidati su u predizbornoj kampanji, u skladu sa stanovištima svojih partija, obrazlagali vrednosti i ciljeve za koje će se boriti. Medojević je isticao potrebu bržeg kretanja ka EU, kao i efikasniju borbu protiv kriminala, posebno protiv korupcije koja je, po njegovom mišljenju, stopljena sa postojećom vlašću. Milić se, takođe, fokusirao na neophodnost energičnije borbe

protiv korupcije, ali je isticao potrebu poboljšanja položaja „tranzicionih gubitnika“, kao i na neophodnost da se obezbedi ravnopravnost srpskog jezika u Crnoj Gori. Treći kandidat iz „opozicionog bloka“, Mandić, kretao se u svojim javnim nastupima unutar tematskog kruga citirne dvojice opozicionih lidera. Vujanović je, nasuprot prethodnim kandidatima, insistirao na uspesima države Crne Gore u prethodnom periodu u uspostavljanju dobrih odnosa sa susednim državama, uključivanju te države u sve relevantne međunarodne organizacije i o velikim šansama Crne Gore da u relativno kratikom roku bude primljena u Evropsku uniju.

5.2 Izborni ishod

Na izbore je od izašlo 334.435 birača od 490.412 (ili 68,1 osto građana). Kandidat DPS Vujanović pobedio je već u prvom krugu, jer je za njega glasalo 51,9 odsto građana (ili 171.117 glasača). Rezultati preostala tri kandidata su sledeći: Srđan Milić (39,3 odsto), Andrija Mandić (19,5 odsto) i Nebojša Medojević (16,6 odsto) .

PARLAMENTARNI I PREDSEDNIČKI IZBORI U SRJ

I PARLAMENTARNI IZBORI

1. Parlamentarni izbori 1996.

Izbori za Saveznu skupštinu koji su održani 3. novembra 2006. predstavljaju prve „mirnodopske“ izbore za Savezni parlament, jer su izbori u maju i u decembru 1992. održani u toku građanskog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Premda građanski rat nije zahvatio teritoriju SRJ, ratna dejstva u dvema bivšim republikama SFRJ koja su, sa promenljivim intenzitetom, trajala od 1991. do 1995, bitno su uticala na politički život u SRJ. Građanski rat u susednim republikama doprinosio je bujanju nacionalizma u SRJ, što u velikoj meri objašnjava izborne uspehe vladajuće SPS. Ta partija je još od 1987, u ime odbrane „srpskog nacionalnog interesa“, zastupala „tvrdu liniju“ prema drugim republikama i zahtevala njihovu podelu po etničkim granicama. Istovremeno, vladajuća SPS je pokazivala nepopustljiv stav prema nacionalnim i verskim manjinama u vlastitom okviru. Pod uticajem građanskog rata, ekonomskog kolapsa i delovanja oficijalne propagande, u Srbiji je, prema empirijskim istraživanjima, registrovana ekspanzija ksenofobije. Prema jednom od tih istraživanja, sprovedenom 1993. ksenofobija je registrovana kod 76 odsto stanovništva, umesto kod ranije uobičajenih 10 do 15 odsto (Pantić, 1998, 68). Mediji pod državnom kontrolom u Srbiji i Crnoj Gori (do 1997) sistematski su neistinito obaveštavali javnost o ključnim društvenim pitanjima i na taj način su uspevali da velikom delu te javnosti nametnu kao istinite vlastite (po pravilu proizvoljne) verzije o uzroku krvavog raspada SFRJ, odgovornosti za građanski rat i za sankcije koje su uvele UN protiv SRJ 30 maja 1992. (Rezolucija 757, proširena 16. novembra iste godine Rezolucijom 787 i 17. aprila 1993 Rezolucijom 820).

Oficijalna propaganda uporno je naglašavala da su sankcije rezultat osvete i mržnje „svetskih moćnika“, odnosno „novog svetskog poretka“, a ne posledica politike Miloševićevog režima koji, uprkos višestrukim zahtevima i upozorenjima, nije pristao u proleće 1992. da povuče JNA i paravojne formacije iz BiH, koja je tada priznata od Međunarodne zajednice kao nezavisna država.

1.1 Predizborne okolnosti

Atmosfera raširenog osećanja ugroženosti i ksenofobije olakšavala je delovanje vladajuće SPS, ali je takva društvena atmosfera pružala pogodno tlo i za političku ekspanziju autentične ultranacionalističke partije kakva je SRS. Kao što smo prethodno opisali, ta partija je „na talasu“ oficijalno podsticanog nacionalizma ostvarila meteorski uspon već na majskim izborima za Parlament SRJ 1992. i postala druga po snazi stranka u Saveznom parlamentu. Identičan uspeh SRS je postigla na decembarskim izborima 1992. za Parlament SRJ, kao i na istovremeno

održanim izborima za Narodnu skupštinu Srbije. Saradnja vladajuće SPS i SRS na ostvarenju identičnog „nacionalnog programa“ odvijala se bez problema do sredine 1993. i u tom periodu je između dveju stranaka ustanovljena svojevrsna „podela rada“. U toj podeli radikali su otvoreno zastupali planove o „velikoj Srbiji“, javno demonizovali opozicione partije demokratske opozicije zbog „antipatriotizma“ i direktno se angažovali u akciji protiv nacionalnih manjina (na primer, prema hrvatskoj manjini u Hrtkovcima). Vladajuća SPS je obezbeđivala podršku medija za delatnost radikala i blagonaklon stav državnih organa prema njihovim aktivnostima. Ali, taktika socijalista da podstiču i olakšavaju akcije radikala, a da se pri tom sami drže po strani, počela je brzo da pokazuje nedostatke, jer se radikalizovano biračko telo sve više okretalo od socijalista ka radikalima kao nosiocima ekstremnije nacionalističke politike. Rukovodstvo SPS osećalo je da SRS ugrožava njihov primat u uticaju u biračkom telu, pa „idila“ između dveju partija nije dugo trajala. Kao „okidač“ za sukob između dveju „sestrinskih stranaka“ poslužio je 1993. zaokret SPS ka tolerantnijoj politici prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Tu je reč o iznuđenom zaokretu, učinjenom sa ciljem da se SRJ po svaku cenu oslobodi međunarodnih ekonomskih sankcija koje su jugoslovensku privredu doveli na ivicu kolapsa. Pomenuti zaokret vladajuće SPS radikali su, kao ultranacionalistička stranka, smatrali „izdajom srpskih interesa“. Sukob vladajuće SPS sa još ekstremnijom SRS – koji sam detaljno opisao u prvom poglavlju – bio je u punom zamahu pred izbore 1996.

Napori SPS da se SRJ oslobodi ekonomskih sankcija urodili su plodom početkom 1996, kada su UN ukinule ekonomske sankcije SRS uspostavljene 1992. Posle toga rukovodstvo SRJ, predvođeno Miloševićem (iako nije vršio nijednu funkciju u SRJ) snažno je manifestovalo težnju da ponovu postane deo Ujedinjenih nacija i najvažnijih međunarodnih organizacija (OEBS, Međunarodni monetarni fond, Međunarodna banka za obnovu i razvoj i dr.). O tome svedoči poziv Savezne vlade međunarodnim posmatračima da nadgledaju savezne izbore 1996. koji je, međutim, upućen samo nekoliko dana pred održavanje tih izbora. Malo je verovatno da je zakasnelo upućivanje poziva posledica slučajnog propusta, nego je tu pre reč o pokušaju Miloševićevog režima da međunarodni posmatrači prihvate poziv i onda budu fokusirani na proces glasanja, a ne na predzborne uslove u kojima se, zapravo, donosi odluka o izbornim pobednicima. Ali, kao što poziv nije slučano kasno upućen, tako isto on nije slučajno odbijen od strane ogromne većine pozvanih država i međunarodnih organizacija. Odbijanje je rezultat opšteprihvaćenog stava da svako ozbiljno praćenje izbora u postkomunističim zemljama mora da se usresredi na analizu političkih okolnosti u kojima se odvija izborna nadmetanje i da odgovori na fundamentalno pitanje da li su sve partije ravnopravne u izbornom procesu.

1.2 Dobitnici i gubitnici

Ključni događaj koji je uticao na ishod saveznih novembarskih izbora 1996. bio je Dejtonski sporazum 1995. (odnosno Pariski mir) kojim je okončan građanski rat u BiH. SRJ je Dejtonskim sporazumom priznala teritorijalnu celovitost BiH i time izričito odustala od zalaganja za „etničke granice“, što je predstavljalo okosnicu njene politike u prethodnom razdoblju.

Na novembarskim saveznim izborima sudeležovalo je 60.7 odsto građana (60.3 odsto u Srbiji i 66.5 odsto u Crnoj Gori), što je za 6 procentnih poena manje nego na saveznim izborima u decembru 1992. Izbori su se odvijali u dvema izbornim jedinicama: Srbiji i Crnoj Gori. Najviše uspeha na ovim izborima (u Srbiji) imala je „leva koalicija“, sastavljena od SPS-a, JUL-a i ND-a koja je osvojila 45.4 odsto glasova i 64 poslanička mesta (od 108 koja pripadaju Srbiji). Ovo je

značajno poboljšanje rezultata SPS u odnosu na rezultat na saveznim izborima u decembru 1992, kada je SPS (bez koalicionih partnera) privukla 31.5 odsto glasova i osvojila 47 sedišta u Parlamentu.

Drugo mesto po broju osvojenih glasova i mandata pripalo je opozicionoj koaliciji „Zajedno“ koju su sačinjavali SPO, DS, DSS i GSS (23 odsto glasova i 22 mandata). Treće mesto po broju zadobijenih glasova i mandata, pripalo je SRS (16.7 odsto glasova i 16 mandata). Ne treba nipošto smetnuti s uma da je izborni uspeh „leve koalicije“ bitno olakšan time što je Savezna skupština SRJ, u „režiji“ vladajuće koalicije, neposredno pred novembarske izbore, povećala broj izbornih jedinica sa devet na dvadeset devet, što nije odgovaralo manjim opozicionim strankama. Te stranke zbog oskudnih kadrovskih (i finansijskih) resursa nisu mogle da organizuju efikasnu kontrolu izbornog procesa u višestruko povećanom broju izbornih jedinica. Prilagođavajući „izbornu geografiju“ svojim potrebama, koalicija SPS – JUL – ND uspela je da sa relativnom većinom glasova (45.4 odsto) zadobije apsolutnu većinu mandata (59.3 odsto) koji pripadaju Srbiji u Veću građana Savezne skupštine. Da je „izborni aražman“ novembarskih izbora delovao pristrasno, nekom kao majka nekom kao maćeha, svedoče podaci da je „levoj koaliciji“ za jedan mandat trebalo prosečno 28.869 glasova, koaliciji „Zajedno“ 44.054 glasova, a radikalima čak 48.695 glasova!

Pravi dobitnik novembarskih saveznih izbora ipak nije SPS nego JUL (koja je obrazovana 23. jula 1994. od malih, ekstremno levih organizacija) koji je dobio čak 16 mandata. To napominjem, jer je verovatno doprinos JUL-a u izbornom učinku pobedničke koalicije neuporedivo manji, čemu u prilog svedoče rezultati već citiranog empiriskog istraživanja (u drugom poglavlju) koje je u maju 1996. sproveo Institut društvenih nauka (JIM-129). Prema tim rezultatima, za JUL je spremnost da glasa izrazilo 12 puta manji broj ispitanika nego za SPS, dok je u pogledu osvojenih mandata u Parlamentu Srbije razlika u korist SPS bila samo 5.2 puta manja, a u mandatima u Saveznom parlamentu samo 4 puta (od 64 mandata JUL je dobio 16). Kad je reč o ideološko-programskoj bliskosti između SPS i JUL-a od izbora 1996. do 2000, ništa se nije promenilo; ideološko-programске granice dveju političkih organizacija ostale su potpuno fluidne i nerazpoznatljive. Ista ocena važi i za kadrovske granice koje su bile potpuno porozne, o čemu svedoče česti transferi pripadnika rukovodećeg stratuma iz jedne u drugu organizaciju. Ponekad ni članovi rukovodstva nisu tačno znali kojoj partiji pripadaju, što dobro ilustruje epizoda koja se zbila godinu i po dana posle novembarskih izbora 1996. Član rukovodstva koji je 25. marta 1998. izabran za ministra pravde u Vladi Srbije, na pitanje novinara da li je postao ministar u Vladi kao predstavnik SPS ili JUL-a, odgovorio je: „Ne znam, mogu da pitam, nazovite kasnije“ (**Demokratija**, 16. mart 1998). Ovo ipak nije rezultat zaboravnosti nego osobene prirode JUL-a po čijem statutu nije inkompatibilno da član te partije bude istovremeno i član SPS. Ovo je bizarna odredba, jer protivreči samoj prirodi partije u demokratskom društvu koja je organizacija usmerena na osvajanje vlasti na izborima na kojima svaki pojedinac raspolaze jednim glasom. **Neću pogrešiti ako ustvrdim da je ovde reč o jednoj partiji sa dva različita imena, sa identičnim „kadrovskim rezervoarom“, istom politikom i unekoliko različitim programom.**

Sve što je rečeno potencira nedoumice oko toga zašto je vladajuća SPS tako snažno podržala JUL (ili deo SPS-a koji se tako zove) i omogućila mu da od „organizacije-makete“ preraste u važnog političkog aktera, a od marta 1998. čak (i u tu je vrhunski paradoks) u koalicionog partnera SPS-a u Vladi Srbije. Skoro se nameće objašnjenje prema kojem uzroke širokogrudnog stava

SPS prema JUL-u treba tražiti u supružničkom odnosu lidera dveju organizacija, Miloševića (SPS) i Mirjane Marković (JUL). Prihvatajući, dakle, da ovo emotivno-psihološko objašnjenje obezbeđuje „ključ“ za razumevanje jednostrane podrške SPS JUL-u - što protivreči principu ekvivalentne razmene koji dominira ne samo u ekonomskom nego i u političkom životu - čini se ipak da je relacija između dveju organizacija bila u izvesnoj meri i interesno determinisana. JUL je, naime, služio SPS-u za javno saopštavanje poruka koje SPS nije hteo da iznese. Naravno, SPS je zadržavao prava na kasnije korekcije i preciziranja. Pomenuću oštre kritike JUL-a 1997. na račun vladajuće crnogorske partije DPS (pre javnog distanciranja SPS od te partije), kao i suprostavljanje JUL-a stavovima predsednika Savezne vlade, Radoja Kontića, pre njegove smene u proleće 1998. Najzad, JUL je poslužio SPS-u da u svoje „gravitaciono polje“ privuče ekstremne levičare, plemenite sanjare uverene da je komunizam - o kojem govori politička platforma JUL-a - moguć i za koje SPS, opterećena prozaičnim problemima vršenja vlasti, nije bila dovoljno atraktivna.

U drugoj izbornoj jedinici na saveznim izborima 1996, u Crnoj Gori, DPS je demonstrirala izrazitu nadmoć nad opozicijom, jer je osvojila 59.8 odsto glasova i zadobila 20 (ili 66.6 odsto) mandata od ukupno 30 mandata koje ova republika poseduje u Veću građana. Preostalih 10 mandata pripalo je sledećim opozicionim partijama: NS CG - 8, SDP - 1 i SDA - 1. U Veću republika DPS je zadobila 16 od ukupno 20 poslaničkih mesta.

1.3 Regularnost izbora

Dobar izborni rezultat „leve koalicije“ u Srbiji može se velikom delom objasniti uspehom SPS-a (koja je činila kičmu koalicije) da, uz pomoć medija pod državnom kontrolom, posebno RTS-a, uveri značajan deo građana Srbije da su uspostavljanje mira u BiH i Hrvatskoj i tim uslovljeno ukidanje ekonomskih sankcija UN SRJ, rezultat njene mirotvorne politike. „Tokom cele 1996 – beleži Jovanka Matić - dominantni efekt imidža partije na vlasti bila je njena uspešnost u projektu reintegracije Srbije i SRJ u Međunarodnu zajednicu definisanim kao primarni nacionalni interes“ (Matić, 1997, 85). O pristrasnosti državne televizije uverljivo govore podaci da je u predizbornom razdoblju na Televiziji „Beograd“ emitovan 71 prilog o promotivnim aktivnostima „leve koalicije“ u ukupnom trajanju od 99.18 minuta, dok je, istovremeno, o opozicionoj koaliciji „Zajedno“ emitovano samo 6 priloga koji su trajali 3.43 minuta. U poslednjoj nedelji predizborne kampanje lideri opozicije čuli su se uživo 9 sekundi (u izveštaju sa mitinga u Valjevu koji je trajao 43 sekunde), dok su se lideri „leve koalicije“ obraćali uživo u 345 priloga u ukupnom trajanju od 61.58 časova (Matić, 1996, 1).

2. Savezni izbori 2000.

Ovi izbori su, sticajem istorijskih okolnosti, ostavili neizbrisiv uticaj ne samo na SRJ i na relativne odnose snaga između partija, nego i na karakter političkog sistema Srbije i SRJ. Zbog toga ćemo nešto više pažnje posvetiti prirodi političkog poretka u kom su raspisani i sprovedeni septembarski izbori (parlamentarni i predsednički), kao i temeljnoj promeni političkog sistema koja se posle toga dogodila.

2.1 Predizborne prilike

Intenzivan politički sukob između programski različitih vladajućih koalicija Srbije i Crne Gore koji je počeo 1997. i eskalirao narednih godina, doveo je do promene uloge saveznih organa. Ti organi nisu ni od uspostavljanja SRJ, od 1992. do 1997, delovali autonomno, nego kao longa manus rukovodstava vladajućih partija Srbije i Crne Gore. U tom razdoblju o SRJ se moglo se govoriti kao o prividnoj federaciji (federaciji-senci; federaciji-maketi), čija je marginalizacija bila rezultat dominacije SPS, uz prećutnu saglasnost DPS. U drugoj fazi, koja počinje posle predsedničkih izbora 1997, Miloševićev režim u Srbiji je počeo da koristi organe federacije (Parlament, Saveznu vladu, Savezni ustavni sud) u ogorčenoj političkoj borbi protiv Crne Gore. To dobro ilustruje podatak da su poslanici koje je Skupština Crne Gore (u skladu sa članom 81 Ustava SRJ - 1992) izabrala 1998. u Veće republika Saveznog parlamenta, sprečeni u obavljanju svoje funkcije na groteskan način, jer su, bez ikakvog obrazloženja, na sednice tog veća pozivani poslanici iz Crne Gore izabrani 1996, a ne 1998! Onemogućavanje rada legalno izabranih predstavnika Crne Gore u Saveznom parlamentu, rezultat je težnje „crveno-crne“ koalicije u Srbiji da po svaku cenu obezbedi većinu u paritetno sastavljenom Veću republika Savezne skupštine. U Veću građana pak vladajuća koalicija je u Srbiji posedovala „po prirodi stvari“ ubedljivu većinu, jer ta republika bira u Veće 108 građana poslanika, a Crna Gora samo 30. Na taj način, Crna Gora je, bez obzira na princip ravnopravnosti republika proklamovan u članu 1. Ustava SRJ (1992), bila potpuno marginalizovana u Saveznoj skupštini, Saveznoj vladi i u svim drugim federalnim institucijama. Osim toga, Miloševićev režim je, krajem 1998, intenzivirao kampanju u medijima protiv crnogorskog rukovodstva i primenio i druge mere pritiska, od kojih je možda najdrastičnija zabrana prometa poljoprivrednih proizvoda iz Srbije u Crnu Goru, što neodoljivo podseća na „ekonomsku blokadu“ koju je Miloševićev režim sproveo krajem 1989 - dok je postojala SFRJ - protiv Slovenije.

Potpuno razilaženje između Srbije i saveznih organa, sa jedne strane, i Crne Gore, sa druge strane, u pogledu demokratije, tržišta i saradnje sa Evropom i svetom, manifestovalo se i u pristupu rešavanju Kosmitske krize. Crna Gora je, početkom 1999, bezuspešno nastojala da utiče na politiku SRJ u cilju izbegavanja vojne konfrontacije sa NATO-om. Crnogorska skupština, Republička vlada i predsednik republike su, u više navrata, insistirali početkom 1999. na potrebi da SRJ prihvati predloženi sporazum u Rambujeu o mirnom regulisanju krize na Kosovu i Metohiji, uz učešće Međunarodne zajednice, ali je vladajući režim SRJ, sa Miloševićem na čelu, to odlučno odbio. Ocenjujući da se SRJ time izlaže riziku rata sa NATO-om, Parlament Crne Gore je, sredinom marta 1999, usvojio rezoluciju u kojoj se zahteva povratak crnogorskih rezervista mobilisanih u Jugoslovensku armiju (JA) u Crnu Goru. Istovremeno, organi te republike zatražili su da JA, u slučaju vojnog sukoba sa NATO-om, ne koristi teritoriju Crne Gore. Dva dana posle početka napada NATO-a na SRJ, Vlada Crna Gora donela je uredbu (26. marta 1999) kojom je odbacila odluku Savezne vlade o proglašenju ratnog stanja, a 1. maja 1999. zatražila je da Crna Gora bude izuzeta od međunarodnog naftnog embarga, obećavajući da uvezeno gorivo neće koristiti JA. **Naglasio sam da je Crnoj Gori nelegalno uskraćena mogućnost ne samo da učestvuje u donošenju vitalnih odluka SRJ od kojih je zavisilo izbijanje rata sa NATO-om, nego i da utiče na tok rata, jer u toku ratnih dejstava predsednik Crne Gore nije pozivan na sastanke Vrhovnog saveta odbrane, iako je on, po članu 135. Ustava SRJ, član tog saveta!** Bombardovanje od strane NATO-a završilo se 9. juna 1999, pošto je SRJ prihvatila sve zahteve NATO-a u vezi sa Kosovom i Metohijom, pre svega zahtev da povuče svoje vojne i policijske snage iz te pokrajine.

2.2 Izborni proces

Okončanjem vojnog sukoba sa NATO-om, u prvi plan je izbilo pitanje budućnosti SRJ sastavljene od dve politički sukobljene republike od kojih je jedna, Srbija, uprkos ustavno proklamovanoj ravnopravnosti, faktički ostvarivala dominantan položaj u federaciji. Nezadovoljna tim, Vlada Crne Gore usvojila je 5. avgusta 1999. dokument pod nazivom **Osnovi novih odnosa Crne Gore i Srbije** kojim se predlaže transformacija SRJ u konfederalni savez. Taj predlog upućen je Vladi Srbije, koja je, međutim, odbila da se izjašnjava o njemu sa obrazloženjem da je ta materija u nadležnosti Savezne skupštine. Upućivanje na tu „adresu“ značilo je, zapravo, odbijanje razgovora, jer Crna Gora, kao što smo prethodno napomenuli, nije bila na odgovarajući način zastupljena u Saveznom parlamentu. Predsednik Crne Gore Milo Đukanović najavio je 6. oktobra 1999. da postoji „precizan rok“ do kojeg će se čekati odgovor Srbije i da će, kad rok istekne, biti organizovan referendum o nezavisnosti (**Vijesti**, 6. 10. 1999). Predsednik SRJ Milošević nije uopšte obraćao pažnju na žalbe Crne Gore zbog neravnopravnog statusa u federaciji, nego je čak izdejstvovao, oslanjajući se na svoju „glasačku mašinu“ u Saveznom parlamentu, usvajanje 6. jula 2000. ustavnih amandmana kojima je još više naglašena neravnopravnost manje republike. **To se posebno ogleda u prihvatanju neposrednog izbora predsednika SRJ (umesto izbora u Saveznom parlamentu) i u opredeljenju za neposredni izbor poslanika Veća republika Savezne skupštine koje su, pre toga, birali parlamenti Srbije i Crne Gore.** Neposrednim izborom predsednika SRJ, dovedeni su u neravnopavan položaj kandidati iz Crne Gore koja ima 16.5 puta manje birača od Srbije, a direktnim izborom poslanika Veća republika od strane građana, Crna Gora je onemogućena da, vlastitim odabirom poslanika Veća republika Savezne skupštine (u Republičkom parlamentu), efikasno blokira tendencije Srbije da joj majorizacijom nameće svoje interese u Saveznom parlamentu.

Miloševićev režim ostao je nem na sve žalbe i prigovore manje republike i, kao da ništa ne događa, doneo odluku o održavanju saveznih (parlamentarnih i predsedničkih) izbora 24. septembra 2000. Odluku je donela vladajuća koalicija na saveznom nivou koju su činile tri vladajuće stranke u Srbiji (SPS – JUL - SRS) i dve opozicione stranke u Crnoj Gori (SNP i SrNS). Iako opozicija u Srbiji ni ovoga puta nije uspela da ostvari uslove za ravnopravan položaj na izbornom nadmetanju sa vladajućim strankama, ona je je odlučila da sudeluje na izborima zasnivajući svoj stav na mnogobrojnim empirijskim istraživanjima koja su govorila o bitnoj prednosti DOS-a u odnosu na vladajuće stranke. Veliki problem DOS-a sastojao se u tome da uveri veliki broj „aktivnih apstinenta“ da, uprkos očekivanim izbornim mahinacijama, izađe na biračka mesta. Dobar primer uspešnosti te strategije bile su opozicione partije u Slovačkoj (1998) i u Hrvatskoj (2000) kojima je pošlo za rukom da, oslanjajući se ne veliku izbornu participaciju građana, pobeđe favorizovane vladajuće stranke. SPO, dugo najjača opoziciona partija Srbije, odlučila je da revidira odluku o bojkotu i da izađe na izbore, ali samostalno. Uverena da i dalje predstavlja najjaču opozicionu stranku, SPO nije bila zadovoljna ponudom DOS-a upućenom početkom avgusta 2000. da se priključi toj koaliciji, a da joj zauzvrat pripadne 40 odsto osvojenih mandata. **Rezultati septembarskih izbora pokazaće da je to potpuno pogrešna odluka rukovodstva SPO kojom se ta stranka trajno „samoeliminirala“ sa glavne političke scene Srbije.**

U Crnoj Gori vladajuća koalicija odlučila je da bojkotuje izbore, jer je, kao što sam napomenuo, Miloševićev režim, grubo kršeći Ustav SRJ, usvojio u Saveznoj skupštini 6. jula 2000. ustavne amandmane koji, između ostalog, menjaju način izbora predsednika republike i Veća republika od posrednog u neposredni, što defavorizuje višestruko manju Crnu Goru. Očigledno, ove izmene imale su za cilj da ojačaju položaj Miloševića, što se vidi i po **Zakonu o izboru i**

prestanku mandata predsednika Republike, usvojenom 24. jula 2000. Taj zakon ne ograničava broj mandata budućeg predsednika, a sam izbor je olakšan, jer se ne zahteva određeni procenat učešća građana kao uslov za valjanost izbora. Predsednik republike postaje onaj kandidat koji je osvojio apsolutnu većinu glasova (član 12), a ako to ne pođe za rukom nijednom kandidatu, održava se drugi krug predsedničkih izbora, u kojem je „za predsednika Republike izabran kandidat koji je dobio najveći broj glasova birača koji su glasali“ (član 13). Crnogorska Vlada, koju je obrazovala koalicija „Da živimo bolje“, bila je u dilemi da li da zabrani održavanje nametnutih parlamentarnih i predsedničkih izbora u Crnoj Gori ili da se opredeli za diskretnu kampanju u korist apstinencije građana. Vlada se opredelila za drugu, manje rizičnu soluciju.

Povrh usvajanja novih pravila o načinu izbora Veća republika Savezne skupštine i predsednika republike - što se dogodilo uoči samih izbora - nije izlišno tvrditi da je predviđena procedura za ove izbore kumulirala sve druge manjkavosti koje su se manifestovale u Srbiji u ranijim izbornim nadmetanjima. U te manjkavosti spadaju odsustvo jedinstvenog biračkog spiska, imenovanje pristrasne izborne administracije i odluka da se izbori sprovedu i u pokrajini Kosovo i Metohija iz koje su se u junu 1999. povukli svi državni organi Srbije i SRJ, što je otvaralo prostor za potpuno nekontrolisano preinačavanje izbornih rezultata (šire o tome: Goati, 2001, 238-249).

2.3 Ishod izbora

Na septembarskim parlamentarnim izborima sudelovalo je 71.4 odsto građana, ali taj broj „krije“ krupne razlike između Srbije, u kojoj je izlaznost bila 72.5 odsto, i Crne Gore u kojoj je iznosila samo 28.8 odsto. Na ovim izborima uhodani mehanizam manipulacije je, očigledno, potpuno „otkazao“, pa je opoziciona koalicija Demokratska opozicija Srbije (DOS) trijumfovala ne samo na izborima za Savezni parlament (u Srbiji), nego i na predsedničkim izborima, na kojima je kandidat te koalicije, Vojislav Koštunica, ubedljivo pobedio već u prvom krugu Slobodana Miloševića, koji je bio na vrhu autokratskog režima. U Srbiji je najviše glasova na izborima za Veće građana osvojio opozicioni DOS (42.9 odsto ili 2.040.646 glasova), što mu je obezbedilo apsolutnu većinu mandata 58 (od 108). Na drugom mestu je vladajuća SPS sa 32. 2 odsto glasova i 44 mandata, a iza nje su SRS sa 8.6 odsto glasova i 5 mandata i SVM sa 0.1 odsto glasova i sa samo jednim mandatom. DOS je i u Veću republika ubedljivo pobedio, osvojivši 43.9 odsto glasova i deset od ukupno dvadeset mandata. Ostali dobitnici parlamentarnih mandata u Veću republika su SPS (7), SRS (2) i SPO (1).

Potpuno drugačiji tok i epilog imali su septembarski savezni izbori u Crnoj Gori. U toj republici vladajuća koalicija „Da živimo bolje“ (DPS - Narodna stranka - Socijaldemokratska partija) pozvala je na bojkot izbora zbog „ustavnog udara“, izvršenog 6. jula 2002. Taj poziv je prihvatila ogromna većina crnogorskih građana, o čemu svedoči podatak da se na biračkim mestima pojavilo samo 28.8 odsto birača. U Crnoj Gori, kao što se moglo predvideti, dve stranke koje su pozivale građane da izađu na birališta „podelile su“ među sobom mandate u oba veća. Sa 194.138 glasova, promiloševićevska SNP je osvojila 28 od 30 poslaničkih mesta, a preostala dva dobila je takođe promiloševićevska SNS (sa 8.048 glasova). Iste dve partije osvojile su mandate u Veću republika Savezne skupštine: SNP 19 mandata (sa 103.425 glasova) i SNS 1 mandat (sa 9.494 glasova). Ubedljivom pobedom DOS-a u Srbiji na septembarskim saveznim izborima 2000. (parlamentarnim i predsedničkim), ostvarena je delegitimizacija autoritarnog režima u Srbiji. Zbog toga se septembarski savezni izbori mogu smatrati za Srbiju i SRJ „kritičnim izborima“ (Key, 1955, 4), kao što je to bio slučaj i na predsedničkim izborima 1997. u Crnoj

Gori. Brodolom Miloševićevog režima na parlamentarnim i predsedničkim izborima 2000. izazvao je dezintegraciju tog režima, o čemu će biti više reči u analizi predsedničkih izbora. Posle septembarskih izbora, „parlamentarni reljef“ Srbije je potpuno promenjen, a rezultati izbora nisu samo odrazili novi odnos snaga u biračkom telu, već su delovali u postizbornom razdoblju kao katalizator masovne promene opredeljenja birača nauštrb gubitničkih partija. Posle 5. oktobra 2000. te partije su u velikom broju napustili i „pojačali redove“ pobednika najpre imućni i obrazovani, a potom, u manjem procentu, i pripadnici skupina i grupa koje čine osnovu socijalne piramide, a koje su u prethodnom razdoblju činile većinu izbornih pristalica vladajućih partija.

Odmah posle preuzimanja vlasti, DOS je počeo da se bavi poboljšanjem odnosa sa zapadnoevropskim zemljama i SAD, nastojanjem da obezbedi prehranu osiromašenom stanovništvu i sirovine i kredite za privredu koja se našla pred kolapsom, kao i težnjom da popravi odnose sa susednim zemljama.

Ključni procesi i zbivanja na partijskoj sceni Srbije odvijali su se samo kratko u interakcijama između integralnog DOS-a i bitno oslabljenih partija „starog režima“ (SPS, SRS), jer je DSS - čiji je predsednik Koštunica postao predsednik republike - već u avgustu 2001. napustila Republičku vladu, a time faktički i DOS. Pošto je DSS postala jednom od najuticajnijih partija na postoktobarskoj političkoj sceni, njenim izdvajanjem iz DOS-a, u paralelogramu partijskih snaga Srbije došlo je do temeljne promene, jer su umesto jednog, od te koalicije formirana dva partijska pola. Prvi evropsko-demokratski pol predstavlja „ostatak DOS“-a, sačinjen najpre od 17, a kasnije (posle istupanja Nove Srbije-NS) od 16 partija, od ukupno 18, koliko je imao izvorni DOS (uz jedan sindikat). DS je „ugaona partija“ evropsko-demokratskog pola. Drugi nacionalno-demokratski pol čini DSS koja je privukla u svoje „gravitaciono polje“ neke manje partije: NS, SPO i Narodnu demokratsku stranku (NDS). Pored dva navedena partijska pola, na partijskoj sceni Srbije nastavio je da deluje sa bitno umanjenom snagom i treći pol, sastavljen od antisistemskih partija (SPS i SRS), koje su bile na vlasti do 5. oktobra 2000 i njima programsko-politički bliska Stranka Srpskog jedinstva - SSJ, čiji je osnivač i lider do pogibije, početkom 2000, bio Željko Ražnatović Arkan.

2.4 Propuštena šansa DOS-a

Posle ubedljive pobede DOS-a Miloševićev poredak u Srbiji i u SRJ se urušio kao kula od karata. Koaliciona Vlada „crveno-crne“ koalicije u Srbiji prestala je funkcionisati, a njenu ulogu preuzela je do 25. januara 2001. privremena Vlada, obrazovana od strane predstavnika DOS-a, SPO-a i SPS-a u kojoj je bitnu ulogu imao DOS, premda tu koaliciju čine stranke koje, iz već navedenih razloga, nisu ni sudelovale na republičkim parlamentarnim izborima 1997. Pošto je preko privremene Vlade preuzeo vlast u Srbiji, DOS se suočio sa pitanjem kako da organizuje vlast na državnom, tj. na saveznom nivou. A taj nivo je bitan, bilo da je reč o traženju hitne ekonomske pomoći od drugih zemalja ili o prijemu u važne međunarodne organizacije. Najprirodnije bi bilo da DOS obrazuje koaliciju sa demokratskim vladajućim strankama Crne Gore (DPS – SDP - NS) koje su nesebično pomagale DOS-u za vreme Miloševićevog režima. Ali, ova solucija sadržala je veliki problem, jer su vladajuće partije Crne Gore (kao što to sam opisao) bojkotovale oktobarske savezne izbore 2000. i zbog toga su sve mandate koji pripadaju Crnoj Gori u Saveznom parlamentu osvojile promiloševićevske SNS i SrNS. Stoga je, pravno posmatrano, najbolje rešenje bilo obrazovati koalicionu Vladu SRJ sa tim strankama koje imaju

svoje predstavnike u Saveznoj skupštini, i ostaviti najuticajnije i DOS-u politički najbliže stranke, DPS, SDP i NS, u opoziciji, **isto onako kako je to bilo u Miloševićevo vreme**. Ovakvo rešenje, za koje se bez ozbiljne rasprave opredelio DOS, omogućilo je brzo konstituisanje savezne vlasti i njenu uspešnu akciju u Međunarodnoj zajednici za što većom pomoći koja je bila neophodna siromašnoj i ratom (1999) razorenoj SRJ.

Ali, pored te pogodnosti, koalicija sa dojučerašnjim Miloševićevim saveznicima, imala je, dugoročno gledano, i neke izuzetno nepovoljne efekte. Žrtva ovakog „brzog i lakog“ konstituisanja Savezne vlade postala prodemokratska vladajuća crnogorska koalicija, koja je bojkotovala savezne izbore jer je u njihovoj pripremi Milošević na neustavan način promenio Ustav SRJ na štetu Crne Gore. Izostavljanje iz Savezne vlade demokratski opredeljene vladajuće koalicije Crne Gore, sa DPS na čelu, predstavljalo je sankciju za njeno protivljenje Miloševićevom „ustavnom puču“, dok su promiloševićevske opozicione stranke Crne Gore, koje su učestvovala u puču, nagrađene koalicijom u Saveznoj vladi! Pristajući da interese vladajuće demokratske koalicije u Crnoj Gori „pusti niz vodu“, DOS je pojačao uverenje u nepohodnost da Crna Gora postane nezavisna država.

Krah Miloševićevog režima u Srbiji nije oslabio nego je, iz navedenih razloga, ojačao independističke tendencije u Crnoj Gori. U razdoblju od 2000. do 2003, zahtev za nezavisnošću Crne Gore bio je u žiži političkih kontroverzi, ne samo između dveju republika, nego i između relevantnih crnogorskih partija. Decembarska platforma crnogorske Vlade (2000) koja proklamuje nezavisnost Crne Gore kao ključni politički cilj, izazvala je u Srbiji negativne reakcije svih relevantnih partija, jer je težnja za očuvanjem federalne države predstavljala jednu od retkih dodirnih tačaka u njihovim opredeljenjima. Nasuprot crnogorskoj platformi, DOS je formulisao, sredinom 2001. vlastiti predlog o tzv. funkcionalnoj federaciji, koji je zatim usaglašen sa stavovima najjače opozicione partije Crne Gore, SNP. I ovog puta DOS se obratio na „pogrešnu adresu“, umesto da sagovornika o budućnosti SRJ traži u vladajućoj crnogorskoj koaliciji (DPS – SDP - NS), on se dogovarao sa sa opozicionim dojučerašnjim promiloševskim strankama.

Sredinom 2001. o budućnosti SRJ iskristalisala su se dva potpuno distinktna projekta državnog razvoja između kojih je kompromis izgledao nemoguć. Premda je koalicija DOS podržavala opstanak SRJ, ta koalicija nije u praksi ništa učinila da zaustavi marginalizaciju manje republike na federalnom nivou. Nastavak marginalizacije ogleda se upravo u tome što je DOS nastavio da postoji u koaliciji sa crnogorskim opozicionim partijama na saveznom nivou. Da su partije DOS-a, umesto obrazovanja koalicione savezne Vlade sa SNP CG i SrNS, ostale dosledne vlastitim ocenama o nelegitimnosti ustavnih promena 6. jula 2000 - izrečenim u vreme usvajanja tih promena - i da su, posle oktobarskog političkog preokreta 2000, u Srbiji pokušale da nađu saveznika u crnogorskoj vladajućoj koaliciji „Da živimo bolje“, umesto u SNP CG i SrNS, sasvim je verovatno da „vlasti u Crnoj Gori ne bi imale valjan razlog da odbijaju ozbiljne pregovore o demokratskoj rekonstrukciji Jugoslavije“ (Dimitrijević, 2002, 38). **Ali, DOS, se u kritičnom trenutku, na pravou istorijskoj raskrsnici, opredelio za drugačiju opciju, što je izazvalo lanac događaja čiji je epilog nestanak SRJ, što sam DOS nije priželjkivao.**

Istini za volju, DOS je do toga doveo jer se rukovodio kratkoročnim, taktičkim dobicima koji se ogledaju u brzom uspostavljanju legalnih organa federalne države, gubeći nažalost pri tome iz vida strateški cilj koji se sastoji u ostvarivanju **ravnopravnosti dveju republika što je**

conditio sine qua non opstanka same federacije. Može se pretpostaviti da je DOS odlukom da obrazuje saveznu koalicionu Vladu sa tvrdokornim promiloševićskim partijama Crne Gore procenio da je to manje zlo u poređenju sa štetom koja bi nastala nešto sporijom reintegracijom SRJ u Međunarodnu zajednicu, ili je pak - što nam se čini verovatnijim - pogrešno procenio reakciju koalicije „Da živimo bolje“. Ako je zaista reč o pogrešnoj proceni, pokazalo se i na ovom primeru da - kako je jedan jedan autor zapisao – da greške, pogrešna tumačenja i pogrešna shvatanja učesnika u istorijskim zbivanjima igraju onakvu ulogu kakvu igraju genetske mutacije u biološkim zbivanjima: prave istoriju (Soros, 1999, 22).

2.5 Cena brzog međunarodnog priznanja

Konstituisanje organa SRJ u kratkom roku obezbedilo je zaista neke brze i opipljive koristi od kojih ću pomenuti sledeće: već 8. oktobra 2000. predsednik SRJ, Koštunica, pozvan je na sastanak EU u Bijaricu; u novembru SRJ je zvanično sudelovala na sastanku EU u Zagrebu, a u decembru iste godine EU je ukinula carine na uvoz robe iz SRJ. Sledeće godine (2001) nastavlja se brzo približavanje SRJ Evropskoj uniji. U julu 2001. održan je prvi sastanak „Konsultativne radne grupe“ koja treba da pripremi studiju izvodljivosti za SRJ, kao uvod u pregovore o zaključivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) sa EU. Ali, potisnuti interni nesporazumi između dveju republika - o kojima je prethodno bilo reči - izbijaju na površinu, preciznije, pojavljuju se na međunarodnom planu i usporavaju približavanje SRJ EU. Do toga je došlo zbog energične težnje vladajuće koalicije u Crnoj Gori za samostalnošću (što je ostatak DOS-a uporno ignorisao i nastavljao da kao partnera u dijalogu smatra crnogorsku opoziciju) i energičnog nastojanja Srbije da opstane SRJ. U taj spor između dve strane umešala se, krajem 2001, Evropska unija (podržana od SAD). EU je zahtevala od Crne Gore da odloži održavanje najavljenog referenduma o nezavisnosti. Razlog za to je biojatan da bi eventualni uspeh referenduma i raspad SRJ na dve nezavisne države mogao da podstakne zahteve Albanaca u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji da, referendumskim izjašnjavanjem, odlučuju o pitanju svog državnog statusa, što bi neizbežno ugrozilo krhku, jedva uspostavljenu političku ravnotežu na Balkanu. Evropska unija i SAD usmerile su snažan pritisak i na Srbiju insistirajući da ona odustane od svog krutog federalnog projekta. Pritisak EU i SAD postigao je željene efekte u obema jugoslovenskim republikama, što se ogleda u tome što je Crna Gora pristala da odloži organizovanje referenduma o nezavisnosti, a Srbija odustala od projekta „funkcionalne federacije“. Obostrano ublažavanje početnih, nepomirljivih opredeljenja omogućilo je prihvatanje 14. marta 2002. od strane predstavnika SRJ i obeju republika - a u prisustvu visokog predstavnika EU, Havijera Solane - dokumenta pod nazivom **Polazne osnove za uređenje odnosa Srbije i Crne Gore** (Beogradski sporazum) kojom je osnovana **Državna zajednica Srbije i Crne Gore (DZ SiCG)**.

Posle donošenja „Beogradskog sporazuma“ postalo je jasno da će pregovore o pristupanju EU odvojeno voditi Srbija i Crna Gora, a ne SRJ. Na sastanku u Solunu 2003, na kojem su sudelovali predstavnici Srbije i Crne Gore, potvrđena je evropska budućnost zemalja Zapadnog Balkana na osnovu individualnih napredaka svake od država (princip regate). Pošto su **Polazne osnove** rezultat napora da se, po svaku cenu, nađe „srednje rešenje“ između dveju suprotstavljenih platformi, federalne i independističke, mnoge važne odredbe tog dokumenta su uopšteno formulisane da bi ih mogle prihvatiti obe politički sukobljene strane. U analizi **Polaznih osnova** nameće se najpre pitanje kako treba klasifikovati DZ SiCG na kontinuumu „unitarna država-federacija-konfederacija“. Naravno, sva ta tri oblika su idealni tipovi u Veberovom smislu od

kojih stvarnost neizbežno odstupa. Ako kao kriterijum prihvatimo preovlađujuće karakteristike, može se govoriti o konfederaciji sa nekim federalnim elementima (materija ljudskih prava, vojska). U političkoj sferi, **Polazne osnove** daju prednost konfederalnom principu, jer iz tog dokumenta nedvosmisleno proizilazi da suverenost pripada državama-članicama, a ne DZ SiCG. Nadležnosti institucija Državne zajednice Srbije i Crne Gore (Skupština, predsednik, Savet ministara i Sud) bitno su sužene, a zabranjeno je nadglasavanje država-članica. U oblasti ekonomije, **Polazne osnove** ratifikuju zatečeno stanje, jer Srbija i Crna Gora zadržavaju svoje ekonomske i finansijske sisteme sa dvema monetama, dinarom i nemačkom markom. U tom dokumentu sadržano je, istini za volju, načelno opredeljenje da će se harmonizacijom ekonomskih sistema država-članica sa ekonomskim sistemom EU obezbediti prevazilaženje postojećih razlika, ali bez preciznih vremenskih rokova. **Polazne osnove** imaju još jedno osobeno obeležje; one oročavaju trajanje Državne zajednice Srbije i Crne Gore na tri godine, posle čega je otvorena mogućnost razdvajanja što, zapravo, znači da je reč o o nekoj vrsti političkog provizorijuma.

Ne negirajući, dakle, mnoge slabosti i nedorečenosti citiranog dokumenta, ne treba ipak prevideti ni neke njegove dobre strane. Prvo, za razliku od prethodnih ustavnih aranžmana, usvajanih od nastanka „prve Jugoslavije“ (1918) pa do SRJ (1992), aranžmana koji su, bez obzira na međusobne razlike, težili preoblikovanju stvarnosti prema idealu svojih protagonista, **Polazne osnove** uvažavaju stvarne odnose između Srbije i Crne Gore telle-quelle i pružaju priliku političkim i socijalnim akterima da ponuđeni institucionalni okvir ispune sadržajem, i da ga eventualno konsenzusom menjaju. Drugo, **Polazne osnove** sadrže i izuzetno važan **proceduralni konsenzus** o tome šta će se dogoditi ako se kroz tri godine dominantne političke snage u nekoj od republika budu zalagale za proglašenje nezavisnosti. U tom slučaju propisano je referendumsko izjašnjavanje kao put ka nezavisnosti. Zvuči paradoksalno da su dve najjače i međusobno suprotstavljene crnogorske partije oko budućeg državno-pravobog statusa te republike, SNP i DPS, interpretirale Beogradski sporazum kao vlastitu pobeđu. Prva partija je isticala da je tim sporazumom uspeła da sačuva SRJ od raspada, a DPS da je DZ SCG tvorevina konfederalnog tipa koja, osim toga, opstaje samo tri godine posle, čega će njena sudbina biti rešena referendumom. Upravo je, kao što smo pomenuli, različita interpretacija istog dokumenta olakšala njegovo prihvatanje u Skupštini Crne Gore. Za **Polazne osnove** glasali su poslanici DPS, SNP, SrNS i NS CG, zahvaljujući čemu je taj dokument ubedljivo prihvaćen; od 70 prisutnih poslanika 58 je glasalo za, 11 protiv, a jedan (DUA) se uzdržao. Iako je ubedljivo prihvaćen u Skupštini Crne Gore, Beogradski sporazum je izazvao pukotine u independističkom bloku između DPS i „mlađeg partnera“ u koalicionoj Vladi, SDP čiji su poslanici glasali protiv, obrazlažući to ocenom da prihvatanje **Polaznih osnova** odlaže na neodređeno vreme crnogorski put u nezavisnost. Protiv sporazuma izjasnili su se, kao što su i najavljivali, poslanici LS CG, jer ta partija od početka devedesetih godina insistira na безусловnoj nezavisnosti Crne Gore. U Narodnoj skupštini Srbije Beogradski sporazum je izglasan ubedljivom većinom jer su ga podržali, osim poslanika vladajuće koalicije, i predstavnici DSS.

Pošto su Polazne osnove predstavljale samo prvi korak u formulisanoj Ustavne povelje Srbije i Crne Gore i Zakona o njenom sprovođenju, prethodno pomenuta uopštenost i dvosmisleni karakter važnih odredaba Polaznih osnova otežavali su tokom 2002. rad Ustavne komisije na navedenim dokumentima. Kamen spoticanja od početka je bilo pitanje načina izbora poslanika u Skupštinu buduće DZ SCG, što nije čudno, jer je izborni sistem „centralni nerv“ političkog sistema. Pobornici federalističke opcije u Crnoj Gori (SNP, SrNS, NS), uz energičnu podršku

svih relevantnih partija Srbije, nastojali su da odredbu koju o tome sadrže Polazne osnove interpretiraju kao obavezu republika da prihvate neposredne izbore za Skupštinu Državne zajednice. Nasuprot tome, njihovi oponenti su istu odredbu tumačili kao pravo Srbije i Crne Gore da, prema svojoj volji, odrede način izbora poslanika u Skupštinu. Pri tom su se, pozivali na izričit stav Polaznih osnova koji glasi: „Zakone o izboru poslanika u Skupštini Srbije i Crne Gore donose članice u skladu sa načelima ustanovljenim Ustavnom poveljom“. Pitanje načina izbora postalo je, u stvari, kristalizaciona tačka dubljih političkih sporova oko karaktera nove državne zajednice. Od odgovora na to pitanje zavisilo koja će od dveju suprotstavljenih strana na političkoj sceni Crne Gore interpretirati Polazne osnove kao svoju pobjedu. Usvajanjem neposrednih izbora u Povelji, federalistička struja u Crnoj Gori dobila bi argument za tvrdnju da je DZ SiCG, u suštini, federacija, dok bi se prihvatanje posrednih izbora uklopilo u interpretaciju independističke struje da je ta zajednica najpre savez država. U Srbiji, kao što smo prethodno naveli, postojao je konsenzus najvažnijih partija da u DZ SCG pretežu federalni elementi.

Osim simboličkog značenja, pitanje načina izbora poslanika u Skupštini DZ SiCG imalo je i velike praktično-političke efekte, naročito za partije u Crnoj Gori. U slučaju prihvatanja neposrednih izbora, rezultat takvih izbora bi se mogao unapred predvideti, jer bi na njima masovno sudelovali federalistički opredeljeni birači, dok bi independisti iz protesta apstinirali. Posredni pak izbori favorizovali su independistički blok, koji je na oktobarskim izborima 2002. u Crnoj Gori osvojio - kao što sam prethodno pokazao - ubedljivu većinu u Parlamentu. Pošto je, dakle, za obe strane ulog u igri bio izuzetno veliki, do dogovora nije došlo do početka novembra 2002, čime je propušten predviđeni rok za prijem nove DZ SiCG u Savet Evrope. Kompromis o načinu izbora poslanika ipak je postignut početkom decembra 2002, kada su se predstavnici Srbije u **Komisiji za izradu povelje** saglasili sa predstavnicima independističke struje u Crnoj Gori da prvi izbori za Državnu zajednicu budu posredni, a drugi (posle dve godine) neposredni. Kao što se moglo očekivati, ovaj kompromis usvojen je bez saglasnosti protagonista federalističke opcije u Crnoj Gori. (Krnja) saglasnost o pitanju izbora omogućila je da Ustavna komisija usvoji 16. decembra 2002 **Ustavnu povelju Srbije i Crne Gore i Zakon o sprovođenju Ustavne povelje Srbije i Crne Gore**.

Ustavna povelja Srbije i Crne Gore kojom je 4. februara 2003. obrazovana DZ SiCG, kao što sam pomenuo, sadrži mnoge nedorečenosti, praznine, uopštena i (ili) teško sprovodljiva rešenja. To je otežavalo, bez ikakve sumnje, funkcionisanje Državne zajednice, ali to nije moralo neizbežno voditi njenoj dezintegraciji, jer ako postoji želja važnih političkih aktera da politička zajednica opstane, neprimerena i loša institucionalna rešenja mogu biti zamenjena boljim. Pošto takva želja nije postojala među ključnim političkim akterima u Crnoj Gori, institucije DZ SCG predviđene **Ustavnom poveljom** postale su puke ljuštore lišene sadržaja. Zavisnost političkih institucija od interesa i želja ljudi dobro je naglasio Džon Stjuart Mil ističući da su „političke institucije delo ljudi, da svoje poreklo i egzistenciju duguju ljudskoj volji. Ljudi se nisu probudili jednog letnjeg jutra i našli ih uskrsnule. Niti one nalikuju drveću koje jednom zasađeno ‘i dalje raste’ dok ljudi spavaju“ (Mill, 1989, 9). Pošto **Ustavna povelja** ne sadrži odredbe o načinu na koji će ona biti prihvaćena u parlamentima SRJ i dveju republika, niti o načinu usvajanja zakona o njenom sprovođenju, oba dokumenata izglasana su 27. januara 2003. apsolutnom većinom u Narodnoj skupštini Srbije, a dva dana kasnije, takođe apsolutnom većinom u Skupštini Crne Gore. Savezna Skupština (oba veća) prihvatila je **Ustavnu povelju** i **Zakon o njenom sprovođenju** apsolutnom većinom, kao i republički parlamenti, 4. februara 2003, čime je konačno uspostavljena **Državna zajednica Srbije i Crne Gore. Na taj način SRJ**

je nepovratno „otišla u istoriju“, pridružujući se tako svojim dvema prethodnicama, prvoj (1918-1941) i drugoj Jugoslaviji (1945-1991).

Institucije DZ SiCG su indirektno izabrani Parlament (koji čini 59 poslanika iz Srbije i 22 iz Crne Gore) koji je formirao 2003 - u skladu sa **Ustavnom poveljom** - Savet ministara sastavljen od jednakog broja članova (po tri) iz Srbije i Crne Gore. Savet ministara ima, prema članu XII **Ustavne povelje**, uglavnom prenete nadležnosti, dok se ključne odluke donose na nivou republika. Članovi Saveta ministara pripadaju partijama vladajućih koalicija dveju republika, te je zato razumljivo što na rad tog tela bitno utiče kvalitet odnosa između vladajućih koalicija u Srbiji i Crnoj Gori. Tu treba tražiti objašnjenje što se rad Saveta ministara odvijao uz manje trzavica i sukoba do početka 2004, kad su na vlasti u Srbiji bile partije DOS-a (Đinđićeva, pa zatim Živkovićeva Vlada), nego kada je obrazovana Košunićina Vlada (mart 2004), koja je programski insistirala na federalnoj državi Srbije i Crne. Savet ministara se naročito angažovao na harmonizaciji ekonomskih sistema Srbije i Crne Gore, posebno na ujednačavanju carinskih stopa, što je jedan od preduslova za izradu Studije o izvodljivosti koja je neophodan uslov za prijem DZ SiCG u EU. Pitanje carina pokazalo se, međutim, kao izuzetno složeno, jer je interes Crne Gore bio da carine budu što niže, dok se Srbija zalagala za zadržavanje carinskih stopa, radi zaštite vlastite industrije. Ovaj posao nije u potpunosti završen u predviđenom roku, pa su organi EU obećali (u oktobru 2004) finansijsku i drugu pomoć radi njegovog okončavanja. Efikasnost delovanja Saveta ministara bitno je smanjena različitim stavovima vlada Srbije i Crne Gore oko budućnosti DZ SiCG. Vlada Srbije insistirala je na primeni člana 8 **Zakona o sprovođenju Ustavne Povelje** (2003) po kojem se u roku od dve godine od konstituisanja Skupštine SCG, tj. u februaru 2005, raspisuju neposredni izbori za poslanike te Skupštine. Uprkos tome, Vlada Crne Gore je početkom novembra 2004. odlučila da poslanike treba izabrati posredno (od strane Republičke skupštine), čime se hotimično naglašava provizorni karakter DZ SiCG.

Na kritiku zbog nesprovođenja jasne zakonske obaveze, Vlada Crne Gore je odgovorila činjenicom da Vlada Srbije krši **Ustavnu povelju** odbijanjem da izručuje optužene za ratne zločine Haškom tribunalu, jer je u tom dokumentu zapisano da je cilj DZ SiCG pristupanje EU i ispunjenje svih uslova koji su za to neophodni. Ovakav način komunikacije u kojoj se oba sagovornika čvrsto drže svojih argumenata, a ne teže da dođu do neke obostrano prihvatljive solucije, nastavio se i tokom 2005. kada je dominiralo osnovno pitanje: u kojim slučajevima će se smatrati da je referendum o nezavisnosti Crne Gore uspeo. Partije u Srbiji su insistirale na tome da je reč o tako važnom pitanju da je apsolutna većina nedovoljna i zato su tražili kvalifikovanu većinu (od 60 procenata do dve trećine). Rukovodstvo Crne Gore se tome protivilo, ali je pod uticajem EU nevoljno pristalo da to bude većina od 55 posto glasača, sa tim da više od polovine građana Crne Gore sudeluje na izborima.

Krajem maja 2006. održan je dugo odlagani referendum o nezavisnosti Crne Gore. Na referendum je izašlo rekordnih 85.7 odsto građana (419.140 od 485.280 građana) - izlaznost kojoj se nije približilo nijedno prethodno izborno nadmetanje - a za nezavisnost se izjasnilo 55.5 odsto građana, posle čega je Crna Gora proglasila svoju nezavisnost. Podrobnijim uvidom u referendumski proces, uočava se da je na izjašnjavanju identifikovan neuobičajeno visoki procenat nevažećih listića od 3.57 odsto, što je približno dvostruko više od proseka nevažećih listića na dotad održanim parlamentarnim i predsedničkim izborima u republici. Ovde je očigledno reč o glasovima protesta, ali je post festum moguće samo nagađati protiv čega je taj protest usmeren. Ostaće zauvek misterija da li je to bio izraz neslaganja sa dilemom u

referendumskom pitanju, jer su u maju 2006. Srbija i Crna Gora funkcionisale kao nezavisne države, pa je za neke građane postavljanje pitanja o tome bilo potpuno depasirano. Ili je pak samo referendumsko pitanje bilo uvredljivo zato što implicira mogućost razdvajanja dve izuzetno bliske države? Ukoliko je posredi ovaj drugi razlog, lako je zaključiti da su građani koji su koristili nevažeće listiće, možda mogli svojim negativnim izjašnjavanjem promeniti ishod referenduma.

II PREDSEDNIČKI IZBORI

1. Predsednički izbori 2000.

Predsednički izbori u SRJ održani su istovremeno sa saveznim, parlamentarnim, pokrajinskim i lokalnim izborima, ali su možda, politički posmatrano, predsednički izbori bili važniji od svih, jer je na njima u borbi sa opozicionim kandidatima odmeravao snagu Milošević, ne samo najmoćnija politička ličnost vladajućeg režima, nego i njegov vid vladavine. Miloševićev politički uticaj bio je tako veliki da bi se moglo zamisliti da DOS pobedi na svim izborima za predstavnička tela, ali da priroda političkog režima ostane neizmenjena, ako Milošević zadrži položaj predsednika republike. Sa druge strane, očuvanje političkog status quo-a bilo je teško i zamisliti ako Milošević bude poražen u trci za predsedničku fotelju, bez obzira na ishod ostalih izbora.

1.1 Važnost izbora

Za Miloševića „ulog u igri“ nije bila samo predsednička fotelja, nego - zbog optužbe Haškog tribunala - i neke druge vrednosti, poput lične slobode, sigurnosti porodice, bezbednosti zamašne imovine i dr. Zbog toga se može razumeti zašto se zaplet oko izbornih rezultata, do kojeg je došlo na kraju izbornog procesa, najviše ticao ishoda predsedničkih izbora, dok su ostali izbori ostali u senci predsedničkih. Uz Miloševića, na predsedničkim izborima sudelovala su još sledeća četiri kandidata: Vojislav Koštunica (DOS), Tomislav Nikolić (SRS), Vojislav Mihailović (SPO) i potpuno anonimni kandidat, Miodrag Vidojković (Afirmativna stranka). Prema nalazima predizbornih empirijskih istraživanja, Koštunica je uživao ubedljivo najveću podršku građana, Milošević je bio na drugom mestu, a Nikolić i Mihailović su za njima ubedljivo zaostajali, dok je Vidojković retko pominjan (nalazi raznih istraživačkih institucija, u: Goati, 2001, 244). Istini za volju, većina predizbornih istraživanja pokazivala je da postoji veliki broj neodlučnih građana čijim mobilisanjem može biti promenjena izborna snaga pojedinih kandidata. Za Koštunicu je na izvestan način „radilo vreme“, jer Miloševićev režim nije uspeo da u predizbornom razdoblju spreči brzi rast cena i sve veće nestašice osnovnih životnih namirnica (ulja, šećera, brašna), što je, svakako, podstaklo izvestan broj neopredeljenih da glasaju za glavnog opozicionog kandidata. Koštuničinu ubedljivu prednost, o kojoj su svedočili nalazi empirijskih istraživanja, vladajući režim nije uspeo nadoknaditi pojačavajući sistematsku kampanju protiv njega i DOS-a, u zvaničnim medijima, naročito u RTV Srbije. U toj kampanji, kao i u prethodnim, demokratska opozicija je optuživana kao antisrpska i izdajnička, a njeni lideri nazivani su plaćenicima NATO-a, špijunima i „petom kolonom“.

1.2 Suprotstavljeni programi

Okosnica Miloševićeve izborne platforme – kao i platforme koalicije SPS i JUL-a na istovremeno održanim parlamentarnim izborima - bila je insistiranje na neophodnosti istovremene borbe protiv pritisaka međunarodnog svetskog poretka i protiv demokratske opozicije, koja

je shvatana kao instrument „svetskog poretka“ kojim on nastoji da „disciplinuje“ SRJ. Takva platforma nagoveštavala je, u slučaju Miloševićeve pobeđe, još potpuniju izolaciju zemlje od Međunarodne zajednice i povećanje stepena unutrašnje represije, a na ekonomsko-socijalnom planu sve veću bedu i siromaštvo. Nasuprot tome, kandidat DOS-a, Koštunica, i kandidati DOS-a na predstavničkim izborima (savezni, pokrajinski, lokalni), zalagali su za korenite političko-ekonomske promene i brzo poboljšanje životnog standarda građana. DOS je u svom izbornom programu podrobno opisao porazne efekte politike Miloševićevo režima u protekloj deceniji koji se ogledaju u drastičnom osiromašenju građana čiji su realni dohoci 2000. pali na jednu desetinu dohodaka ostvarenih 1989, visokoj stopi nezaposlenosti od 25.6 odsto, približnom broju od 600.000 izbeglica iz BiH, Hrvatske i Kosmeta i u faktičkom gubitku suvereniteta Srbije nad Kosovom i Metohijom. Taj program obećavao je da će stupanjem DOS-a na vlast biti ostvarena postepena ili sigurna poboljšanja u svim životnim sferama.

1.3 Izborni rezultati

U prvom krugu predsedničkih izbora, održanom 24. septembra, sudelovalo je 71.5 odsto građana. Ishod izbora u velikoj meri je potvrdio nalaze prethodnih empirijskih istraživanja, jer je trijumfovao Koštunica za koga je glasalo 50.2 odsto građana (ili 2.470.304), čime je izabran za predsednika republike. Iza Koštunice znatno je zaostao Slobodan Milšević, koji je osvojio 37.1 odsto (ili 1.826.799) glasova. Ostali učesnici zadobili su daleko manje glasova od prve dvojice (Nikolić – 5.8 odsto; Mihailović – 2.9 odsto i Vidojković - 0.93 odsto). Ali, Savezna izborna komisija (SIK) nije proglasila pobeđu Koštunice kao što to zakon propisuje, nego je ta komisija (tačnije rečeno, njen stalni deo) nastojala da preinači izborne rezultate, tvrdeći da Koštunica nije osvojio natpolovičnu većinu glasova i da je zato nužno da Koštunica i Milošević odmere snage u drugom izbornom krugu. Prilikom „uštímanja“ izbornih rezultata od strane SIK-a potkrala se jedna bitna materijalna greška. U **Odluci** SIK-a, objavljenoj u **Službenom listu SRJ**, navedeno je da broj građana koji su glasali iznosi 5.053.428, a broj upotrebljenih glasačkih listića 5.053.090. Na tu odluku SIK-a, DOS je uputio prigovor, ali je taj prigovor, kao što se moglo očekivati, odbačen od strane SIK-a. Posle toga, DOS je predložio ponovno prebrojavanje glasova, uz prisustvo međunarodnih posmatrača, što je visoki funkcioner SPS Šainović odbio tvrdeći da „mi imamo institucije koje se tim bave“. Na žalbu DOS-a zbog toga što nije proglašena pobeđa Koštunice, Ustavni sud je 4. oktobra 2000. doneo **Rešenje** prema kojem prvi krug izbora treba da se ponovi!

Zbog očigledne izborne prevare, lideri DOS-a pozvali su 28. septembra na građansku neposlušnost što je imalo izvanredan odziv. Višednevne demonstracije dostigle su vrhunac 5. oktobra, kada je na ulice Beograda izašlo oko 700.000 ljudi koji su zauzeli (i zapalili) Saveznu skupštinu i zgradu RTS-a. Masovno krvoprolíće je izbegnuto, jer su elitne policijske jedinice odbile da pucaju u demonstrante i pridružile se građanima. Tako se na ulicama Beograda dogodila „meká demokratska revolucija“, koja je po masovnosti bila slična događajima u Pragu 1989. Ali, izvesna razlika postoji jer je na ulicama Beograda ipak bilo nasilja, doduše u malom obimu (jedna osoba mrtva, više desetina ranjenih i povređenih suzavcem kojim je policija pokušala zaustaviti demonstrante). Zaustavljanju spirale nasilja doprineo je Savezni ustavni sud, koji je posle masovnog izlaska građana na ulice potpuno korigovao svoju prethodni stav i doneo novu **Odluku** kojom je istovremeno usvojio žalbu DOS-a, poništio **Rešenje** SIK-a o odbijanju Koštuničinog prigovora o poništavanju dela izbornih postupka, stavio van snage odluku SIK-a o utvrđivanju rezultata glasanja na Kosmetu i, najzad, poništio **Rešenje** SIK-a kojim je odbačena dopuna Koštuničinog prigovora. Na taj način, Vojislav Koštunica je postao

predsednik republike, što je sam Milošević priznao. Porazom Miloševića počela je nezadrživa dezintegracija autoritarnog režima. Najpre su otkazale poslušnost vitalne poluge tog režima: policija, bankarstvo, univerzitet, informacije. Mnoge institucije spontano su prestale da primenjuju propise nametnute u prethodnom razdoblju. Beogradski univerzitet je umesto zakona 1998. koji je ukinuo autonomiju univerziteta, počeo da deluje u skladu sa pretodno važećim zakonskim propisima. Istovremeno, iz rukovodstva Univerziteta i većine fakulteta, izlobovani su pojedinci i garniture nametnute od strane režima. U mnogim važnim institucijama i organizacijama, akcijom zaposlenih smenjeni su sa ključnih položaja pojedinci bliski političkoj vladajućoj nomenklaturi. Posle septembarskih parlamentarnih izbora uspostavljen je odnos snaga u Saveznoj skupštini koji se bitno razlikuje od odnosa snaga u Parlamentu Srbije, proizišlom iz izbora 1997. U Saveznom parlamentu ubedljivu nadmoć zadobile su demokratski opredeljene partije, dok su u Republičkom parlamentu dominirale partije starog režima, izabrane 1997. Taj dualizam biće otklonjen tek na decembarskim izborima 2000. za Narodnu skupštinu Srbije.

1.4 Dalekosežni efekti

Iako se Miloševićev poredak od svog uspostavljanja 1990. (imam u vidu višepartijsko razdoblje) uobičajeno svrstava u autoritarne poretke tout court, neophodno je, po mom mišljenju, razlikovati dve faze tog poretka. Prva faza traje od 1990. do 1998, a druga od 1998. do 2000. U prvoj fazi reč je o autoritarnom poretku sa nekim liberalnim crtama (pseudodemokratija). Izvesni liberalni elementi ogledaju se u mogućnostima niskotiražnih medija da kritikuju vlast, kao što je to na primer bio slučaj sa „Našom borbom“, nedeljnikom „Vreme“ i mesečnikom „Republika“. Drugi liberalni element ogledao se u tome što je Milošević, bar u izvesnoj meri, bio vezan zakonima. Navodim kao primer da on nije 1997. po treći put konkurisao za mesto predsednika Republike Srbije zato što član 86 Ustava 1990 (stav 3) propisuje da „isto lice može biti izabrano za predsednika Republike najviše dva puta“. To ističem, jer je bilo pravnih stručnjaka koji su ovu jasnu jasnu odredbu „rastegljivo“ tumačili, (pozivajući se na činjenicu da, kad je Milošević prvi put izabran, 1990, on vršio dužnost predsednika samo dve godine). Uprkos spremnosti „režimskih eksperata“ da - i pored kristalno jasne ustavne zabrane sadržane u citiranom članu 86 - opravdaju treći Miloševićev mandat na položaju predsednika republike, on nije hteo da izaziva kritike domaće i strane javnosti i odustao je od kandidature.

U drugoj fazi Miloševićevog poretka, kao početnu tačku smatram optiranje SPS, 24. marta 1998. da uspostavi koalicionu Republičku vladu sa ultranacionalističkom SRS, umesto sa (u tom trenutku) prodemokratskom i proevropskom SPO. Od tada je autoritarni poredak ne samo gubio malobrojna liberalna obeležja, već je nezadrživo klizio prema sultanizmu. Navešću nekoliko argumenata koji govore u prilog ranije iznete hipoteze. Prvi argument jeste bitno sužavanje slobode nezavisnih medija ostvareno **Zakonom o javnom informisanju Republike Srbije** (1998). Tim zakonom ustanovljene su visoke novčane sankcije (čl. 69) protiv medija koje se izriču u prekršajnom, a ne u krivičnom postupku. Objašnjenje zašto je materija iz domena redovnih sudova stavljena u nadležnost sudijama za prekršaje treba tražiti u tome što, kako jedan poznavalac ocenjuje „prekršajni organi nisu sudovi u ustavnom smislu, ne uživaju Ustavom garantovanu nezavisnost i stalnost sudske funkcije. Sudije za prekršaje imenuje Vlada Srbije i po uprošćenoj proceduri može ih razrešiti dužnosti. Otuda je, za razliku od redovnih sudova, na prekršajne organe mnogo lakše ostvariti odlučujući uticaj izvršne i političke vlasti“ (Vučetić, 2000, 22). Sudije za prekršaje su odmah posle stupanja navedenog zakona na snagu, počele da izriču visoke novčane kazne nezavisnim glasilima u kojima je opozicija iznosila kritičke ocene o

politici vladajuće elite. Od početka oktobra 1998. pa do kraja februara 2000, nezavisni mediji su - prema podacima Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS) - kažnjeni 47 puta sa ukupno 24.424.000 dinara, ili nešto više od 6 miliona nemačkih maraka po zvaničnom kursu (**Blic**, 29. mart 2000). Od februara pa do kraha Miloševićevog režima, 5. oktobra 2000 - kada se taj zakon prestao primenjivati - kampanja režima protiv nezavisnih medija je intenzivirana, pa je suma izrečenih kazni porasla na oko 14 miliona nemačkih maraka. Drakonske finansijske kazne i drugi oblici pritiska doveli su do gašenja više nezavisnih glasila (štampanih i elektronskih), što je omogućilo vladajućoj koaliciji da još potpunije zagospodari medijskim prostorom Srbije.

Pored novinara, ciljna grupa represije vladajućeg poretka postali su lideri partija demokratske opozicije i aktivisti nevladinih organizacija, naročito studentskog pokreta (od maja 2000. narodnog pokreta Otpor). Za dve godine privedeno je na informativni razgovor u policiju mnogo ljudi, pokrenut je sudski postupak ili je uhapšeno 1.700 članova „Otpora“. Policija je čak 4. septembra 2000, bez sudskog naloga, upala u centralu tog pokreta i zaplenila svu opremu. Protiv predsednika ND, Dušana Mihailovića, podignuta je optužnica 24. februara 2000. zbog ocene saopštene na „Studiju B“, da „stranka na vlasti vlada pomoću terora i da je to prvi stadijum diktature“. Krajem marta 2000, grupa visokih funkcionera Miloševićevog režima podnela je seriju krivičnih prijava (zbog klevete) protiv funkcionera opozicionih partija (DS, ND, GSS, Socijaldemokratske partije - SDP i Demohrišćanske stranke Srbije-DHSS). Oštrica napada režima bila je usmerena takođe i na advokate, što ilustruje podatak da je krajem marta 2000. bio u toku krivični postupak protiv sedam advokata koji su branili nezavisne medije, učesnike mirnih protesta ili opozicione političare (**Blic**, 29. mart 2000). Miloševićev poredak naročito se nemilosrdno obračunavao sa učesnicima višemesečnih mirnih demonstracija koje je od 19. septembra 1999. pa sve do septembarskih izbora 2000. organizovala koalicija opozicionih partija „Savez za promene“ (DS, GSS, Demohrišćanska stranka Srbije i ND). Na bitno zaoštavanje stava Miloševićevog režima prema opoziciji upozorili su, s pravom, neki domaći i strani autori (npr: Vučetić, 2000, 22; Cohen, 2001, 423-424).

Drugo, regresivne tendencije u političkoj sferi pored **Zakona o Univerzitetu** (1998) snažno je podstakao **Zakon o lokalnoj samoupravi** (1999) koji je još više redukovao inače malu finansijsku i kadrovsku samostalnost opština i gradova. Citirani zakoni bitno su suzili prostor sloboda i prava građana i poslužili kao alibi za sve češću i masovniju primenu nasilja.

Treće, pored otvorene represije kojoj je bila izložena, opozicija je delovala u atmosferi sve veće egzistencijalne nesigurnosti, podstaknute nerazsvetljenim atentatima ili pokušajima atentata na istaknute ličnosti iz političkog života (npr. dva pokušaja atentata na lidera SPO, Vuka Draškovića), za koje su postojale indicije da ih je organizovala služba Državne bezbednosti. Takvu atmosferu podgrejavala je i otmica i ubistvo bivšeg predsednika Srbije, Ivana Stambolića, izvršena 26. avgusta 2000. (informacija o ubistvu obelodanjena je tek 2003, za vreme operacije Sablja). Sumnju javnosti da otmica ima političku pozadinu pojačale su informacije da je Stambolić u kampanji za septembarske predsedničke i parlamentarne izbore 2000. pomagao DOS-u. U eliminaciji ili zastrašivanju protivnika Miloševićevog režima važnu ulogu, pored policije, igrale su paravojne i parapolicijske jedinice. Slobodan Antonić je o tome zapisao sledeće: „Povećanje nasilništva uočavalo se i kada je reč o pojavi parapolicijske, kao i o brojnim nerazjašnjenim ubistvima (podvukao S. A.) politički značajnih ličnosti. Što se tiče parapolicijske, u Beogradu je postojao čopor kratko ošišanih neotesanih muškaraca, uglavnom obučeni u tamnu odeću, koji je iznenada napadao i premlaćivao učesnike protivladinih demonstracija... Zašto je vlast bila

blagonaklona prema ovim grupama, pokazalo se nakon sloma režima, kada su u prostorijama SPS nađeni platni spiskovi batinaša... Isto, premda su po zakonu automatske puške mogli da koriste samo vojska i policija, pripadnici pojedinih paramilitarnih grupa javno su paradirali naoružani dugim cevima..." (Antonić, 2002, 448). Najzad, četvrto, Miloševićev poredak je potpuno prekinuo odnose sa demokratski izabranim rukovodstvom Crne Gore (izbori su, kao što je prethodno naglašeno, održani 31. maja 1998) i nastojao je da to rukovodstvo prinudi na popuštanje, ne samo „ekonomskom blokadom“ nego i pretnjom vojnom intervencijom.

Istini za volju, involucija u ogoljeni autoritarizam nije dovedena do kraja, jer u Srbiji ipak nisu zakonom zabranjene opozicione političke partije, mada je sloboda njihovog delovanja bila bitno ograničena. Uz to, ukidanje opozicije bilo je najavljeno u govoru predsednika SRJ i predsednika SPS Miloševića na Četvrtom kongresu SPS 17. februara 2000. U tom govoru Milošević je tvrdio da u Srbiji ne postoji opozicija, nego „grupacija potplaćenih slabića i lopova koji, koristeći teško vreme u kojem mnogi ljudi ne žive lako, i koristeći značajna finansijska sredstva koja im se doturaju iz inostranstva, manipulišu osećanjima i potrebama izvesnog broja ljudi, često veoma mladih prećutkujući razloge zbog kojih je teško, lažući ih da iz teškoća nema izlaza bez savijene kičme pred silom koja je pokorila ceo svet..." (Politika, 18. februar 2000). **S obzirom na moć kojom je Milošević raspolagao, izneta ocena nije bila samo semantička pretnja opoziciji, nego najava da će opozicija biti i istinski ukinuta.**

Posle održanog Miloševićevog govora intenzivirane su represivne mere protiv opozicionih partija, na osnovu čega se može zaključiti da je vladajući poredak prestao da „toleriše opoziciju“, što je konstitutivno obeležje pseudodemokratije, čime je pseudemokratija involuirala u autoritarni poredak (koji Dajmond naziva rezidualnom kategorijom). Ono što je prethodno rečeno rezimirao bih na sledeći način. **U periodu od deset godina (1990-2000) u Srbiji su bili na snazi ne jedan, nego dva tipa političkog poretka. Od 1990. do 1998. to je pseudodemokratija, a u drugom razdoblju to je „ogoljeni“ autoritarni poredak, sa primesama sultanizma. Ovo je važno imati u vidu, jer su upravo u drugom razdoblju održani savezni izbori za Parlament i predsednika republike (24. septembra 2000) čije je rezultate vladajući poredak pokušao falsifikovati, što je dovelo do „oktobarskog prevrata“ kojim je taj poredak eliminisan. Upravo pred septembarske savezne izbore 2000. taj poredak je - kako sam pokazao na drugom mestu (Goati, 2000, 54-57) - ispoljio naglašene sličnosti sa sultanizmom čija su bitna obeležja nejasne granice između režima i države, personalizacija vlasti, konstitucionalna hipokrizija, uska socijalna osnova podrške i odsustvo razgraničenja vladarevog bogatstva i „javne blagajne“ (Chehabi and Linz, 1998, 11-23). Imajući u vidu ono što je prethodno rečeno, u Srbiji se, krajem devedesetih godina, uopšte nije moglo govoriti o državi u uobičajenom smislu, ni o nedemokratskoj državi, nego - kako dobro uočava Nenad Dimitrijević - o paradržavnom kartelu u kojem arbitrarno odlučuje uski krug sa Miloševićem na čelu. „Arbitrarnost je zauzimala ono sistemsko mesto koje u demokratskim društvima pripada konstitucionalizmu i valja je čitati kao temeljno svojstvo režima u njegovom ‘institucionalnom’ aspektu. ‘Ustavni sistem’, sa svojim institucijama, normama i procedurama, bio je tek instrument koji su vladajući arbitrarno koristili za svoje posebne ciljeve. Sistem dominacije nije bio samo principijelno neograničen, već i visoko personalizovan. Mesto koje u demokratiji pripada javnoj dimenziji institucionalizovane politike, zauzeo je kompleksan netransparentni sistem privatizovane vladavine. Srbijom je vladao paradržavni kartel koji su tvorili ‘zvanične’ političke institucije, vladajuća partija sa njenim ‘koalicionim’ satelitima, vojska, raznovrsne policijske formacije, mafija, dvorski intelektualci, sa predsednikom republike kao centrom paukove mreže i personifikacijom sistema“ (2004, 58-59).**

NEKOLIKO OPŠTIH UVIDA

Na gotovo potpuno razorenoj ekonomskoj osnovi, u Srbiji i Crnoj Gori početkom devedesetih godina, ne samo da se nije mogla brzo razviti mreža interesno izdiferenciranih društvenih grupa, nego su oslabili i zameci interesnog organizovanja koji su uspostavljeni u razdoblju „samoupravnog socijalizma“ (do 1991). Slabe interesne grupe ne mogu na zadovoljavajući način obaviti proces artikulacije parcijalnih interesa, u čemu u mnogi pisci uočavaju jednu od velikih slabosti ne samo partija, nego i političkih sistema postkomunističkih zemalja (Agh, 1993, 44; Agh, 1994, 231; Wesolowski, 1991, 5). Uprkos tako nepovoljnim uslovima u društvenom okruženju, političke partije su, kao feniks iz pepela, ustajale iz mrtvih i nastajale u Srbiji i Crnoj Gori od novembra 1989. godine. Većina relevantnih partija uspeła je za nešto više od dve decenije, uprkos mnogim teškoćama (finansijskim, kadrovskim, institucionalnim), da organizaciono ojača, razvije se, učvrsti veze sa svojim pristalicama i uspostavi „kapilarnu“ organizaciju na teritoriji obeju republika. Izbori održani u posmatranom razdoblju bili su svojevrsno ogledalo snage partija koja se nije menjala samo uobičajenim rastom ili opadanjem podrške koju one poseduju u društvu, nego i obrazovanjem novih i rascepima postojećih partija, kao i spajanjem manjih političkih partija u veće organizacije. Sada ću se baviti nekim važnim političkim obeležjima koja se uočavaju u više od dve decenije delovanja partija i partijskog sistema u Srbiji i Crnoj Gori.

1. Partije i partijski sistemi

U Srbiji su u kratkom razdoblju osnovane Demokratska stranka (12. decembra 1989), Srpska narodna obnova (6. januara 1990), Srpski pokret obnove (14. marta 1990), Nova demokratija – pokret za Srbiju, Srpska radikalna stranka (23. februara 1991) i druge (šire o tome: Vukomanović, 1998). U Crnoj Gori osnivanje partija počelo je 12. decembra 1989, kad je formirana Demokratska alternativa, a potom je obrazovan Liberalni savez (4. aprila 1990), pa su, zatim, u kratkom razdoblju formirani Socijaldemokratska partija i Narodna stranka. Proces nastanka novih stranaka bi je tako intenzivan da je broj stranaka krajem 1994. bio u Srbiji 350, a u Crnoj Gori sredinom 1996. 58 (Pavićević, 1997).

U posmatranom razdoblju, u Srbiji i Crnoj Gori događale su se značajne promene u postojećim partijama, prvenstveno podele partija ili, ređe fuzije više različitih partija u jedinstvenu organizaciju. Pomenuću samo neke, najvažnije promene u „partijskim sazvežđima“ dveju zemalja. U Srbiji su mnoge partije nastale posle internih rascepa. To je bio slučaj sa DSS, koja je obrazovana iz DS-a 1992, da bi se 1998. iz DSS-a izdvojila Demohrišćanska partija (DHP). Iz SPO-a otepcila se, krajem devedesetih godina, NS. U postoktobarskom razdoblju značajan rascep dogodio se 2004. u DS, kada se iz nje izdvojila grupa funkcionera i članova koja je obrazovala LDP. Taj rascep nije bitno narušio izborni rejting DS. Naprotiv, ta partija je, kao stožerna partija koalicije „Za Evropsku Srbiju – Boris Tadić“, osvojila na izborima 11. maja 2008. čelnu poziciju i, ubrzo posle toga, obrazovala koalicionu Republičku vladu (2008-2012), a LDP je na istim

izborima dobila podršku 5.2 odsto birača (i 13 poslaničkih mesta). Krajem 2002, iz nevladine organizacije G17 plus obrazovana je istoimena stranka koja je već na parlamentarnim izborima sledeće godine uspeła da uđe u Parlament i osvoji 13.6 glasova i 34 poslaničkih mesta. G17 plus je na parlamentarnim izborima 2012. učestvovala kao članica koalicije „Udruženi regioni Srbije“ (URS). Posle završenih izbora, stranke koje čine tu koaliciju (od kojih je najvažnija G17 plus) odlučile su da obrazuju jedinstvenu partiju. Slični procesi očitovali su se u partijskom sistemu Crne Gore. U toj zemlji došlo je 1997. do rasepa vladajuće DPS, posle čega je gubitničko krilo uzelo naziv SNP. Zanimljivo je da su na parlamentarnim izborima, održanim posle rasepa 1997, pomenute dve stranke bile dugo (izbori 1998, 2001, 2002) dve najjače partije u partijskom sistemu Crne Gore. O raskolu se može govoriti i u NS-u, iz koje se 2001 odvojio deo koji je uzeo naziv Srpska narodna stranka (SrNS). Ubrzo je po parlamentarnoj snazi SrNS pretekla izvornu NS. Iz SrNS je, opet rasepom, nastala 2003. Nova srpska demokratija (NSD). Od novih partija u Crnoj Gori pomenuću sledeće: Pokret za promjene (Nebojša Medojević) koja je na prvom učešću na parlamentarnim izborima 2006. osvojila 13.1 odsto glasova i zadobila 11 mandata, Novu Srpsku demokratiju, koja je na parlamentarnim izborima 2009. osvojila 8 mandata i Pozitivnu Crnu Goru (Darko Pajović) koja na parlamentarnim izborima 2012. dobila 7 mandata.

Sa nastankom novih parlamentarnih partija, opadala je snaga starih, NS i SrNS koje su nestale sa parlamentarne scene, dok je parlamentarni uticaj SNP postepeno slabio. U Crnoj Gori parlamentarna struktura izmenjena je i na jedan osoben način - za koji nisam našao odgovarajuće primere u literaturi - odlukom rukovodstva jedne parlamentarne partije da izvrši vlastitu „eutanaziju“. Reč je, zapravo, o odluci rukovodstva LS CG donetoj 2005. da ova partija prestane funkcionisati. Ta bizarna odluka zasluđuje kratak komentar. LS CG je partija koja je samostalo funkcionisala od 1992. (od 1990. do 1992. delovala je u okviru SRSJ) i koja je u trenutku „eutanazije“ imala četiri poslanika u Crnogorskom parlamentu i odbornike u većini od dvadeset i jedne opštine. Ovoj odluci vanredne Konferencije LS CG (2005), prethodili su unutrašnji sukob i isključenje iz partije njenog predsednika Miodraga Živkovića, pa potom (sredinom marta 2005) neuspeh partije na lokalnim izborima u Nikšiću. Ali, pretpostavljam da je to bio samo okidač, a da najdublji uzrok odluke o samoukidanju treba tražiti u nezadovoljstvu pripadnika vrha LS CG zbog toga što im je vladajuća stranka, DPS, preuzela - u nekoliko etapa, počevši od 1998 - ključne intergrativne ideje, kao što su: insistiranje na nezavisnoj, mediteranskoj, multikulturalnoj Crnoj Gori koja teži da postane član EU i atlantskih integracija. DPS je, jamačno, uspeła da na idejama LS CG izgradi snažan vlastiti identitet i zadobije podršku velikog dela biračkog tela na izborima za Republički parlament 2001. i 2002, kao i na izborima za predsednika Crne Gore 2002. i 2003, dok je LS CG, koja je začetnik i prvi promoter tih ideja daleko zaostala iza DPS. Nisam daleko od pomisli da je rukovodstvo LS CG, ozlojeđeno takvim raspletom, izvelo neopoziv zaključak o nedovoljnoj sposobnosti crnogorskog društva da adekvatno vrednuje političke aktere, odbijajući pri tom da traži kao razloge malu izbornu podršku u sopstvenom političkom delovanju, posebno u svojoj opsesivnoj kritičkoj usmerenosti ka DPS i spremnosti da u borbi protiv te partije stupi (2002) u politički savez čak i sa promiloševićevskim partijama (SNP, SrNS). U obrazloženju odluke donete na zasedanju vanredne Konferencije LS CG o „samoraspuštanju“ partije, dominirala je tvrdnja o nepopravljivo nedemokratskom društvu Crne Gore. U tom neobičnom „nekrologu“ LS CG, koji zasluđuje da bude citiran, rukovodstvo te partije je za malu vlastitu izbornu podršku u biračkom telu okrivilo „crnogorski mafijaški sistem (koji je - V. G.) planski uspio da u lažnom parlamentarnom sistemu konstituiše njemu lojalnu opoziciju, inteligenciju koja je „podredila

narodne interese interesima mafije“, kao i sve medije, jer su „pod kontrolom mafije“. Suštinska poruka tog u mnogo čemu jedinstvenog „političkog rekvijema“ jedne partije jeste da LS CG nestaje sa političke scene, jer je previše dobra za crnogorsko društvo ogrezlo u kriminal.

Da bismo kvantitativno izrazili burne promene na partijskim scenama Srbije i Crne Gore u posmatranom razdoblju, poslužićemo se „indeksom izborne nestabilnosti“ koji se formira sabiranjem pozitivnih i negativnih razlika u procentu glasova koji su parlamentarne partije osvojile na izborima u odnosu na prethodne izbore i dobijena vrednost se deli sa 2. **Prosečan indeks „izborne nestabilnosti“ od 1990. do 2013. u Crnoj Gori iznosi 15.8, dok on u Srbiji dostiže vrednost 24.2 poena.** Formiranje ovog indeksa bilo je izuzetno teško, jer su partije Srbije i Crne Gore na sukcesivnim izborima sudelovale kao članice različitih koalicija, pa sam njihovu snagu procenjivao na osnovu ranijih učinaka što, objektivno, povećava verovatnoću pogrešaka. Izborna nestabilnost je naglašena i u drugim postkomunističkim zemljama, o čemu govori podatak da je u Poljskoj na izborima 1993. iznosila 34, a u Mađarskoj 1994. 28 poena što je - kako beleži Gabor Toka - skoro tri puta više od prosečne izborne nestabilnosti u zemljama Zapadne Evrope na izborima održanim od 1885. do 1985. (Toka, 1996, 121). Prosečna ukupna izborna nestabilnost bila je od kraja Drugog svetskog rata do 1985 - prema Majnvaringu - u zemljama stabilne demokratije 9.7, u starijim latinameričkim demokratijama 20.5, 30 u novijim latinoameričkim demokratijama 20, i u četiri poskomunističke zemlje 35,3 poena (Mainwaring, 1998. 71; slično: Mair, 1997, 182-183). Crna Gora je u ovom pogledu slična starijim latinameričkim demokratijama, a Srbija novijim latinoameričkim demokratijama.

Većina relevantnih partija Srbije i Crne Gore, kao i većina partija postkomunističkih zemalja uključujući Makedoniju (Šiljanovska -Davkova, 2006, 212) oslanja se na interesno nedovoljno izdiferenciranu „klijentelu“. Po tome one podsećaju na catch-all party. Ali, ovde nipošto ne treba prevideti jednu značajnu razliku; kod srpskih, crnogorskih i makedonskih partija nije uspostavljena čvrsta povezanost tih partija i interesnih grupa, što je bitno obeležje catch-all party. Od tri pomenute zemlje, crnogorske partije sredinom prve decenije ovog stoleća najviše liče, kako sam zapisao u jednom tekstu na „protopartije“ koje su obeležavale prvu formativnu fazu partijskih sistema u postkomunističkim zemljama ovog područja. Bliskost se ogleda u spremnosti nekih crnogorskih partija da svoje protivnike etnički definišu, pa nije slučajno da se partije i po vlastitoj percepciji svrstavaju u „crnogorski blok“ i „srpski blok“ (Goati, 2008, 286). Istini za volju, posle referenduma o nezavisnosti Crne Gore, sprovedenom 2006, rasep na independističke i federalističke partije je izgubio nekadašnju oštrinu, te se i etnička oznaka partija sve manje spominje.

U proteklom razdoblju nismo samo svedoci burnih promena broja i relativnog odnosa snaga između partija, nego i u Srbiji i Crnoj Gori transformacije partijskog sistema pod kojim podrazumevamo „mrežu konkurentskih odnosa između partija... Partijski sistem nije bukvalno zbir partija - ljudi, institucija i aktivnosti. On je, umesto toga, konkurencija između tih partija u okviru jednog političkog režima i sistem konkurencije (partijski sistem) je to što daje demokratskim partijama jedinstvenu važnost“ (Rae, 1967, 47). Baš zato što partijski sistem nije puki zbir partija, svaka promena broja partija ili njihovih obeležja ne znači per se promenu partijskog sistema. O promeni sistema može se govoriti samo ako se sistem transformiše iz jedne klase u drugu ili iz jednog tipa u drugi (o tome šire: Goati, 2008, 289-291) Kad je reč o klasifikaciji partiskih sistema, ona se zasniva na broju parlamentarnih partija i s obzirom na taj numerički kriterijum može se razlikovati jednopartijski, dvopartijski, tropartijski i četvoropartijski sistem.

Diverže (1976, 195) smatra da iznad četiri partije nikakva klasifikacija nije moguća i naziva takve sisteme „polipartijskim“. Napominjem da je za većinu pisaca „jednopartijski sistem“ *contradictio in adiecto* zato što „sistem“ pretpostavlja više aktera, a najmanje dva, a povrh toga, politički život u zemljama sa jednom partijom kvalitativno se razlikuje od političkog života u zemljama sa višepartijskim sistemima.

Posle prvih izbora 1990, u Srbiji je bio na snazi tropartijski sistem (SPS, SPO, DS) sa dominantnom partijom (SPS), što se nastavilo i posle drugih izbora (SPS, SRS, DEPOS). Doduše, DEPOS je koalicija (SPO, DSS, GSS) koju treba razumeti kao više od jedne partije (eventualno dve), pa bi se, ako bih tako postupio, klasifikacija partijskog sistema promenila od tropartijskog u četvoropartijski. Osim toga, posle parlamentarnih izbora 1992, DS nisam uračunao u relevantne partije, jer je osvojila manje od 5 odsto glasova što sam, uslovno, koristio kao granicu relevantnosti (DS je osvojila 4.2 glasova i 6 mandata). Na parlamentarnim izborima 1993. partijski sistem Srbije je evoluirao u „polipartijski“, da bi se na izborima 1997. ponovo „vratio“ u tropartijski obrazac (koalicija SPS - JUL - ND – SRS - SPO). U ovom slučaju pitanje jeste takođe procene da li rečenu koaliciju treba računati kao jednu ili kao dve partije. U potonjem slučaju, partijski sistem je četvoropartijski, a ne tropartijski. Pri analizi parlamentarnih izbora 1997, treba svakako imati u vidu da je dvanaest opozicionih partija bojkotovalo te izbore zbog izrazito neravnopravnih uslova nadmetanja, pa se zato može oceniti da je iz tih izbora proizašao „krnji Parlament“. Nakon svih izbora, održanih posle demokratskog preokreta 5. oktobra 2000, u Srbiji su obrazovani polipartijski sistemi.

Partijski sistem Crne Gore doživeo je takođe velike promene u posmatranom razdoblju. Sve do rascepa DPS (1997), to je bio sistem sa više relevantnih partija (1990 - 4; 1992 - 4; 1996 - 3) u kojem je politički dominirala DPS. Posle rascepa DPS i parlamentarnih izbora 1998, na političkoj sceni ove republike uočavaju se sledeće relevantne partije: DPS, SNP, NS, LS CG i možda SDP. Napominjem „možda“, jer je teško proceniti da li je SDP dostigla prag relevantnosti od 5 odsto, budući da je na parlamentarne izbore 1998. izašla u koaliciji „Da živimo bolje“. Premda se, dakle, u toj republici ne može govoriti o smanjivanju broja relevantnih partija, na parlamentarnim izborima 1998, dve organizacije - koalicija „Da živimo bolje“ i SNP zadobile su (zajedno) 93 odsto poslaničkih mesta, što odgovara distribuciji mandata u dvopartijskom sistemu. Ali, mislim da je tu reč o reaktivnom, bezmalo nametnutom, a ne „organskom“ dvopartizmu koji izvire iz prirode crnogorskog društva. Tendencija ka dvopartizmu posledica je sudbinske dileme pred kojom se našla Crna Gora i koja bi se mogla formulisati kao „demokratski preobražaj ili status quo“ Zbog veličine „uloga“ i neizvesnosti u pogledu rešenja te dileme, protagonisti obeju opcija su, da bi pojačali svoju snagu pred majske izbore 1998, ujedinili redove i potisnuli u stranu krupne političke razlike. To objašnjava zašto su se u istoj koaliciji našle veoma različite partije kao što su, na primer, ekskomunistička DPS, koja se po svojim aktuelnim opredeljenjima može svrstati u „socijaldemokratsku porodicu“ (u smislu kako ovu sintagmu koristi Fon Bajme, 1985, 2002) i NS, koja pripada umereno nacionalnim partijama. Ista politička nužnost naterala je simpatizere etničkih stranaka (Muslimana-Bošnjaka i Albanaca) da na izborima podrže, umesto svojih etničkih partija, koaliciju „Da živimo bolje“. Iz istih razloga verovatno je i većina simpatizera nacionalističkih stranaka tzv. srpskog bloka glasala za SNP, koja po svojoj orijentaciji pripada neokomunističkim partijama.

Pored klasifikacije partijskih sistema, neophodnoj je pozabaviti se tipovima partijskog sistema čije se razlikovanje zasniva ne samo na broju partija, nego i na „ideološkoj distanci“ između njih (Sartori, 1976, 126-132). **U tom pogledu, uočava se identična evolucija partijskih sistema**

Srbije i Crne Gore: od višepartijskih sistema polarizovanog pluralizma ka umerenim višepartijskim sistemima. Do toga dolazi postepeno u obema posmatranim zemljama. U Srbiji su u transformaciji polarizovanog višepartizma u umereni višepartizam (što zapravo znači nestanak sa parlamentarne scene antisistemskih partija) imala naročitu važnost dva događaja-procesa. Prvi je odbacivanje od strane SPS neokomunističkih opredeljenja 2003, što je ta partija potvrdila u praksi lojalnom podrškom vladajućoj manjinskoj koaliciji sa DSS na čelu (2004-2007) i partnerstvom u koalicionoj Republičkoj vladi čija je stožerna stranka DS (2008-2012), kao i sudelovanjem u Vladi obrazovanoj posle parlamentarnih izbora 2012. Uz to, u toku učešća u Republičkoj vladi, sa DS na čelu, SPS je sa tom strankom potpisala **Deklaraciju o političkom pomirenju i zajedničkoj odgovornosti za ostvarivanje vizije Srbije kao demokratske, slobodne, celovite, ekonomski i kulturno razvijene i socijalno pravedne zemlje** (18. X 2008). Usvajajući taj akt, DS - kao najuticajnija i najstarija stranka u u demokratskom spektru Srbije - stavila je svoj imprimatur na demokratski karakter SPS i demonstrirala bezrezervnu spremnost da definitivno „stavi tačku na prošlost“, tj. na poslednju deceniju prošlog stoleća u kojoj je SPS bila „kičma“ Miloševićevog autoritarnog poretka. Uz to, DS je ispoljila odlučnost da u narednom razdoblju čvrsto sarađuje sa SPS u izgradnji demokratske Srbije.

Drugi događaj-proces jeste interni rascep moćne ultranacionalističke SRS posle parlamentarnih izbora 2008. i obrazovanje od strane reformskog krila (poraženog u unutarstranačkoj borbi) nove stranke: SNS. Novoformirana stranka se profilisala kao demokratski i proevropski usmerena partija koja je uspeła da ostvari (u izbornoj koaliciji sa drugim strankama), relativno posmatrano, najbolji rezultat na parlamentarnim izborima 2012. Posle toga, SNS je obrazovala republičku koalicionu Vladu sa SPS, PUPS, JS i URS. Nasuprot tome, izvorna (antisistemska) stranka SRS pretrpela je na istim izborima težak debkl, jer nije uspeła da dostigne ni izborni census od 5 odsto glasova (dobila je samo 3.6 odsto).

U Crnoj Gori važan korak u udaljavanju od partijskog sistema polarizovanog višepartizma učinjen je ideološko - programskom evolucijom SNP na kongresu u Bijeloj 2001, kada je ta partija programski prihvatila demokratiju, tržišnu privredu i pristupanje Crne Gore u EU. Sledeći važan korak je usvajanje od strane SNS (i stranaka srpskog bloka) Crne Gore kao nezavisne „političke zajednice“ (D. Easton), do čega je došlo posle referenduma o nezavisnosti 2006. Možda je umesto „usvajanje“ adekvatnije koristiti izraz „mirenje sa činjenicom“ da se većina građana ove republike opredelila za nezavisnost. Sledeći princip *vox populi vox dei*, ranije opredeljene federalističke stranke prihvatile su novu realnost i počele da deluju kao lojalna opozicija u partijskom sistemu nezavisne Crne Gore.

2. Pitanje institucionalizacije

Rouz i Maki (1988, 536) smatraju da, ako se jedna partija smatra institucionalizovanom, neophodno je da učestvuje više od tri puta na nacionalnim izborima. Nakon toga, naglašavaju pisci, postoji mala verovatnoća da će nestati sa političke scene i da će se umesto nje pojaviti nova partija (ili nove). Reč je o važnoj empirijskoj generalizaciji koja je zasnovana na bogatom iskustvenom materijalu; Rouz i Maki su proučili višedecenijsku evoluciju više od 300 partija iz 19 zapadnoevropskih zemalja. Partije postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope koje ispunjavaju uslove dvojice autora, neretko nestaju sa političke scene ili gube parlamentarni status i postaju, u političkom smislu, *quantite negligeable*. Sa druge strane, institucionalizacija partija preko broja učešća na izborima, o kojoj pišu Rouz i Maki znači redukovanje institucionalizacije na puko trajanje, koje čini samo jednu dimenziju institucionalizacije. Tim pojmom se, naime,

u političkoj nauci uobičajeno označava kompleksan proces u kojem „su uspostavljene izvesne norme, sankcije i organizacije koje regulišu pristup različitim pozicijama i ustanovljavaju izvesne norme razmene i politike kojom su te norme podržane u relativno širokom i kompleksnom varijetetu društvenih situacija“ (Eisenstadt, 1965, 40). Huntington shvata institucionalizaciju kao proces u kojem uspostavljene organizacije i procedure zadobijaju važnost i stabilnost, a svrha tog procesa jeste postizanje adaptibilnosti, kompleksnosti i koherentnosti organizacija i procedura (Huntington, 1973, 12). Selcnik stavlja naglasak na to da organizacija u procesu institucionalizacije od tehničkog instrumenta za postizanje ciljeva, postaje cilj per se, od zamenljivog (engl. expendable) ili potrošnog oruđa, što karakteriše prvu fazu njene egzistencije, postaje nezamenljiva, odnosno zadobija „prirodnu dimenziju“, što označava drugu fazu postojanja (1957, 21-23). U procesu institucionalizacije, pravila i procedure postaju važnije od trenutnih nosilaca funkcija. Slično gledište zastupa Anđelo Panebjanko koji podvlači da partija u procesu institucionalizacije prestaje da figurira isključivo kao sredstvo i postaje vrednost po sebi. U operacionalizaciji tog gledišta on navodi pet isključivo organizacionih kriterijuma: 1. posjedovanje centralnog aparata; 2. jednoobraznost organizacione strukture na pojedinim partijskim nivoima; 3. redovan dotok finansijskih sredstava iz različitih izvora; 4. dominaciju partije nad organizacijama koje služe kao „transmisioni kaiš“ i 5. visoki stepen saglasnosti između statutarnih normi i stvarne distribucije moći (1988, 53). Huntington s pravom naglašava da se „institucionalna snaga partije meri u prvom redu sposobnošću da preživi svog osnivača ili harizmatškog lidera koji je prvi partiju doveo na vlast“ (1973, 409; slično Mainwaring and Sculli, prema Toka, 8). Premda Huntington stavlja u prvi plan postizanje vrednosti i stabilnosti uspostavljenih normi kao konstitutivne elemente institucionalizacije, on ne potcenjuje ni protok vremena za postizanje tog procesa. On piše: „Gruba mera adaptiranosti partijskog sistema može da se nađe u proseku godina njegovih konstitutivnih partija. Ukoliko je veći prosek godina partija, verovatno je da je utoliko u većoj meri institucionalizovan i stabilizovan partijski sistem“ (Huntington, 1973, 423).

Ako se koncept institucionalizacije shvati kompleksnije i šire kao što to, na primer, čini Skot Mainwaring (1998), prerano je donositi zaključak da su partije Srbije i Crne Gore institucionalizovane. Mainwaring raspravlja zapravo o institucionalizaciji partijskih sistema i razlikuje sledeće njene četiri dimenzije: 1. stabilnost koja se ogleda u tome što nema bitnih odstupanja u izbornim rezultatima partija; 2. ukorenjenost partija u društvu; stepen ukorenjenosti pozitivno korelira sa institucionalizacijom; 3. u institucionalizovanim partijskim sistemima pripadnici političke elite i građani smatraju partije legitimnim; 4. u institucionalizovanim partijskim sistemima partijske organizacije dobijaju važnost u odnosu na partijske lidere i njihove koterije (Mainwaring, 1998, 69-70). Pokušaću sada da odgovorim na pitanja da li partijski sistemi Srbije i Crne Gore ispunjavaju navedene kriterijume institucionalizacije.

U pogledu prvog kriterijuma odgovor je odričan, jer je na sukcesivnim izborima, kao što sam pokazao u ovoj analizi, dolazilo do velikih promena u snazi partija. Paradigmatičan primer je SPO, tokom devedesetih godina najjača opoziciona partija u Srbiji, koja na izborima u decembru 2000. nije uspela da osvoji nijedno mesto u Srpskom parlamentu. To nije samo trenutni (slučajni) poraz, jer rezultati potonjih izbora govore o postepenom, ali nezadrživom procesu „gašenja“ nekada moćne partije. Slična ocena u Crnoj Gori važi za SNP koja je posle rascepa 1997. dugo „držala korak“ sa DPS (ili sa koalicijama koje je obrazovala ta stranka), da bi na parlamentarnim izborima 2006 - u koalicionom aranžmanu sa NS i Demokratskom srpskom strankom (DSS) - spala na treće mesto po broju mandata, osvojivši samo oko jedne četvrtine parlamentarnih

mesta koalicije „Za evropsku Crnu Goru - Milo Đukanović“ (11 prema 41). Na tim izborima drugo mesto je zauzela „Srpska lista - Andrija Mandić“ koje je dobila 12 poslaničkih mesta. Empirijskoj generalizaciji Rouza i Makija protivreči i već opisani „nestanak“ LS CG sa političke scene koja je na pet uzastopnih izbornih nadmetanja (1992, 1996, 1998, 2001, 2002) osvajala parlamentarni status.

Kad je reč o ukorenjenosti partija Srbije i Crne Gore u društvu (drugi kriterijum), rezultati dosadašnjih empirijskih istraživanja „partijske identifikacije“ - koja se uobičajeno koristi kao indikator ukorenjenosti - pokazuju da je ona u Srbiji slabog intenziteta i raširenosti. Na osnovu toga, jedan istraživač je ispravno zaključio da „sudbinu izbora odlučuju stranački trajno neopredeljeni birači koji se opredeljuju u poslednji čas i bez dubljih političkih motiva“ (Slavujević, 1997, 107). Naglašavam da se izneta ocena odnosi samo na Srbiju, jer za Crnu Goru ne raspolazem pouzdanim podacima o „partijskoj identifikaciji“. Mnoga empirijska istraživanja u Srbiji u prvoj deceniji ovog stoleća potvrđuju ranije nalaze da je partijska identifikacija birača relativno uska, malog intenziteta i uglavnom nestabilna (šire o tome: Stojiljković, 2008, 240-351).

Oko trećeg kriterijuma u čijem središtu jeste odnos građana i pripadnika političke elite prema partijama, ima malo nedoumica. Bogata empirijska građa svedoči da veliki procenat građana, kako Srbije i Crne Gore, tako i drugih postkomunističkih zemalja, ima negativan stav prema političkim partijama. O raširenom antipartijskom osećanju svedoči podatak da se u istraživanju sprovedenom 1994. u Poljskoj 53 odsto respondenata složilo sa tvrdnjom da: „Političke partije nikom ne trebaju izuzev njihovim rukovodiocima“ (Wesolowski, 1996, 248). Sudeći prema nalazima empirijskih istraživanja koja citira Ričard Rouz, antipartijska osećanja najrasprostranjenija su u Rusiji. U toj zemlji 93 posto ispitanika izrazilo je 1993. nepoverenje prema partijama, a poverenje samo 7 odsto (Rose, 1994, 25-26). To snažno sugeriše zaključak da je u postkomunističkim zemljama legitimitet političkih partija nizak. Ovde pod legitimitetom partija shvatam „meru u kojoj ih politički akteri vide u pozitivnom svetlu, ili u najmanju ruku ih smatraju nužnim delom dobrog političkog režima“ (Mainwaring, 1998, 76). Objektivno gledano, nepoverenje prema partijama nije ekskluzivno obeležje postkomunizma, nego se uočava i u zemljama stabilne demokratije. Leon Epštajn to konstatuje na sledeći način: „Partije su, generalno, u demokratskim državama postale meta za sve one koji su nezadovoljni učinkom političkih institucija“ (Epstein, 1975, 266). Ali, rezerve prema partijama i uopšte antipartijski stavovi znatno su rašireniji u poskomunističkim zemljama nego u zemljama stabilne demokratije. Kao ilustraciju za to pomenuću da je u komparativnom empirijskom istraživanju u zemljama Centralne Evrope 1993. na pitanje da li odobravaju raspuštanje partija i parlamenata, pozitivno odgovorilo 40 odsto respondenata u Poljskoj i samo 8 odsto u Austriji (Mainwaring, 1998, 77). Prema istraživanju „Puls Jugoslavije“ sprovedenom 1995, 52 odsto građana Srbije i 55.8 odsto građana Crne Gore bi prihvatili ili uglavnom prihvatili tvrdnju „Političke stranke svađaju narod“ (Goati, 1996, 218). U dve godine kasnije sprovedenom istraživanju o legitimitetu partija u Srbiji, istu tvrdnju je prihvatilo ili uglavnom prihvatilo 61.6 odsto ispitanika u Srbiji (Mihailović, 1998, 5). U Crnoj Gori za identičnu tvrdnju izjasnilo se – prema istraživanju agencije „Damar“ – sprovedenom 1998 – čak 63.1 odsto ispitanika (**Demokratija i nacionalizam u Crnoj Gori**, 1998, Podgorica: Damar). Nalazi ovog istraživanja u poređenju sa već citiranim istraživanjem „Puls Jugoslavije“ (1995), ukazuju na porast procenta građana Crne Gore koji smatra da su partije „svađalačke organizacije“, što je verovatno rezultat intenziviranja međupartijskih konflikata pred izbore 1998, kada je sprovedena terenska faza istraživanja „Damara“. Treba imati na umu i da je koeficijent poverenja građana u partije u Crnoj Gori niži nego i u jednu drugu instituciju

(predsednika republike, Republičku vladu, Policiju, Republičku skupštinu, sudstvo, Srpsku pravoslavnu Crkvu i Crnogorsku pravoslavnu crkvu). Taj koeficijent se prema istraživanjima CEDEM-a kretao (u rasponu od 1 do 5) na sledeći način: maj 2005 – 2.7; septembar 2005 – 1.99; decembar 2005 – 2.02 i jun 2006 – 1.86 (**Javno mnjenje Crne Gore**, Godišnjak, N. 2, Podgorica: CEDEM). Javno mnjenje Srbije, između petnaest institucija i organizacija, percipira upravo političke partije kao organizacije u kojima je najrasprostranjenija korupcija Pešić, 2013, 217).

Najzad, ima malo pokazatelja koji bi upućivali na zaključak da je partijska organizacija postala važnija od partijskih rukovodilaca (četvrti kriterijum). O tome u Srbiji govore poodmakle oligarhijske tendencije, čiji je indikator ekstremno dugi opstanak partijskih vođa (partijskih faraona) na partijskom vrhu. Oni tu opstaju i uprkos većem broju (čak desetak) izbornih poraza. Navešću primere dve parlamentarne stranke u Srbiji (SPO i DSS) na čijem se čelu nalaze se do kraja 2012. isti lideri kao i 1990, odnosno 1992, kad su te stranke osnovane. Slučajevi ekstremno dugog zadržavanja na čelnoj poziciji uočavaju se i u regionalnim strankama (npr. Liga socijaldemokrata Vojvodine). Izuzetak u „partijskom sazvežđu“ Srbije jeste DS u kojoj se, u posmatranom razdoblju, odigrala višestruka mirna smena na čelu partije (1994, 2000, 2004. i 2012) i to u kompetitivnim uslovima. Na osnovu toga bi se moglo zaključiti bar da je u DS put ka partijskom vrhu u većoj meri „otvoren“ nego u drugim strankama i da je partijski predsednik, pod statutom predviđenim uslovima, podložan osporavanju. Znatno osetljivije na „šokove“ zbog izgubljenih izbora pokazale su se partije Crne Gore jer su, pod uticajem izbornih poraza (koji su bili katalizator internih rascepa) već krajem devedesetih godina smenjeni svi lideri-osnivači prvih opozicionih partija. Ipak, od 2000. naovamo ni u Crnoj Gori nije čvrsto ukorenjeno pravilo da izborni neuspeh označava kraj mandata partijskom vođi, ili bar njegovu obavezu da posle izbornog neuspeha proveri svoj rejting na kompetitivnim unutarpartijskim izborima.

3. Važnost rukovodstva

Moć rukovodećeg stratum političkih partija zasniva se na kontroli najvažnijih „onih neizvesnosti“ za opstanak partije (šire o tome, Goati: 2008, 152-156). Izborni uspeh ili neuspeh političkih partija ne dolazi „na krilima sudbine“, nego kao rezultat sposobnosti njihovih rukovodstava da pripreme partije da što bolje odgovaraju na potencijalne izazove i šokove (spoljašnje i unutrašnje). Doduše, to nije moguće u svim slučajevima, jer do nekih šokova dolazi iznenada (pad Berlinskog zida 1989. i zbivanja koja su usledila nakon toga, što je drastično smanjilo uticaj komunističkih partija u zapadnoevropskim zemljama), a drugi šokovi su globalni i zbog toga rezistentni na uticaje pojedinačnih aktera. Primer za to je velika ekonomska kriza koja je počela 2008 (ekonomski cunami) i dovela na ivicu bankrota ekonomije mnogih zemalja, što je uticalo na poraze 13 evropskih vlada na izborima održanim između 2008. i 2013. Birači, očigledno, smatraju da su vlade objektivno odgovorne za ekonomsko-socijalno blagostanje i nemaju razumevanja za argumente političara na vlasti da neki globalni ekonomski procesi nisu pod kontrolom političkih aktera pojedinih zemalja.

Važan, često presudan uticaj rukovodstava na njihove partije ostvaruje se ne samo jednokratnim „sudbonosnim“ odlukama, nego trajnim strateškim opredeljenjima čija realizacija jača ili slabi partiju u dužem razdoblju. Tako se, u nekim slučajevima, ostvaruju i dalekosežne partijske promene (programske, organizacione, kadrovske) koje olakšavaju ili otežavaju adaptiranje partije novim okolnostima. Naravno, partijske vođe mogu odbiti promene iako to zahtevaju okolnosti u okruženju ili u samoj partiji. U tom slučaju, po pravilu, izbijaju unutrašnji konflikti,

a „kada konačno kriza eksplodira, njihova (patijskih vođa – V. G.) sloboda izbora je drastično sužena“ (Panebianco, 1988, 240-241). Unutrašnji sukobi permanentno potresaju partije, mada ih spoljni posmatrači najčešće ne mogu videti. Njihov intenzitet i trajanje, pa često i stepen štetnih posledica za partiju, zavise od partijskih rukovodstava. To je u skladu sa Mejrovim zapažanjem (1997, 32) da uspon ili slabljenje partije ne zavise samo, pa ni svega, od objektivnih okolnosti, nego od sposobnosti rukovodstva da formuliše adekvatnu strategiju i da u njenoj realizacije mobiliše članstvo. **To znači da rukovodstvo donosi odluke od kojih zavisi napredak ili nazadovanje partije.**

U turbulentnim zbivanjima u partijama Srbije i Crne Gore, u proteklom razdoblju, ključnu ulogu igrala su partijska rukovodstva. Podrobno sam opisao odluku rukovodstva LS CG koja je označila „političku eutanaziju“ te partije i odbijanje od strane rukovodstva SPO-a (pred septembarske izbore 2000. za Skupštinu SRJ) širokogrudne ponude opozicione koalicije DOS-a o raspodeli mandata, prema kojoj bi SPO-u pripalo 40 odsto mandata koje osvoji ta koalicija na saveznim izborima. Odbivši tu ponudu kao nezadovoljavajuću, SPO je nastupio samostalno na izborima i pretrpeo pravi „izborni brodolom“ Ta partija je osvojila samo jedno mesto u Veću republika Savezne Skupštine SRJ (od 20, koliko se poslanika bira u Srbiji), a u Veću građana nije zadobio nijedan mandat. Da je rukovodstvo SPO prihvatilo ponuđeni predlog, toj partiji bi pripalo 4 mandata u prvom i 23 mandata u drugom od pomenutih veća Savezne skupštine! Neodobranje građana što ova partija nije pod tako povoljnim uslovima ušla u antimiloševićevsku koaliciju DOS na izborima u septembru 2000. (pred 5. oktobar 2000), ispoljilo se i na republičkim izborima decembru 2000. Na tim izborima SPO je ostao bez ijednog mandata u republičkoj Skupštini, jer nije ostvario cenzus od 5 odsto glasova (za tu partiju glasalo je samo 3.7 odsto građana). Istovremeno, SPO je izgubio pravo na finansiranje iz državnog budžeta, na koje imaju samo partije zastupljene u Parlamentu. Posle fijaska na saveznim i republičkim izborima 2000, SPO nije nije nestala sa političke scene, ali su njeni izborni rezultati daleko ispod ranije ostvarenih. Na parlamentarnim izborima 2003. SPO je zadobio, u koaliciji sa NS 13.3 odsto glasova, ali se na izborima 2007, na kojima je SPO sudeo samostalno, učinak te partije sveo se na 3.3 odsto zbog čega nije osvojio ni jedan mandat. Kao stranka koja je potisnuta na »periferiju« partijske scene, SPO je sudeovala na parlamentarnim izborima 2008 u okviru koalicije »Za demokratsku Srbiju - Boris Tadić«, kao i na izborima 2012, kad je bila partner u koaliciji »Izbor za bolji život - Boris Tadić«, te se o njenom učinku u koaliciji na dva poslednja izborna nadmetanja može samo nagađati.

Najzad, kao treću presudnu odluku rukovodstva po sudbinu partije, naveo sam odbijanje reformi od strane rukovodstva SRS posle parlamentarnih izbora 2008, posle čega je usledio izborni fijasko SRS na parlametarnim izborima 2012. Na tim izborima, SRS, koja je dugo bila druga po snazi u Parlamentu Srbije, nije uspela da dostigne cenzus od 5 odsto, a time i pravo na učešće u raspodeli mandata. Podsećam da je 2008, rukovodstvo SRS odbilo predloge za bitno reformisanje svojih programsko-političkih opredeljenja, a inicijatora tog predloga, potpredsednika stranke, Tomislava Nikolića, izbacilo iz svojih redova. Nikolić je iznete ideje realizovao u novoj partiji, Srpskoj naprednoj stranci (SNS), koja je već na izborima 2012. (u koaliciji sa nekoliko manjih stranaka) osvojila čelno mesto i postala stožerna stranka koalicione Republičke vlade! **Uzimajući u obzir katastrofalne političke efekte navedenih odluka, prihvatio bih ocenu Mejra (1997) o presudnom uticaju rukovodstava u „političkoj putanji“ njihovih partija, uz pojačanu formulaciju da rukovodstva mogu svojim porešnim odlukama da dovedu i do nestanka partija.** Mogućnost ukidanja partije od strane njenog »vrha« proizilazi

iz toga što rukovodioci nisu uvek vođeni racionalnom kalkulacijom čiji je cilj održanje partije po svaku cenu - kao što to veruju mnogobrojni autori (Duverger, 1967; McKenzi, 1955; Luebbert, 1986; Michels, 1962; Panebianco, 1988. i dr.) - nego često nedokučivim emotivnim razlozima; simpatijama, zavišću, mržnjom, zlobom, inatom, surevnjivošću, osvetom. **Slepo vođen takvim emocijama, partijski vrh ponekad donosi odluke o destrukciji vlastite partije, zbog čega nije preterano tvrditi da rukovodstva imaju nad partijama ius vitae ac necis.**

4. Promena prirode izbora

Interni sukobi u vladajućoj DPS obeležili su „početak kraja“ autoritarnog poretka 1997. u Crnoj Gori, kao što je i suprotstavljanje stotina hiljada građana Srbije petog oktobra 2000. pokušajima Miloševićevog režima da prekroji izbornu volju građana označilo važan korak ka demokratiji i ka uspostavljanju institucije slobodnih i ravnopravnih izbora. U Crnoj Gori 1997. težnja DPS-a ka demokratskom poretku ogledala se, najpre, u nastojanju da se postigne konsenzus između relevantnih političkih partija oko „izborne formule“, a zatim je akcija nastavljena sistematskim radom nadležnih državnih organa na ažuriranju jedinstvenog biračkog spiska koji je trebalo da zameni mnogo nepouzdatih spiskova u kojima su često birači bili upisani na više mesta. Da bi se to to postiglo, Sekretarijat za razvoj je izvršio preko pola miliona intervencija i na kraju tog velikog posla ispostavilo se da je u biračke spiskove stavljeno oko 30.000 nepostojećih građana (verovatno umrlih, iseljenih, fiktivno upisanih). Kao rezultat temeljite provere, iz jedinstvenog biračkog spiska izostavljeno je pomenutih 30.000 „zombi birača“, o čemu je bilo detaljnije reči u prethodnom tekstu. Još dva važna koraka učinjena su u Crnoj Gori u ovoj sferi. Prvi korak je prihvatanje „pozitivne diskriminacije“ u korist manjinskih albanskih birača (Albanci čine oko 7 odsto stanovništva Crne Gore), jer im je omogućeno da pod lakšim uslovima osvoje poslaničke mandate. Doduše, ovo je parcijalan korak, jer u Crnoj Gori postoje i druge manjine, koje nisu dobile odgovarajuće izborne olakšice (bošnjačka- muslimanska, hrvatska). Drugi korak je oduzimanje prava podnosiocima liste da posle završenih izbora određuju jednu trećinu poslanika bez obzira na njihov položaj na izornoj listi, i treći korak je korišćenje „nevidljivog spreja“ kojim se prska desni kažiprst biračima, da bi im se onemogućilo da glasaju na drugom izbornom mestu.

U Srbiji je demokratizacija izbornog postupka počela posle oktobarskog preokreta 2000. Inače, na izborima (parlamentarnim, predsedničkim) koji su prethodili tom preokretu, korišćene su različite izborne mahinacije u korist Miloševićevog režima o kojima je bilo reči u ovom tekstu, ali je na saveznim izborima 2000. obim tih mahinacija bio nedovoljan da bi bio ostvaren poželjan izborni ishod. **„Arhitekti“ mahinacija očigledno su, potcenili nadmoć opozicije, tako da njihova intervencija nije bila dovoljno jaka da promeni izborni epilog.** Već na prvim postoktobarskim izborima održanim u „režiji“ DOS-a, u decembru 2000. za Republički parlament, mogućnost krađe glasova onemogućena je striktnom kontrolom štampanja izbornih listića i korišćenjem (kao i u Crnoj Gori) nevidljivog spreja, kojim je onemogućeno višestruko glasanje. Treba takođe pomenuti da su u Izborni zakon Srbije unete (2005) važne mere „pozitivne diskriminacije“ kojima se od stranaka etničkih i religioznih manjina ne traži dostizanje „izbornog praga“ od 5 odsto, nego se zahteva samo osvajanje 0.4 odsto glasova za dobijanje mandata. Još neke važne demokratske promene u Srbiji usvojene su pre parlametarne izbora 2012.

Prva promena je bila uspostavljanje jedinstvenog biračkog spiska, čime je - inače bitno sužena mogućnost višestrukog glasanja - praktično onemogućena. Druga važna promena jeste

uspostavljanje slobodnog mandata poslanika koji je *conditio sine qua non* njegove nezavisnosti i autonomije Parlamenta. Pre te promene kandidati za poslanike su morali da potpišu blanco ostavke (izuzev u LDP i u SVM), koje su šefovi partija mogli, bez ikakvog obrazloženja, da aktiviraju i da nepoželjne poslanike zamene drugim kandidatima sa poslaničke liste. **Zbog toga se u Srbiji nije moglo stricto sensu govoriti o poslanicima kao o narodnim predstavnicima, nego kao o privremenim predstavnicima partija, a o Parlamentu kao o skupu privremenih partijskih predstavnika.** Treća promena jeste ukidanje prava partijskim rukovodstvima da arbitrarno određuju poslanike, bez obzira na njihov položaj na izornoj listi i to deset dana posle zvaničnog proglašenja izbornih rezultata(!). Nisam uspeo da nađem analogno rešenje u zakonodavstvima drugih zemalja, izuzev zakonodavstva već pomenute Crne Gore, što je razumljivo, jer se ta nedemokratska „inovacija“ pojavila 1992, kada su Srbija i Crna Gora bile sastavni delovi SRJ. Na taj način „rođen“ je 1992. posredni proporcionalni sistem, koji nije nigde (izuzev u SRJ) sproveden u praksi, ali je o njemu indirektno vođena stručna rasprava u Nemačkoj posle Drugog svetskog rata. Pošto **Osnovni zakon Nemačke** 1949. (u stvari Ustav) garantuje pravo građanima te zemlje na neposredne izbore, izvestan broj pravnih eksperata tokom rasprava o optimalnom izbornom sistemu izrazio je sumnju da proporcionalni sistem ne zadovoljava zahtev neposrednosti i zatražio je da se o tome izjasni Ustavni sud. Raspravljajući o tom pitanju, Ustavni sud Nemačke je zauzeo stanovište da je proporcionalni sistem neposredan, ako treća ličnost (podnosilac liste, partija) ne interveniše u razdoblju između glasanja birača i raspodele mandata (Bierke, 1961, 19). Ako se taj kritijum primeni na izborne sisteme Srbije i Crne Gore od 1992. do 2011, kao i SRJ od 1992. do 2000. (kada su održani poslednji savezni izbori), dolazi se do zaključka da su izbori održani u tom razdoblju bili posredni proporcionalni izbori, jer je podnosilac liste mogao 10 dana **posle zvaničnog objavljivanja rezultata izbora** (podvukao V. G.) da arbitrarno odredi kojem će od 250 kandidata na izornoj listi, bez obzira na redosled, biti dodeljen poslanički mandat. **Na taj način, potpuno je ukinuta veza između građana i poslanika, jer je o tome, posla zavšetka glasanja, odlučivala „treća ličnost“.** Ova nedemokratska institucija ukinuta je u Crnoj Gori 2005, a u Srbiji 2011. **Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika.** Umesto toga, u obema zemljama usvojeno je pravilo da se mandati dele po redosledu sadržanom u izornoj listi (zatvorena lista).

5. Efekti izbornih sistema

Na do sada održanim saveznim i republičkim izborima na teritoriji SRJ, od 1990. do 2013, bili su, kao što sam pokazao, na snazi različiti izborni sistemi. Na saveznim parlamentarnim izborima, održanim četiri puta, važila su dva izborna principa. Na prvim izborima (maj 1992) bio je na snazi kombinovani (rovovski) izborni sistem. Deo Parlamenta biran je na većinskim izborima (engl. first-past-the-post), a deo po proporcionalnom principu. Sva sledeća izborna nadmetanja za Savezni parlament (decembar 1992, novembar 1996, septembar 2000) održana su po proporcionalnom principu. Na izborima za Narodnu skupštinu Srbije važila su, takođe, dva tipa izbornog sistema. Prvi izbori (1990) obavljani su po većinskom principu (u dva kruga), dok je za sve potonje izbore (1992, 1993, 1997, 2003, 2007, 2008, 2012) bio na snazi proporcionalni princip. Zakonodavac u Crnoj Gori nije eksperimentisao, nego su sva izborna nadmetanja za Republički parlament organizovana po proporcionalnom principu.

Pomenute promene tipa izbornog sistema nisu samo rezultat težnje da se kroz učenje na greškama dođe do optimalnih institucionalnih rešenja, nego, još više, sebičnih nastojanja vladajućih političkih stranaka da maksimalizuju svoje političko predstavnništvo. Može se sa velikom izvesnošću pretpostaviti da je upravo o takvim promenama reč kad u nekoj zemlji,

kao u SRJ (i u Srbiji), dođe do promene različitih „izbornih formula“ u kratkim intervalima, u kojima nije moguće celovito oceniti dejstvo određenog izbornog principa. Neću zato pogrešiti ako ustvrdim da su u SRJ odluke u ovoj izuzetno važnoj sferi donošene da bi se izašlo u susret trenutnim političkim interesima i potrebama dominantnih političkih subjekata. Doduše, brze promene izbornog sistema nisu osobenost SRJ (i Srbije), jer je ista pojava uočena i u drugim postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope. Dobar primer za to je Hrvatska u kojoj su, u poslednjih decenija prošlog stoleća, za izbor prvog Doma parlamenta bila na snazi četiri izborna sistema: sistem apsolutne većine, kombinovani sistem sa jednakim brojem proorcionalnih i većinskih mandata, kombinovani sistem sa pretežnim brojem proporcionalnih mandata i standardni proporcionalni sistem. Osim toga, u Hrvatskoj su važna pravila izbornog sistema menjana neposredno pre izbore (Vrcan, 2002, 229-247).

Usvajanje tri različita tipa izbornog sistema na teritoriji SRJ u relativno kratkom razdoblju, govori o tome da zakonodavac nije vodio računa o temeljnom naučnom saznanju - stečenom i višestruko potvrđenom u stabilnim demokratskim zemljama - da ne odgovara svaki izborni princip svakom društvu, nego da od svojstava društva (pre svega stepena rasne, etničke i verske homogenosti, nivo ekonomskog razvoja, dominantna politička kultura i dr.) zavisi koji će tip izbornog sistema biti najprikladniji. Naravno, zakonodavac može to da ignoriše i da usvoji neodgovarajuću soluciju, ali tada izborni sistem postaje umesto nezamenjivog regulatornog mehanizma koji pacifikuje konflikte permanentan generator političkih napetosti i sukoba. Težeći da odabirom odgovarajućeg izbornog sistema maksimalno ojačaju svoj položaj, vladajuće snage nastojale su da učvrste i ojačaju vlastiti položaj na političkoj sceni zaboravljajući, pri tom, da institucija izbora ima pored kratkoročnih i dugoročne efekte. U datom trenutku određeni politički subjekt koji ima dominantan položaj u predstavničkom telu i vrši, bez teškoća, odabir određenog izbornog sistema koji je zapravo „zavisna varijabla“, endogeni činilac u politici rečenog političkog subjekta. Ali, institucije se, kako dobro zapažaju Kičelt i saradnici (2000, 11), pretvaraju od endogenog u egzogeni činilac političkog procesa u dva slučaja. Prvi slučaj je kad dominantni politički akter, u skladu sa svojom kognitivnom mapom, pogrešno izabere instituciju, u našem slučaju izborni sistem, koji tada ograničava njegov udeo u raspodeli moći. Dobar primer za to je Hrvatska u kojoj se SK Hrvatske - stranka društvene promene (SKH-SDP) 1990. opredelio za većinski sistem u dva kruga umesto za proporcionalni sistem koji bi mu obezbeđivao veće šanse za opstanak na čelnoj poziciji. Drugi slučaj je kada u političkom sistemu dođe do promene odnosa snaga. „Čak i kada se izbor institucije poklapa sa interesima dominantnog aktera, odnos snaga između aktera menja se s vremenom. Kad novi moćni akter poželi da menja institucionalni aranžman, institucije često ostaju na snazi, jer nijedna grupa igrača nije sposobna da plati transakcione troškove da bi promenila institucionalni status quo-a. Tako u ovom slučaju institucija postaje egzogena konfiguraciji moći i nezavisno oblikuje demokratski proces“ (Kitschelt et al. 2000, 11).

Ipak, to što se na teritoriji SRJ „eksperimentisalo“ sa različitim tipovima izbornog sistema moglo bi biti - pored neizbežnih negativnih političkih efekata - korisno istraživačima, jer im pruža priliku da upoređuju i analiziraju uticaje pojedinih tipova izbornih sistema na broj političkih partija, vrstu partijskih koalicija, odnos između izborne i parlamentarne snage političkih partija, stepen participacije građana, itd. Istini za volju, mogućnost takve analize bitno je ograničena time što su u SRJ i Srbiji odveć brzo menjane «izborne formule», te je teško identifikovati ne samo njihove dugoročne, nego i kratkoročne efekte. Ocena o brzom promeni tipova izbornog sistema ne važi za Crnu Goru, jer su, kao što samo napomenuo, u njoj svi izbori za Republički parlament obavljeni po proporcionalnom principu. Ali i u toj republici je teško analizirati uticaj

izbornog sistema na političke procese i zbivanja zato što nije moguće držati pod kontrolom tri važna elementa tog sistema: cenzus za ulazak u Parlament, obim izborne jedinice (broj poslanika koji se u njoj biraju) i veličinu Parlamenta (koja je oscilirala od 71 do 125). Nesinhronizovane izmene tri navedena elementa proporcionalnog izbornog sistema bitno su uticale na mogućnost političkih partija da osvoje sedišta u Parlamentu.

Kao što su već mnogi autori utvrdili na osnovu komparativnih istraživanja, proporcionalni sistemi obezbeđuju veći stepen podudarnosti strukture biračkog tela i strukture Parlamenta od većinskog sistema (Duverger, 1976, 235; Nohlen, 1992, 52-53; Rae, 1967, 138; i dr.). Kao instument za merenje podudarnosti koristi se „indeks proporcionalnosti“ koji predstavlja zbir razlika (pozitivnih i negativnih) između procenta kojim su stranke zastupljene u biračkom telu i u Parlamentu, podeljen sa 2 i oduzet od 100 (Loosemore and Hanby, 1971). Ukoliko je indeks proporcionalnosti viši, veća je podudarnost između političke (partijske) strukture biračkog tela i strukture Parlamenta i obrnuto. Školski primer raskoraka između strukture biračkog tela i Parlamenta pokazali su izbori 1990. u Srbiji (većinski izborni istem u dva kruga) u kojima je zabeležen indeks proporcionalnosti od samo 67, što je daleko ispod indeksa zabeleženih na svim kasnijim izborima organizovanim po proporcionalnom principu. Veličina izborne jedinice u proporcionalnom sistemu pozitivno korelira sa indeksom proporcionalnosti. Smatra se da izborne jedinice u kojima se bira najmanje 10 poslanika omogućavaju zadovoljavajući indeks proporcionalnosti i da je „prirast“ proporcionalnosti sa povećanjem broja poslanika (koji se biraju u jedinici) iznad 10 beznačajan. Izborne jedinice u kojima se bira mali broj poslanika imaju redistributivno dejstvo u korist najvećih stranaka. Partije demokratske opozicije su u Srbiji, sa dobrim razlozima, bojkotovale republičke izbore 1997, najpre zato što je vladajuća SPS arbitrarno odlučila da poveća broj izbornih jedinica sa 9 na 29, te je time prosečan broj poslanika koji se bira u jednoj izornoj jedinici smanjen sa 27.7 na 8.6. Drugo, do te promene došlo je neposredno pred izbore, bez konsekvusa opozicionih stranaka.

Izborni cenzus (izborni prag) se, s pravom, smatra „većinskim elementom“ u proporcionalnom sistemu i njegovo uvođenje se najčešće opravdava težnjom da se onemogući ulazak u Parlament brojnim patuljastim partijama (ekstremni višepartizam). Izborni cenzus negativno deluje na indeks proporcionalnosti jer onemogućuje predstavništvo partijama koje bi, bez postojanja cenzusa, imale svoje poslanike u Parlamentu. Na izborima u Srbiji od 1992. naovamo cenzus je permanentno iznosio 5 odsto i prouzrokovao je visok procenat „bačenih glasova“ za partije koje ne ostvare tu vrednost. Ti glasovi uračunavaju se partijama koje su ostvarile cenzus, što je sistematski dovodilo do nepodudarnosti između izborne i parlamentarne snage i, samim tim, do snižavanja indeksa proporcionalnosti. U Crnoj Gori najviši indeks proporcionalnosti od 96.5 ostvaren je na izborima 1998, kad je čitava republika bila jedna izborna jedinica. U izbornim nadmetanjima održanim u Crnoj Gori 1990. i 1996 - kada su na snazi bile male izborne jedinice (1990. u jednoj izornoj jedinici birano je 6.2 poslaničkih mesta, a 1996. 5.5 mesta) - taj indeks bio je bio relativno nizak (1990 - 93.3 ; 1996 - 92.7). Ovome naizgled protivreči podatak da je na republičkim izborima 1992, na kojima je takođe Crna Gora bila jedna izborna jedinica, indeks proporcionalnosti bio najniži u posmatranom razdoblju i dostigao je vrednost od samo 90.7. Objašnjenje prividnog paradoksa je prosto; odsustvo očekivane pozitivne korelacije između veličine izborne jedinice i indeksa proporcionalnosti rezultat je uspostavljanja po prvi put u Crnoj Gori izbornog cenzusa od 4 odsto, čije posledice nije shvatio deo biračkog tela. Taj cenzus prohibitivno je delovao na mogućnost predstavništva malih partija, naročito zato što je čitava republika bila jedna jedinica. Posledica toga jeste više od jedne petine „bačenih glasova“ (21.2 odsto). Na takvo dejstvo cenzusa u velikim izbornim jedinicama dobro je upozorio Robert Njuland (1982, 56).

Različita visina izbornog cenzusa u Crnoj Gori (4 ili 3 odsto) objašnjava, velikim delom, varijacije indeksa proporcionalnosti na izborima 1992. i 1998. Na potonjim izborima, na kojima je čitava Crna Gora bila jedna izborna jedinica, niži cenzus (3 odsto) uslovio je povećanje indeksa proporcionalnosti u odnosu na 1992. kada je izborni cenzus bio viši (4 odsto). Različita visina izbornog praga ne objašnjava, međutim, u celini varijaciju indeksa proporcionalnosti. Na tu varijaciju deluju konjunkturalne okolnosti, prvenstveno zaoštrenost političkih prilika u društvu, kao što je to u Crnoj Gori bio slučaj na parlamentarnim izborima 1998. U dramatičnim političkim okolnostima (vremenu proroka- Karlajl) u kojima su održani ti izbori, glasači koncentrišu svoju podršku u dvema najvećim suprotstavljenim organizacijama, a zanemaruju manje. To dovodi do opadanja procenta bačenih glasova i time do rasta indeksa proporcionalnost. U Crnoj Gori najviši indeks proporcionalnosti od 96.5 ostvaren je upravo na izborima 1998. kad je čitava republika bila jedna izborna jedinica.

Pored brze promene tipa izbornog sistema i nekih njegovih važnih elemenata, kao i dejstva konjunkturalnih političkih činilaca, u teškoće sistematskog istraživanja efekata izbornih zakona na teritoriji SRJ, u posmatranom razdoblju, treba uvrstiti varijabilnost obima biračkog tela. Velike varijacije u broju birača u Srbiji i Crnoj Gori nisu rezultat uobičajene neažurnosti izborne administracije, nego i nejasnog statusa oko 600.000 građana iz bivših republika SFRJ (Hrvatska, Bosna i Hercegovina) koji su, početkom devedesetih godina, našli utočište u SRJ zbog građanskog rata u tim republikama. U skladu sa pretenzijama SRJ da bude isključivi nosilac kontinuiteta sa SFRJ, na saveznim izborima u održanim u maju i u decembru 1992. omogućeno je građanima iz drugih republikar(koji imaju prebivalište u Srbiji najmanje šest meseci pre stupanja na snagu izbornog zakona) da glasaju, ali im je to pravo uskraćeno na saveznim izborima 1996. Građanima pomenutih republika SFRJ omogućeno je i da jednokratno glasaju i na izborima 1992. za Narodnu skupštinu i za predsednika Republike Srbije, ali su lišeni te mogućnosti na narednim izborima. U Crnoj Gori u proteklom periodu obim biračkog tela oscilirao je, takođe, u širokim amplitudama, što potvrđuju sledeći podaci o broju birača: 1990. (republički izbori) - 402.905; 1992. (referendum) - 421.548; 1992. (majski savezni izbori) - 429.224; 1992. (decembarski republički izbori) - 429.047; 1992. (decembarski savezni izbori) - 426.915; 1996. (republički izbori) - 449.824; 1996. (savezni izbori) - 450.303; 1997. (predsednički izbori, prvi krug) - 461.491; 1997. (predsednički izbori, drugi krug)- 470.491; 1998. (republički izbori) - 457.633 (prema: Pavićević, 1998, 6-7). Mada su varijacije u broju birača male u apsolutnim iznosima, one su, s obzirom na malobrojno biračko telo Crne Gore, relativno posmatrano, velike (ponekad iznad 2 odsto). Tome treba dodati i neshvatljivu neažurnost birokratije u evidenciji birača, što dobro ilustruju podaci da je u Crnoj Gori broj birača bio različit na saveznim i republičkim izborima u decembru 1992. i u novembru 1996. koji su, oba puta, održani u istom danu!

Okolnost koja, takođe, otežava analizu efekata različitih tipova izbornih sistema jesu velike oscilacije u pogledu učešća građana na izborima do kojih je dolazilo usled bojkota. Kao što sam ranije pokazao, bojkotu su u obema republikama pribegavale kako opozicione partije demokratske orijentacije, tako i partije manjinskih etničkih grupa. Najzad, ograničavajuća okolnost analize efekata različitih izbornih zakona jesu sistematske neregularnosti u izbornom procesu, naročito u Srbiji. Naglašavam da je reč o sistematskim i značajnim neregularnostima koje su ponekad presudno uticale na ishod izbora, a ne o sitnim i slučajnim propustima koji se uočavaju i u zemljama stabilne demokratije. O tome sam iscrpno raspravljao u odgovarajućim poglavljima ovog teksta. Ali, i pored iznetih ograničenja koja otežavaju temeljnu analizu efekata

različitih izbornih sistema primenjenih na prostoru SRJ od 1990. naovamo, sa sigurnošću se mogu uočiti dva efekta. Prvo, relativno najveće partije u poslednjoj deceniji prošlog stoleća - SPS u Srbiji i DPS u Crnoj Gori - uspevale su, u toku svoje vladavine, da obezbede veću zastupljenost u Saveznom i republičkim parlamentima nego u biračkom telu, bez obzira na različit tip izbornog sistema. Drugo, na osnovu rezultata SPS, kao partije koja je u posmatranom razdoblju učestvovala na saveznim i republičkim izborima organizovanim po tri izborna principa (za razliku od DPS koja je učestvovala na izborima po samo dva principa), SPS-u je najveću pozitivnu razliku između parlamentarne i izborne snage obezbedio većinski sistem (drastičan primer su republički izbori, 1990, kada je razlika bila + 31.5 procentni poen). Nešto manju pozitivnu razliku obezbedio joj je kombinovani sistem (na saveznim izborima u maju 1992, +26 procentnih poena), a najmanju proporcionalni sistem (republički izbori: 1992, + 11.6 poena; 1993, + 12.5 procentnih poena; 1997, + 10 procentnih poena). Od početka novog stoleća izborni sistem je u Srbiji i u Crnoj Gori (od izbora 1998) prešao da igra značajniju redistributivnu ulogu u korist najvećih partija i delovao je u većoj meri kao objektivni instrument za registrovanje odnosa snaga između partija, učesnica izbornog procesa.

LITERATURA

- Antonić, Slobodan. 1993. „Promene stranačkog raspoloženja građana Srbije 1990-1993“, U: Antoniće, Slobodan i ost., **Srbija između populizma i demokratije**, Beograd: Institut za političke studije.
- Antonić, Slobodan. 1998. “Yugoslav Federalism: Functioning of the Federal and Republican Parliaments”, U: **Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996**, Ed. Vladimir Goati, Berlin: Sigma.
- Arendt, Hannah. 1962. **The Origins of Totalitarianism**, London: George Allen.
- Bierke, Wolfgang. 1961. **European Election by Direct Suffrage**, Leiden. A.W.
- Blondel, Jean. 1963. **Voters Parties and Leaders, The Social Fabric of British Politics**, London: Penguin Book.
- Blondel, Jean. 1970. “Party Systems and Pattern of Governments in Western Democracies”, **Canadian Journal of Political Science**, 1:180-203.
- Bogdanor, Vernon. 1983. “Introduction”, **Democracy and Elections**, Eds. Vernon Bogdanor and David Butler, Cambridge: Cambridge University Press.
- Branković, Srbojub. 1994. **Socijalne determinante političkog javnog mnjenja u Srbiji 1990-1992**, Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu u julu 1994.
- Bratton, Michael. 1998. “Second Elections in Africa”, **Journal of Democracy**, July (Vol.9), N.3: 51-67.
- Cambell, Agnus. 1962. “The Passive Citizen”, **Acta Sociologica**, Vol.6: 1-14.
- Campbell, Angus, Converse, Philip, Miller, Warren and Stokes, Donald. 1960. **The American Voter**, Chicago: The University of Chicago Press.
- Carothers, Thomas. 1997. “The Observers Observed”, **Journal of Democracy**, /Vol.8/, No.3 /July/: 17-32.
- Crewe, Ivor. 1994. “Voters, Parties and Leaders, Thirty Years on Western Electoral Studies and the New Democracies of Eastern Europe”, U: **Developing Democracy Comparative Research in Honory of J. F. P. Blondel**, Eds. Ian Budge and David McKay, London: Sage Publications.
- Chehabi H. E. and Linz, Juan. 1998. “A Theory of Sultanisme: Type of Nondemocratic Rule”, U: **Sultanistic Regime**, Eds. H.E. Chehabi and Juan Linz, Baltimore, John Hopkins Press.
- Cohen, Lenard. 2001. **Serpent in the Bosom, The Rise and Fall of Slobodan Milošević**, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Darmanović, Srđan. 2002. „Politički učinci izbora“, **Oko izbora** br.8, Beograd: CESID.
- Deloye, Ives et Ihl, Olivier. 1991. «Des voix pas comme les autres; votes blancs et votes nuls aux elections legislatives de 1881», **Revue francaise de sciences politiques**, 2: 141-171.
- Čavoški, Kosta. 1995. **Ustav kao jemstvo slobode**, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Dimirejčević, Nenad. 2002. „Ustavna demokratija za Jugoslaviju; između reforme I revolucije“, U: **Između autoritarizma i demokratije, Srbija, Crna Gora Hrvatska**, Urednici: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Petrović, Beograd: CEDET.
- Diamond, Lary. 1996. «Is the Third Wave Over», **Journal of Democracy**, 3: 20-38.
- Đilas, Milovan. 1961. **The New Class, An Analysis of Communist System**, New York: Praeger Paperback.
- Džuverović, Borislav i ost. 1994. **Izborna upotreba medija**, Beograd, Institut društvenih nauka, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Duverger, Maurice. 1976. **Les parties politiques**, Paris, Armand Coline.
- Easton, David. 1979. **A System Analysis of Political Life**, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Eckstein, Harry. 1966. **Division and Cohesion in Democracy**, A Study of Norway, Princeton: Princeton University Press.
- Elklit, Jorgen and Svensson, Palle. 1997. “What Makes Election Free and Fair?”, **Journal of Democracy** (Vol.8) No.3: 32-47.
- Epstein, Leon. 1975. “Political Parties”, U: **Nongovernmental Politics**, Eds. Fred Greenstein and Nelson Polsby, Hanbook of Political Science, (Vol.4), Massachusetts, Menlo Parc: Addison-Wesley.
- Glenney, Misha. 1990. **Rebirth of History, Eastern Europe in the Age of Democracy**, London: Penguin Book.
- Goati, Vladimir. 1989. **Politička anatomija jugoslovenskog društva**, Zagreb: Naprijed.
- Goati, Vladimir. 1984. **Savremene političke partije, komparativna analiza**, Beograd: Partizanska knjiga.
- Goati, Vladimir. 1991. „Zaključak“, U: **Od izbornih rituala do slobodnih izbora**, Red. Srećko Mihailović i Vladimir Goati, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Goati, Vladimir. 1992. „Višepartijski mozaik Srbije“, U: **Rađanje javnog mnjenja i političkih stranaka**, Pečujlić, Miroslav i ost. Beograd: Institut za političke studije.
- Goati, Vladimir. 1996. **Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu - „Treća Jugoslavija“ sredinom devedesetih**, Podgorica: UNIREKS.
- Goati, Vladimir. 2000. **Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000**, Bar: Conteco.
- Goati, Vladimir. **Izbori u SRJ od 1990. do 1998, Volja građana ili izborna manipulacija**, Dodatak: **Izbori 2000**, 2001 (drugo dopunjeno izdanje), Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Goati, Vladimir. 2008. **Političke Partije i partijski sistemi**, Podgorica, Fakultet političkih nauka.
- De la Grasseri, Raul. 1911. **Systemes Electoraux des different peoples**, Paris: F. Alcan.
- LaPalombara, Joseph and Weiner, Myron. 1966. «Conclusion», U: **Political Parties and Political Development**, Eds. Josph LaPalomabara and Myron Weiner, Princeton: Princeton University Press.
- Harrop, Martin and Miller, William. 1987. **Election and Voters**, A Comparative Introduction, London: Macmillan.
- Hayden, Robert. 1992. “Constitutional Nationalisme in Formerly Yugoslav Republics”, U: **Slavic Review**, (51), No.4: 654-673.
- Huntington, Samuel. 1973. **Political Order in Changing Societies**, (Seventh Printing), New Hawen and London: Yale University Press.
- Ishiyama, John. 1995. “Communist Party in Transition, Structures, Leaders and Processes of Democratization in Eastern Europe”, **Comparative Politics**, 2: 133-148.
- Key V.O. 1955. “A Theory of Critical Elections”, **Journal of Politics**, No.1 (February): 1-18.
- Kirkpatrick, Jean. 1981. “Democratic Elections, Democratic Government, and Democratic Theory”, U: **Democracy et the Polls, A Comparative Study of Competitive National Elections**, Eds. David Butler, Howard Penniman and Austin Ranney, Washington adn London: American Enterprise Institut for Public Policy Research.
- Kitschelt, Herbert. 1992. “The Formation of Party Systems in East Central Europe”, **Politics and Society**, (20): 17-50.
- Kitschelt and al. 2000. **Post Communist Party Systems, Competition**, Representation, and Inter-Party Cooperation, Cambridge: Cambridge University Press.
- Klačar, Bojan. 2012. „Izbori 2012 – personalizacija izbornih kampanja“, U: „Predsednički i parlamentarni izbori maj 2012“, Urednik Đorđe Vuković, Beograd, **Oko izbora**, N. 18.
- Komšić, Jovan. 2007. „Ideje autnomije I regionalizma među strankama Srbije“, U: **Ideologija i političke stranke u Srbiji**. Urednik: Loran Lutovac, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.

- Komšić, Jovan. 2012. „Križa i politički kontetkst decentralizacije i regionalizacije u Republici Srbiji“, U: Predgovor: Aleksandar Popov: *Alternativna nacionalna strategija decentralizacije*, Novi Sad: Reclamare.
- Koštunica, Vojislav i Čavoški, Kosta. 1983. *Stranački pluralizam ili monizam, Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949*, Beograd: Institut društvenih nauka. 1983.
- Kovačević, Milan. 1995. „Prepreke i ciljevi privatizacije“, *Ekonomika misao*, /XXVIII/, 3-4: 152-155.
- Jovanović, Milan. 1997. *Izborni sistemi, Izbori u Srbiji*, Beograd: Institut za političke studije, „Službeni glasnik“.
- Laswell, Harold. 1971. *Who Gets, What, When and How* (Eleven Printing), New York and Cleveland: World Publishing Company.
- Laver, Michael. 1986. “Between Theoretical Elegance and Political Reality: Deductive Models and Cabinet Coalition in Western Europe”, U: *Coalition Behavior in Theory and Practice, An Introductory Model for Western Europe*, Ed, Geoffrey Pridham, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lijphart, Arend. 1984. *Democracies, Pattern of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, Arendt. 1991. “Presidentialism and Majoritarian Democracy, Theoretical Observation”, U: *Democracy and Political Transformation*, Ed. Georgy Szoboszlai, Budapest: Hungarian Political Science Association.
- Lijphart, Arend, 1994. *Electoral Systems and Party Systems, A Study of Twenty-Seven Democracies. 1945-1990*, New York, Oxford University Press.
- Linc Juan and Stepan Alfred, 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Linz, Juan. 1986. “Introduction”, U: *The Breakdown of Democratic Regime*, Eds: Juan Linz and Alfred Stepan, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Linz, Juan. 1978. “Crisis, Breakdown and Reequilibration”, U: *The Breakdown of Democratic Regimes*, Eds. Juan Linz and Alfred Stepan, Baltimore: John Hopkins University Press.
- LaPalombara, Joseph and Weiner, Myron. 1966. “Conclusion”, U: *Political Parties and Political Development*, Eds. Joseph LaPalombara and Myron Weiner, Princeton: Princeton University Press.
- Lipset, Seymour. 1969. *Politički čovek*, Beograd: Rad.
- Loosemore, John and Hanby, Victor. 1971. “The Theoretical Limits of Maximum Distortion: Some Analytic Expression for Electoral System”, *British Journal of Political Science*, 1: 467-477.
- Lorwin, Val. 1971. “Segmented Pluralism: Ideological Cleavages and Political Cohesion in the Smaller European Democracies”, *Comparative Politics*, (Vol.3), No.2 (January) :141-175.
- Lowit, Theodor. 1979. “Y-a-t-il des Etats en Europe de l’Est”, *Revue française de sciences politiques*, No.4-5: 127-141.
- Luebbert, Gregory. 1986. *Comparative Democracy, Policy Making and Governing Coalition in Europe and Israel*, New York: Columbia University Press.
- Mainwaring, Scott. 1998. “Party Systems in the Third Wave”, *Journal of Democracy*, No.3 /July/ :67-82.
- Markoff John. 1996. *Waves of Democracy, Social Movements and Political Change*, Thousand Oaks, California, London and New Delhi: Pine Forge Press.
- Marković, Mihailo. 1995. Politički i socijalno ekonomski preobražaji u Srbiji 1989-1995, Referat na naučnom skupu: *Ciljevi i putevi zemalja u tranziciji*, Institut društvenih nauka od 8-12 oktobra 1995, Beograd.
- Matić, Jovanka. 1996. „Analiza informativnih TV emisija, 16-22. oktobra 1996“, *Vreme*, 2. novembar: 5.
- Matić, Jovanka i Milivojević, Snježana. 1997. *Medijska prezentacija izbora 97* (avgust 29 - septembar 18), Neobjavljeni rukopis.
- Matić, Jovanka. 1998. „Radio Beograd: Državni interes nema opoziciju“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Matić, Jovanka i Milivojević, Snježana. 1997a. *Izveštaj*, Ponovljeni predsednički izbori- 2. krug 12-18. decembar 1997, Neobjavljeni rukopis.
- Mair, Peter. 1997. *Party System Change, Approaches and Interpretation*, Oxford: Clarendon Press.
- Meynaud, Jean. 1958. *Les groups de pression en France*, Paris: Armand Coline.
- Michels, Robert. 1914. *Les partis politiques: essai sur les tendances oligarchique des democracies / traduit d'après la 1- re edit. allemande/*, Paris: Armand Coline.
- Mihailović, Duško, 2005. *Povlenske magle i vidici*, I knjiga, Beograd, “NEA”d.o.o.
- Mihailović, Srećko. 1998. *Odnos građana i političkih stranaka, prived posredovanja*, Neobjavljeni rukopis.
- Mihailović, Srećko. 2007. „Apstinencija i partijska identifikacija“, U: *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: Institut Društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Milivojević, Snježana. 1994. „TV prezentacija izbora“, *Jugoslavenski pregled*, 1: 23-31.
- Milivojević, Snježana. 1998. „Radio televizija Srbije: Volimo te, otadžbino naša“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Milošević-Đorđević, Jasna. 2007. „Socijalna i politička homogenost apstinencija“, U: *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Mill, John, Stuart. 1876. *O predstavničkoj vladi*, Beograd: Državna štamparija.
- Nassmacher, Karl-Heinz, 2003. «Introduction, Political Parties, Funding and Democracies», U: *Funding Political Parties and Election Campaigns: A Handbook*, Eds. Karl-Heinz Nassmacher and Daniel Zovatto, London: Paperback.
- Newland, Robert. 1982. *Comparative Electoral Systems*, London: The Arthur McDougal Fund.
- Nikolić, Pavle. 1997. *Od raspada do beznađa i nade, svedočanstvo o jednom vremenu*, Beograd: Filip Višnjić.
- Nohlen, Dieter. 1992. *Izborna pravo i stranački sustav*, Zagreb: Školska knjiga.
- Nolen, Diter i Kasapović, Mirjana. 1997. *Izborni sistemi Istočne Evrope*, Beograd, Fondacija Friedrich Ebert.
- Nordlinger, Erik. 1972. *Conflict Regulation in Divided Societies*, Cambridge: Harvard University Press E.
- Pajvančić, Marijana. 1997. *Izbori - pravila proračuni*, Novi Sad: Finvest, Naša Borba.
- Pantić, Dragomir. 1995. „Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnost nastanka civilnog društva“, U: *Potisnuto civilno društvo*, Red. Vukašin Pavlović, Beograd: Eko Centar.
- Pantić, Dragomir 2002. „Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000“, U: *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Red. Vladimir Goati, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, Dragomir i Pavlović, Zoran. 2006, „Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji“, U: *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Red. Zoran Lutovac, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pasquino, Gianfranco. 1990. „Party Elites and Democratic Consolidation, Cross-National Comparison of Southern European Experience“, U: *Securing Democracy, Political Parties and Democratic Consolidation*, Ed. Geoffrey Pridham, London: Routledge.

Pavićević, Veselin. 1997. *Izborni sistemi i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, Podgorica: CID.

Pavićević, Veselin 2004. „Parlamentarizam i partitokracija“, U: *Tranazicija u Crnoj Gori*, CEDEM, Izveštaj br. 22 (maj - jun).

Pavićević, Veselin 2004a. „Raspad koalicije za bojkot- slom ili redefinisanje strategije delegitimisanja parlamenta“, U: *Tranazicija u Crnoj Gori*, CEDEM, Izveštaj br. 23, (jul - septembar).

Pavićević, Veselin 2004. „Parlamentarizam i partitokracija“, U: *Tranazicija u Crnoj Gori*, CEDEM, Izveštaj br. 22 (maj - jun).

Pavićević, Veselin. 2002. „Pravno-politički okvir izbora“, *Oko izbora* br. 8, Beograd, CESID.

Pravda, Alex. 1978. “Elections in Communist Party States”, U: *Elections without Choice*, Eds. Guy Hermet,

Richard Rose and Alain Rouquie, London: The Macmillan Press.

Pribičević, Ognjen. 1997. *Vlast i opozicija u Srbiji*, Beograd, Radio B92.

Rae, Douglas, 1967. *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven and London: Yale University Press.

McRae, Kenneth. 1974. “Epilogue”, U: *Consociational Democracy, Political Acomodation in Segmented Societies*, Ed. Kenneth McRae, Toronto: The Carleton Library.

Rakić-Vodinelić, Vesna i Svilanović, Goran. 1996. „Bezobzirno ignorisanje paragrafa“, *Naša Borba*, 7–8. decembar: 7.

Rakić- Vodinelić, Vesna i ost. 1997. *Izborna krađa, pravni aspekt*, Beograd: Medija centar.

Riker, William. 1986. “Duverger s Law Revisited”, U: *Electoral Laws and Their Political Consequences*, Eds. Bernard Grofman and Arendt Lijphardt, New York: Agaton Press.

Rose, Richard. 1994. “Postcommunisme and the Problem of Trust”, *Journal of Democracy*, (5), 3: 18-31.

Rose, Richard. 1974. *The Problem of Party Government*, London: Macmillan.

Rose, Richard and Mackie, Thomas. 1988. “Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-off Facing Organizations”, U: *When Parties Fail, Emerging Alternative Organizations*, Eds. Kay Lawson and Peter Merkl, Princeton: Princeton University Press.

Sartori, Giovanni. 1965. *Democratic Theory*, New York: Praeger.

Sartori, Giovanni 1976. *Party and Party Systems, A Framework for Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

Schmitter, Philippe. 1986. “An Introduction to Southern European Transition from Authoritarian Rule: Italy, Greece, Portugal and Turkey”, U: *Transition from Authoritarian Rule, Southern Europe*, Eds. Guillermo O Donell, Philippe Schmit and Laurence Whitehead, Baltimor and London: The John Hopkins University Press.

Schonfeld, William. 1980. “La stabilite des dirigeants des parties politiques; la theorie de l’ oligarchie de Robert Michels”, *Revue francaise des sciences politiques*, (Aout) No.4: 846-874.

Soroš, Džordž, 1999. *Od kapitalizma ugroženo društvo*, Beograd: Smizdat, B-92.

Slavujević, Zoran. 1992. „Osnovne karakteristike kampanje za prevremene parlamentarne izbore 92: ‘patriote’ i ‘izdajnici’“, *Gledišta*, 1-6: 154-161.

Stojanović, Dubravka. 1995. „Traumatični krug srpske opozicije“, (VII), 125-126: I-XVI.

Stojiljković, Zoran. 1995. „Nemogućnosti autonomnog delovanja sindikata u Srbiji“, U: *Potisnuto civilno i društvo*, Ed. Vukašin Pavlović, Beograd: Eko centar.

Stojiljković Zoran. 2008. *Partijski sistem Srbije* (drugo izdanje), Beograd: Službeni glasnik.

Stojiljković, Zoran. 2012. „Đurđevdanski izbori 2012 - koalicione igre i igrice“, U: *Predsednički i parlamentarni izbori, maj 2012*, Urednik Đorđe Vuković, Beograd, *Oko izbora*, N. 18.

Stokes, Gale. 1997. *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, New York, Oxford: Oxford University Press.

Szacki, Jan. 1990. “A Revival of Liberalizam in Poland”, *Social Reaserch*, No.57: 21-35.

Šiljanovska-Davkova, Gordana. 2006. „Makedonske partije kroz prizmu ideologije“, U: *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Urednik: Zoran Lutovac, Beograd: Fridrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.

Todorović, Mirjana. 1998. „Politika i Borba: sve je Jul osim avgusta a i on je ako nije glup...“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokrtiju.

Toka, Gabor. 1996. “Parties and Electoral Choices in East-Central Europe”, U: *Stabilising Fragile Democracies, Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*, Eds. Geoffrey Pridham and Paul Lewis, New York: Routledge.

Tomić, Stojan. 1983. „Radničko samoupravljanje i izbori 1954-1963“, U: *Skupštinski izbori u Jugoslaviji 1942 -1982*, Redaktori: Milan Matić i Mijat Damjanović, Beograd: Institut za političke studije.

Toš, Niko i ost. 1988. *Klasno biće savremenog Jugoslovenskog društva*, Ljubljana: Raziskovalni inštitut Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.

Touraine, Alain. 1991. “What does Democracy Mean Today?”, *International Social Science Journal*, No.128 (May): 259-269.

Waller, Michael. 1996.”Party Inheritences and Party Identity”, U: *Stabilising Fragile Democracies Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*, Eds. Geoffrey Pridham and Paul Lewis, London and New York: Routledge.

Vermeersch, Jan. 1992. “The Left in Eastern Europe”, To D, The Working Paper Series, No.1: 3-6.

Von Beyme, Klaus. 1985. *Political Parties in Western Democracies*. Alderchot: Gower.

Von Beyme, Klaus. 2002. *Transformacija političkih stranaka*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Vrcan, Srđan. 2002. „Izbori u Hrvatskoj devedesetih: simptomatičan slučaj ili anomalija“, U: *Između autoritarizma i demokratije, Srbija Crna Gora i Hrvatska*, Red. Dragica Vujadinović, Lino Velja i Vladimir Goati, Beograd: CEDET.

Wesolowski, Wlodzimierz. 1991. „Poland Transition to Democracy: How much Pluralism?”, *International Conference: Transition to Democracy in Cenral - East Europe*, Subotica: Radnički univerzitet.

Vučetić, Slobodan, 2000. *U krugu poraza*, Beograd: Stubovi kulture.

Vučetić, Slobodan. 2002. „Srbija i Crna Gora od federacije do konfederacije“, U: *Između autoritarizma i demokratije*, Srbija, Crna Gora, Hrvatska, Knjiga I, Institucionalni okvir, Urednici: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati i Veselin Pavićević, Beograd: CEDET, CEDEM-Pogorica, CTCSSR-Zagreb.

Vukomanović Dijana. 1998. “E Short History of Political Parties”, U: *Election to the Fedral and Republican Parliaments in Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996*, Ed. Vladimir Goati, Berlin: Sigma.

Vukomanvić, Dijana. 2005. „Legitimacijska matrica relevantnih političkih partija u Srbiji“, U: *Političke stranke u Srbiji*, Ur. Zoran Lutovac, Beograd: Insitut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.

Vujović, Zlatko i Komar, Olivera. 2006. „Političke partije u Crnoj Gori“, U: *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Red. Zoran Lutovac, Beograd: Institut društvenih nauka I Friedrich Ebert Stiftung.